

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

І. В. Нємченко, В. В. Чепіженко

**ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ ПІЗНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Частина II

Навчально-методичний посібник

ОДЕСА
ОНУ
2018

УДК 94(4-15)“15/16”(075.8)

H508

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою

ОНУ імені І. І. Мечникова

Протокол № 7 від 07.12.2017 р.

Рецензенти:

І. С. Гребцова, доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Ю. А. Добролюбська, доктор філософських наук, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського;

Н. М. Крестовська, кандидат історичних наук, доктор юридичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету.

Нємченко І. В.

H508 Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя.

Частина II : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії). / І. В. Нємченко, В. В. Чепіженко. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. – 203 с.

ISBN 978-617-689-256-4

Навчально-методичний посібник «Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина II» присвячений історичному розвитку Англії та Франції у XVI – першій половині XVII ст., що вивчається в межах нормативного курсу «Історія пізнього середньовіччя». Посібник містить методичні матеріали та тексти джерел, призначені для засвоєння змісту лекцій, підготовки до практичних занять та самостійної роботи студентів.

Для студентів II курсу факультету історії та філософії, а також студентів старших курсів спеціалізації «Європейські студії».

УДК 94(4-15)“15/16”(075.8)

ISBN 978-617-689-256-4

© Нємченко І. В., Чепіженко В. В., 2018

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП

I. АНГЛІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Лекція 1. Тюдорівська Англія: особливості соціально-економічного розвитку

Лекція 2. Англійський абсолютизм у першій половині XVI ст.

Лекція 3. Англія у другій половині XVI – на початку XVII ст.

Рекомендована література до лекційного курсу

Тезаурус до теми «АНГЛІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

Тексти джерел

Історична довідка про Генріха VIII

Акт про супрематію (1534 р.)

Розорення монастирів: звіти агентів Т. Кромвеля, 1535–1538 рр.

Десять статей (1536 р.)

Шестистатейний статут (1539 р.)

З листа Р. Хіллза Г. Буллінгеру (1541 р.)

Питання для самоконтролю

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1 з теми «Англійське село доби Тюдорів»

Тексти джерел

Акт проти руйнування сіл (1489 р.)

Королівська грамота про призначення комісії для розслідування обгороджувачів (1517 р.)

Запис комісії з приводу обгороджувачів в графстві Беркшир (1517 р.)

Соціальні категорії обгороджувачів

Положення населення, що втратило землю, за звітами комісій (1517 р.)

Скарга копігольдерів на обгороджувачів, виселення та інші утиски з боку нових землевласників секуляризованого монастиря Сіон

3 балади «В наші дні» (1520 р.)

3 памфлету XVI ст.

3 проповіді XVII ст.

Акт стосовно ферм та овець (1533 р.)

Акт про покарання бродяг та надання допомоги злиденним та непрацездатним (1572 р.)

Лист барона Во до лорда Барлі (1592 р.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2 з теми «Соціально-політичні ідеї Томаса Мора»

Зауваги щодо поширення ідей Ренесансу та Реформації в Англії XVI ст.

Біографічна довідка про Томаса Мора

Тексти джерел

Лист Еразма Роттердамського Ульріху фон Гуттену (23 липня 1519 р.)

Епіграми Томаса Мора

Томас Мор. Утопія

3 «Історії короля Річарда III» Томаса Мора

3 «Апології Томаса Мора» (квітень 1533 р.)

Хронологічна таблиця

Варіанти ІНДЗ

II. ФРАНЦІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Лекція 1. Соціально-економічний розвиток та суспільний устрій Франції в XVI – першій половині XVII ст.

Лекція 2–3. Ранній французький абсолютизм. Реформаційний рух у Франції

Питання, що виносяться на самостійне вивчення

Список рекомендованої літератури до лекційного курсу

Тезаурус до теми «ФРАНЦІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

Тексти джерел

«Інституція християнської віри» Жана Кальвіна

Лист Жана Кальвіна до французького короля Франциска I

Венеційський посол Мікеле Суріано про Францію XVI ст.

Питання для самоконтролю

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3 з теми «Релігійні війни у Франції другої половини XVI ст.»

Вивчення історії Релігійних війн (до історіографії питання)

Тексти джерел

Документи з історії Франції 1559 – 1563 рр.

Лист мера та ешевенів м. Пуатьє до герцога Монморансі

Лист Франциска II до Антуана Бурбона

Лист графа Віллара до герцога Гіза

Лист Франциска II до Бюрі

Лист Франциска II до герцога Савойського

Лист президіального суду м. Нім до герцога Монморансі

Лист герцога д'Етампа до Катерини Медічі від 3 березня 1561 р.

Прохання католиків м. Нант, подане генеральному наміснику Бретані віконту Мартігу

Лист герцога д'Етампа до Карла IX

Лист герцога д'Етампа до Катерини Медічі від 27 липня 1562 р.

Ремонстрація гугенотів м. Бордо бордоському муніципалітету

Прохання дворянства Гієні, складене в Бордо 16 травня 1563 р. та розглянуте Королівською радою в Венсенні 22 червня 1563 р.

Прохання гугенотів Орлеана до Карла IX

Прохання гугенотів Нижнього Лангедоку до Карла IX з рішеннями Королівської ради

Варфоломійська ніч у спогадах та відзивах очевидців і сучасників

Свідчення про Варфоломійську ніч з «Мемуарів» Маргарити Валуа

Каміль Капілупі. Стратагема Карла IX проти гугенотів, повсталих проти нього і Бога (Рим, 1572 р.)

Джованні Мікіелі. Реляція про різанину, адресована Сенату Венеції

Жан Папір Массон. Історія Карла IX

Доповідь Хуана де Олєгі, секретаря послі Іспанії

Рапорт Філіппо Кавріана, мантуанського лікаря на службі королеви-матері

Розповідь про вбивство адмірала Коліньї капітана Штудера фон Вінкельбаха, командуючого загоном швейцарців, які увірвалися в дім адмірала

Лист, написаний отцем Йоахимом Опсером, заступником пріора коледжу де Клермон, абату Сен-Галлена, 26 серпня 1572 р.

Мемуари Люка Гайцкофлера, австрійського студента

«Otemus». Молитва, прочитана після подячної меси в церкві св. Людовіка в Римі «За по істині велику милість, отриману від Господа»

Теодор Агріппа д'Обіньє. Всесвітня історія

Нантський едикт (13 квітня 1598 р.)

Відповідь Генріха IV тулузькому парламенту з приводу Нантського едикту

Хронологічна таблиця

Орієнтовні теми історичних портретів діячів доби Релігійних війн у Франції

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Видання, що пропонується, є другим з трьох запланованих навчально-методичних посібників, які призначені надати студентам II курсу факультету історії та філософії методичну допомогу в засвоєнні історії пізнього середньовіччя – раннього нового часу країн Західної Європи, забезпечити їх необхідними матеріалами для підготовки до практичних занять та самостійної роботи.

Даний навчально-методичний посібник містить короткий конспект лекцій та розгорнуту тематику практичних занять, списки рекомендованої літератури та контрольні питання до окремих тем. Наведено тексти історичних джерел, які допоможуть краще засвоїти лекційний матеріал та стануть предметом аналізу на практичних заняттях. Серед джерел – офіційні документи, політичні та літературні твори XVI ст., листи, спогади тощо, які надано в академічних російських та українських перекладах. В окремих випадках джерелам передують невеликі уривки з наукових праць відповідного змісту чи довідкових видань, що полегшує оволодіння темою.

Згідно з програмою курсу історії пізнього середньовіччя, його **метою** є засвоєння студентами закономірностей та особливостей соціально-економічного, політичного та культурного розвитку країн Західної та Центральної Європи доби пізнього середньовіччя чи раннього модерного часу.

Завдання курсу - розглянути напрямки аграрного розвитку, еволюцію рентних відносин у XVI – першій половині XVII ст., простежити прояви капіталістичного укладу в економіці європейських країн; з'ясувати особливості форм політичної організації суспільства у XVI – першій половині XVII ст.; сформулювати уявлення про культуру та освіту в пізньосередньовічній Європі; розглянути ідейні течії ренесансного гуманізму, Реформації та Контрреформації, показати їх соціально-історичний зміст.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних **компетентностей**:

а) загальних: постійне підвищення наукового рівня, розвиток загальнонаукового мислення;

б) фахових загальних: фахові знання про взаємний зв'язок між окремими підрозділами історичної науки, спеціальними галузями історичної науки та спеціальними історичними дисциплінами; здатність проводити наукову оцінку інформації, отриману з історичних джерел та наукової літератури зі спеціальності; володіння знаннями про етапи суспільного розвитку та еволюцію політичного устрою, про основні тенденції соціально-економічного розвитку;

в) фахових спеціальних: мати знання про теорію та методологію історичної науки, закономірності розвитку світової і вітчизняної історії; здатність розуміти та використовувати фахові знання основних історичних процесів.

У результаті вивчення даного курсу студент повинен

знати: характерні риси економічних, суспільно-політичних та культурних інститутів Західної Європи, її політичну карту; особливості історичного розвитку країн Західної Європи наприкінці середньовіччя.

вміти: виявляти загальне та особливе у розвитку країн Західної Європи кінця XV – середини XVII ст.; працювати з історичними джерелами та спеціальною літературою з історії країн Західної Європи вказаного часу; мислити історично, виявляти причинно-наслідкові зв'язки.

У другому з серії навчально-методичних видань до курсу «Історії пізнього середньовіччя» надано матеріали для вивчення історії Англії та Франції в XVI – першій половині XVII ст. Наведені джерела корелюють з темами лекцій та семінарських занять, а саме: «Тюдоровська Англія: особливості соціально-економічного розвитку», «Англійський абсолютизм у першій половині XVI ст.», «Англійське село доби Тюдорів», «Соціально-політичні ідеї Томаса Мора», «Англія у другій половині XVI – на початку XVII ст.», «Соціально-економічний розвиток та суспільний устрій Франції у XVI – першій половині XVII ст.», «Ранній французький абсолютизм.

Реформаційний рух у Франції», «Релігійні війни у Франції другої половини XVI ст.»).

Посібник може знадобитися не тільки студентам, що вивчають історію середніх віків як нормативну дисципліну, але й студентам спеціалізації «Європейські студії», які вчаться на старших курсах факультету історії та філософії.

I. АНГЛІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Тюдорівська Англія, «обличчя» епохи. Особливості соціально-економічного розвитку. Англійське село у XVI ст., історіографічний аспект. Причини, сутність та масштаби огороджуваль. Початок «аграрного перевороту». Політика Тюдорів щодо огороджуваль.

Розвиток промисловості. Розсіяна та централізована мануфактура. Внутрішня та зовнішня торгівля. Компанії купців – авантюристів. Зміни у соціальній структурі.

Соціально-політичні ідеї Томаса Мора. Англійський гуманізм та Томас Мор. Утопічні погляди Т. Мора.

Особливості англійського абсолютизму. Основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Тюдорів. Генріх VIII та королівська Реформація в Англії. Поглиблення Реформації за Едуарда VI. Англіканська церква, особливості її структури та догматики.

Початок колоніальної експансії. Англійська колонізація Ірландії. Англо-шотландські стосунки.

Католицька реакція за Марії Тюдор. Діяльність та політична думка англо-шотландських монархомахів. Розквіт англійського абсолютизму за Єлизавети Тюдор. Суперництво з Іспанією. Розгром «Непереможної Армади».

Зародження опозиції абсолютизму наприкінці XVI ст. Виникнення пуританізму. Культура Англії XVI – першої половини XVII ст.

Лекція 1. Тюдорівська Англія: особливості соціально-економічного розвитку

Тюдорівський період в історії Англії охоплює 1485 – 1603 рр. За цей час на англійському троні змінилося п'ять монархів династії Тюдорів:

Генріх VII (1485–1509)

Генріх VIII (1509–1547)

Едуард VI (1547–1553)

Марія I (1553–1558)

Єлизавета I (1558–1603)

Протягом їх правління в країні відбуваються суттєві зміни, що проявились в економіці, державному та церковному устрої. Це час розквіту ренесансної культури, поширення протестантизму.

В XVI ст. в Англії спостерігається економічне зростання. Розвиток господарства, зокрема ремісництва, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, призвів до виникнення нових форм організації виробництва – **мануфактури**¹, ранньокапіталістичного підприємства.

Централізованих мануфактур в Англії в XVI ст. та навіть у першій половині XVII ст. було ще замало, втім саме цій формі організації підприємства належало майбутнє.

Важливою особливістю соціально-економічного розвитку Англії тюдорівської доби та запорукою її подальшої економічної могутності було те, що англійське село також зазнало суттєвих змін. В XVI ст. там відбуваються трансформації, які в історичній літературі мають назву «аграрний переворот». Це був перехід від традиційних поземельних відносин між лендлордом (землевласником) та селянами, що тримали від нього землю, до капіталістичних, зокрема, до крупної оренди, заснованій на праці найманців. Процес аграрного перевороту як такий докорінно змінює картину села в Англії, втім у XVI ст. – першій половині XVII ст. він тільки розпочався.

Англійське селянство, строкате за своїм складом, як завжди за часів середньовіччя, можна поділити на дві категорії: **фрігольдери** та звичаєві тримачі землі (тобто за звичаєм **манора** (маєтку)). Серед останніх більшість складали **копігольдери**.

В економічних умовах XVI ст. існуючі форми тримання стають вкрай не вигідними для лендлордів й навіть руйнівними для дрібних та середніх землевласників. Намагання ліквідувати звичаєве тримання, наступ на традиційні права селян на свої утримання, втілювалися в так званих **обгороджуваннях**, в ході яких частина англійського селянства втратила статус утримувачів землі та перетворилась на орендарів або зовсім втратила свою землю. Останнє

¹ Слова, виділені напівжирним, винесені в тезаурус, що розміщений на с. 17 – 23 даного видання.

траплялося в тому випадку, коли лендлорд проводив у своєму манорі конверсію, тобто переходив від землеробства до розведення овець, що відповідало попиту ринка.

Та частина англійського дворянства, яка проводила подібні перетворення у своїх маєтках, отримала назву «**нове дворянство**», або джентрі.

Обгороджування призвели до руйнації частини селянських господарств та перетворення їх хазяїв на жебраків.

Тюдори намагалися заборонити обгороджування, побоюючись їх соціальних наслідків: зменшення кількості платників податків та учасників ополчення, поширення бродяжництва тощо. Втім штрафи, що накладали на порушників численні парламентські статuti, були не в змозі зупинити процес аграрного перевороту, що розпочався. Жорстокі закони проти бродяг та жебраків також не поліпшили ситуації. Бродяжництво втратило значення соціальної проблеми поступово, з розвитком мануфактури, яка надавала роботу селянам, що були позбавлені власної землі.

В Англії XVI ст. пожвавився селянський рух. Найбільш масштабним було повстання у Східних графствах – Норфолку та Сефолку – в 1549 р. під проводом братів Роберта та Вільяма Кетів.

Лекція 2. Англійський абсолютизм у першій половині XVI ст.

Абсолютна монархія в Англії складається та досягає розквіту за доби Тюдорів. Ця форма держави має помітні особливості у порівнянні з континентом, зокрема з класичним французьким абсолютизмом. В тюдорівській Англії продовжував функціонувати станово-представницький Парламент, хоча й покірний королівській владі. У графствах (адміністративних округах) діяли обрані магістрати, які займалися місцевим управлінням. В Англії не було постійної армії, що пояснюється її острівним положенням.

За правління Генріха VII та його сина Генріха VIII зміцнюється апарат управління країною, насамперед центральні органи влади. Проводиться політика створення нової знаті, тим більш, що

англійська аристократія переважно була винищена протягом війни Червоної та Білої троянд (1455 – 1484). Землі та титули отримують лояльні до корони люди. Політика протекціонізму – підтримки вітчизняного виробництва та торгівлі – сприяє економічному розвитку Англії.

У 30-ті рр. XVI ст. у країні розгортається **Реформація**. На відміну від Німеччини, в Англії вона розпочалася «зверху», як складова державної політики Генріха VIII. «Акт про супрематію» 1534 р. оголошував короля головою церкви, вільної від підпорядкування Римському папі. Наступним кроком була **секуляризація** земель та багатств, що раніше належали католицькій церкві. Секуляризація зміцнила корону матеріально, але ще значнішими були її соціальні наслідки. Конфісковані землі потрапили шляхом продажу або королівських пожалувань новим володарям, які були зацікавлені в збереженні влади Тюдорів та їх реформаційної політики. Суттєвим було й те, що більшість земель дісталася представникам «нового дворянства», і це прискорило процес аграрного перевороту в країні.

Створена в результаті королівської реформації **Англіканська церква** – національна церква Англії – зберегла, втім, традиційну внутрішню структуру: поділ на єпископства, що об'єднувалися у два архієпископства – Кентерберійське та Йоркське. Отже Англіканську церкву називають єпископальною церквою.

За часів Едуарда VI реформаційна політика продовжувалася. Поступово, під впливом ідей Мартіна Лютера та Жана Кальвіна, складалася протестантська догматика нової церкви. Особлива роль в її розробці належить Архієпископу Кентерберійському Томасу Кранмеру. Втім остаточний варіант англіканського **символу віри** – «39 статей» був прийнятий вже за правління Єлизавети Тюдор у 1571 р. Разом із Книгою громадського богослужіння (молитовником) він складає догматичну основу Англіканської церкви.

Лекція 3. Англія у другій половині XVI – на початку XVII ст.

За правління королеви Марії Тюдор, що здобула прізвисько Марія Кривава, в Англії проводилась політика Контрреформації. Марія – дочка Генріха VIII та Катерини Арагонської – відновила католицтво у країні, вчинила репресії проти видатних діячів англіканської церкви, мала намір повернути церковні землі старим хазяям. Втім побоювання широкого незадоволення з боку англійців зупинили королеву. У зовнішній політиці Марія Тюдор орієнтувалася на союз з Іспанією, що суперечило національним інтересам Англії. 1554 р. Марія навіть одружилася зі спадкоємцем іспанської корони, майбутнім королем Філіпом II Габсбургом.

У 1553 –1558 рр. серед протестантів, що емігрували на континент, рятуючись від переслідувань, поширилися тираноборчі політичні ідеї. Так, Джон Понет у своєму «Короткому трактаті про політичну владу (1556 р.) стверджував, що король, який порушує закони країни та майнові права підданців, є тираном і може бути відстороненим від влади. Лідер шотландської Реформації Джон Нокс вважав тираном будь-якого католицького державця, а правління жінки засуджував як таке, що суперечить божим настановам. Нокс закликав до повалення влади як англійської королеви Марії Тюдор, так і шотландської – Марії Стюарт, яка також сповідувала католицтво.

Англо-шотландське тираноборство як течія у політичній думці завершилося, коли 1558 р. королевою Англії стала Єлизавета Тюдор, донька Генріха VIII та Анни Болейн.

Єлизавета I зразу ж відновила Англіканську церкву і продовжила реформаційну політику свого батька. Її довге правління пов'язане з економічним та культурним зростанням Англії, зміцненням позицій країни на міжнародній арені. На зміну союзу з Іспанією прийшло гостре протистояння. Англія підтримувала протестантські рухи в різних країнах Західної Європи – гугенотів у Франції, повсталих проти іспанського володарювання в Нідерландах.

Англійські судна – **капери** – вели неоголошену війну проти іспанських кораблів на просторах Атлантики.

У 1588 р. Філіп II направив до Англії величезну флотилію – так звану «Непереможну Армаду», яка мала на меті окупацію Англії іспанськими військами. Втім англійський флот спромігся не допустити висадки ворожої піхоти на землю Англії. Внаслідок двотижневих морських боїв у Ла-Манші Армада була вимушена відступити, і у серпні вирушила на північ, щоб із великими втратами повернутися до Іспанії, оминаючи Шотландію та Ірландію.

Завдяки розгрому «Непереможної Армади» Англія зберегла національну незалежність, а морській могутності Іспанії та її володарюванню в Атлантиці було завдано відчутного удару.

Другу половину XVI ст. історики характеризують як період розквіту англійського абсолютизму. Лише наприкінці правління Єлизавети Тюдор спостерігаються перші ознаки його занепаду: поширення руху за поглиблення Реформації (див. **пуритани**), опозиційні виступи у Парламенті тощо.

Список рекомендованої літератури

1. Барг М. А. Шекспир и история / М. А. Барг. – М.: Наука, 1979. – 216 с.
2. Винокурова М. В. Английское крестьянство в канун буржуазной революции середины XVII в. (На материалах графства Уилтшир) / М. В. Винокурова. – М.: ИВИ РАН, 1992. – 290 с.
3. Винокурова М. В. Мир английского манора / М. В. Винокурова. – М.: Наука, 2004. – 493 с.
4. Горбунов А. Н. Джон Донн и английская поэзия XVI – XVII вв. / А. Н. Горбунов. – М., 1993.
5. Гриффитс Р. А., Томас Р. Становление династии Тюдоров / Ральф А. Гриффитс, Роджер Томас; пер. с англ. Н. А. Константиновой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 320 с.
6. Кудрявцев О. Ф. Ренессансный гуманизм и «Утопия» / О. Ф. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 288 с.

7. Кузнецов К. А. Английская палата общин при Тюдорах и Стюартах / К. А. Кузнецов. – Одесса, 1915. – 320 с.
8. Маркова С. П. Англия эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Учебное пособие / С. П. Маркова. – М.: Кн. дом Ун-т, 2007. – 339 с.
9. Михайленко Ю. П. Бэкон и его учение / Ю. П. Михайленко. – М.: Наука, 1975. – 264 с.
- 10.Осиновский И. Н. Томас Мор / И. Н. Осиновский. – М.: Наука, 1978. – 336 с.
- 11.Савин А. Н. Английская деревня в эпоху Тюдоров / А. Н. Савин. – М., 1903. – 485 с.
- 12.Сапрыкин Ю. М. Английское завоевание Ирландии (XV – XVII вв.): Учебное пособие / Ю. М. Сапрыкин. – М.: Высшая школа, 1982. – 176 с.
- 13.Семенов В. Ф. Огораживания и крестьянские движения в Англии XVI в. / В. Ф. Семенов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 372 с.
- 14.Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории / Джордж М. Тревельян; пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 608 с.
- 15.Хейг К. Елизавета I Английская / К. Хейг; пер. с англ. Н. Г. Милых. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 320 с.
- 16.Хеншелл Н. Миф абсолютизма / Николас Хеншелл; пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2003. – 272 с.
- 17.Штокмар В. В. Очерки по истории Англии XVI в. / В. В. Штокмар. – Л., 1957.
- 18.Штокмар В. В. Экономическая политика английского абсолютизма в эпоху его расцвета / В. В. Штокмар. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 154 с.
- 19.Эшли У. Дж. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией / У. Дж. Эшли; пер. с англ. Н. Муравьева. – М., 1897. – 814 с.

Тезаурус до теми «АНГЛІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

Абсолютна монархія, абсолютизм – особлива форма держави, яка формується в деяких країнах Західної Європи в другій половині XV – XVI ст. і характеризується надмірною централізацією політичної влади. Встановлення необмеженої влади короля визначається значною мірою наявністю в суспільстві буржуазного устрою, фінансові можливості якого використовує держава, а також економічним послабленням дворянства. Абсолютну монархію відрізняють наявність розгалуженого бюрократичного апарату, сильної регулярної армії (чи флоту), відсутність станово-представницьких органів чи зведення їх ролі до мінімуму, встановлення контролю над церквою.

Аграрна історія – це зовсім не тільки і не стільки історія агрокультури, скільки історія соціальна. Дослідники, що спеціалізуються на аграрній історії, вивчають не тільки сільськогосподарські знаряддя, специфіку сівозміни, нововведення в галузі сільгосптехніки, а, перш за все, соціальну анатомію суспільства загалом, відносини людей в цьому суспільстві крізь призму їх відношення до землі.

В царині аграрної історії у вітчизняній історіографії існує плідна традиція, пов'язана з іменами М. М. Ковалевського, П. Г. Виноградова, О. М. Савіна, Д. М. Петрушевського; пізніше – з плеядою вчених радянського періоду, що досліджували англійську історію: Є. О. Космінським, С. І. Архангельським, В. М. Лавровським, М. А. Баргом, К. Д. Авдієвою.

Англіканська церква – національна церква Англії. Виникла в результаті Реформації, проведеної Генріхом VIII Тюдором (1509 – 1547). Відповідно до «Акту про супрематію» 1534 р. король ставав очільником церкви. В 30-х роках XVI ст. була проведена секуляризація земель, що належали католицькій церкві, невелику

частину котрих отримала новостворена Англіканська церква. Не дивлячись на розрив з папським Римом, збереглася єпископальна структура церкви (Англіканська церква – єпископальна церква), вершину якої являли архієпископи Кентерберійський та Йоркський. Догматична основа Англіканської церкви формувалася поступово, під впливом різних течій в протестантизмі. В кінцевому варіанті до неї увійшли Книга громадського богослужіння, складена архієпископом Кентерберійським Томасом Кранмером в 1549 р., та «39 статей» – символ віри, прийнятий за Єлизавети I Тюдор в 1571 р.

Джентрі – в Англії: 1. В широкому сенсі – дворянство, дрібні та середні землевласники. 2. У вузькому сенсі – в XVI – XVII ст. **«нове дворянство»**, дрібні та середні землевласники, що використовували капіталістичні методи ведення господарства – різні форми оренди, найману працю – та за становими рисами наближалися до буржуазії. «Новий» дворянин міг бути лендлордом, який зганяв селян з наділів для запуску землі під пасовище для овець (**«обгороджування»**), віддавав перевагу оренді та найманій праці. Він міг продавати худобу, сир і масло, добувати руду та вугілля. Але водночас він міг бути комерсантом, мануфактуристом, промисловцем, судновласником, членом торгівельних компаній, вкладаючи в це прибутки зі своїх земельних володінь, на яких працювали батраки. «Соціальний гібрид» дворянина-землевласника та підприємця-капіталіста, що виник в XVI ст., поєднував у прибутковій частині свого бюджету земельну ренту та підприємницький капітал.

Капер – під час війни (інколи – неоголошеної) приватна особа, що на власному судні здійснювала напади на торгівельні кораблі супротивника чи судна нейтральних держав, що перевозили вантажі ворога. Капери отримували дозвіл від уряду (т. зв. каперське свідоцтво). Каперство – офіційно дозволене піратство, розбій на морі – отримало широке розповсюдження в XVI-XVII ст.

Копігольд – форма селянського тримання землі, яка склалася в Англії XV ст. і найбільшого розповсюдження набула в XVI ст. Копігольд з'явився в результаті особистого звільнення вілланів. Селянина-копігольдера пов'язували з лендлордом відносини поземельної залежності, більш-менш повно зафіксовані в протоколі засідання маноріальної курії. Тримач землі мав копію цього документу, звідси – назва. Таким чином, копігольд – це тримання на основі копії протоколу засідання маноріальної курії. Умовою тримання копігольду була грошова та натуральна рента. Копігольд – найбільш розповсюджена форма звичаєвого тримання.

Манор (від лат. manere – перебувати, продовжувати бути, знаходитися) – спеціальний термін для позначення феодального маєтку, сеньйорії в середньовічній Англії.

Відповідно до концепції П. Г. Виноградова (1854 – 1925), яку він сформулював у своїй програмній праці «Вілланство в Англії», маноріальна система полягала в своєрідному взаємозв'язку між двома аграрними організаціями: поселенням селян, що обробляють свої поля, та господарською економією, пов'язаною з цими поселеннями і залежною від праці, що продукується ними. Для створення маноріальної організації необхідні два основні елементи: селяни (село) та домен, який вони обробляють. В обробці домену працею залежного селянства П. Г. Виноградов вбачав сутність манора. Ріст грошової ренти, на його думку, ознаменував собою початок розпаду маноріальної системи.

Проте англійський дослідник Ф. Метланд (1850 – 1906) показав, що в XIII ст. «манор» не мав того сталого юридичного та економічного змісту, який вкладає в нього історіографія XIX ст. Ф. Метланд продемонстрував, що манор, як соціально-економічна одиниця, не має чітких ознак, він «багатоликий» та «невловимий»: в манорі може не бути господарського двору, може не бути домену, общинних земель, навіть вілланів чи копігольдерів..., манор може складатися лише з тримання на загальному праві або, навпроти, бути повністю зданим в оренду... він може бути надзвичайно великим

(включати до себе десятки і навіть сотні сіл), чи являти собою невеликий шматочок землі та бути роздробленим, більше того, одне село може включати частини різних манорів...

В якості неодмінних атрибутів манора можна назвати наявність матеріальної субстанції (землі), того, хто нею розпоряджається, і того, хто на ній працює. Важливою складовою манора також була маноріальна курія (господарський, судовий та адміністративний центр маєтку). В курії вирішувалися всі господарські справи, зберігалися описи та ренталії маєтку, проводилися судові засідання тощо.

Сучасна російська дослідниця М. В. Винокурова, наводить наступне визначення манору:

***Манор** – це господарська та політико-правова організація, притаманна англійському селу періоду Середньовіччя та раннього Нового часу, яка характеризується внутрішнім самоуправлінням, що здійснюється лордом, його адміністрацією та представниками селянської громади з метою реалізації у вигляді ренти власницьких прав лорда на землю та права тримання селян на їх наділи та знаряддя праці.*

Мануфактура – рання форма капіталістичного виробництва, для якої характерний розподіл самого процесу виробництва на ряд операцій, кожен з яких виконує група найманих працівників. Мануфактура ґрунтується на ручній праці (звідси – назва) та традиційних ремісничих техніках. Значне підвищення продуктивності праці досягається за рахунок нової, відмінної від середньовічної організації виробництва. Мануфактури спорадично зустрічаються в найрозвинутіших регіонах Західної Європи (Флоренція, Фландрія, Брабант) вже в XIV – XV ст., більш широко розповсюджуються в XVI – XVII ст. в Англії, Франції, Німеччині та ін. Але й тоді централізована мануфактура – виробництво, зосереджене під одним дахом – явище доволі рідкісне. Кількісно переважали перехідні від середньовічних до ранньокapіталістичних форм мануфактури – розсіяні та змішані. Для першої характерне підпорядкування

ремісників, що втратили економічну самостійність, скупнику – власнику сировини, а часто й знарядь праці, та готового продукту. Змішану мануфактуру відрізняють риси розсіяної та централізованої на різних етапах виробництва. Мануфактура розвивалася в текстильній промисловості, гірничій справі, кораблебудуванні, особливо інтенсивно – в нових видах виробництва, що не знали цехової регламентації, – вичинці бавовняних тканин, виготовленні паперу, пороху, друкарській справі тощо. Розсіяна мануфактура отримала розповсюдження в сільській місцевості, де в XVI ст. мав місце широкий ринок робітничої сили внаслідок розорення частини селянства.

Обгороджування, огороджування в Англії – захоплення лендлордами общинних та надільних селянських земель. Зустрічаються вже в XIII ст., але більш широке розповсюдження отримують починаючи з останньої чверті XV ст. Основна маса обгороджувань припадає на XVII ст. Головна причина ранніх обгороджувань – прагнення землевласників збільшити площу пасовищ. Англійське вівчарство рано здобуло товарний характер, вовна була предметом експорту до Фландрії – району розвинутого виробництва сукна. Обгороджування XV – XVII ст. були викликані, крім вищезазначеного, й іншими обставинами. Традиційні умови селянського тримання землі, закріплені маноріальним звичаєм розміри рент та фاینів стали в умовах зростання цін на продукти сільського господарства не лише не вигідними, але навіть вели до розорення землевласників, особливо дрібних. Ціллю обгороджування була зміна характеру поземельних відносин, перетворення звичаєвого тримача в орендатора на умовах, що диктувалися кон'юнктурою ринку. Обгороджування вели до ліквідації общини в Англії, до утвердження оренди, заснованої на використанні найманої праці селян, що розорилися. В науковій літературі процес переходу від феодальних до капіталістичних форм ведення сільського господарства отримав назву «аграрний переворот».

Пуритани – англійські кальвіністи, які наприкінці XVI-XVII ст. виступали за поглиблення Реформації, проти англіканської церкви з її системою єпископату, вважаючи, що церква має бути очищена (звідси – назва: від лат. *purus* – чистий) від залишків «ідолопоклонства», «папізму», тобто атрибутів католицького культу та догматики. В період кризи стюартівського абсолютизму пуританізм відіграв головну роль в ідейній підготовці Англійської революції середини XVII ст., котру інколи називають пуританською революцією.

Реформація – широкий суспільний рух XVI ст., направлений проти католицької церкви, її догматики і організаційної структури. В ідейній підготовці відкритих антипапських, антикатолицьких виступів значну роль відіграла критика гуманістами пороків католицької церкви, часто втілена в формі сатири. Проте на відміну від гуманізму, з характерним для нього світським поглядом на світ, Реформація – це суто релігійне явище. В XVI ст. під Реформацією розуміли перетворення церкви, засновані на вченнях Мартіна Лютера (лютеранство), Жана Кальвіна (кальвінізм), Ульріха Цвінглі (цвінгліанство) та інших. Як показали історичні дослідження, Реформація не була суто конфесійним рухом, але мала політичне та соціальне наповнення, різне в різних країнах Європи. Початком Реформації в Німеччині і європейської Реформації загалом прийнято вважати виступ Мартіна Лютера 31 жовтня 1517 р. з «95 тезами проти індульгенцій». В результаті масових реформаційних рухів і проведення реформаційної політики світськими правителями єдність католицького світу була порушена. На частині території Німеччини, Угорщини, Швейцарії, в Англії, Шотландії, Нідерландах, Скандинавських країнах склалися протестантські церкви.

Секуляризація – 1. Відповідно до норм канонічного права – перехід особи чи речі з духовного стану або володіння в світське (якщо позбавлення духовного стану не було покаранням). Теоретично секуляризація могла здійснюватися виключно за згодою церкви. На

практиці ж секуляризація церковного майна, перш за все землі, проводилася європейськими правителями проти волі церкви. В XVI ст. секуляризація була наслідком Реформації та повного розриву з Римом цілих країн та регіонів. 2. В історичній літературі термін секуляризація використовується також по відношенню до процесів переходу культури, людської свідомості, художньої творчості тощо до світського стану. Наприклад, зміст французьких хронік XIV ст. дозволяє говорити про часткову секуляризацію історіописання цього періоду.

Символ віри – коротке зведення головних догматів віри, що складає основу християнського чи будь-якого іншого віровчення. Сприймається без доказів, лише вірою. Загальнохристиянський (апостольський) символ віри був затверджений Нікейським (325 р.) та Константинопольським (381 р.) вселенськими соборами.

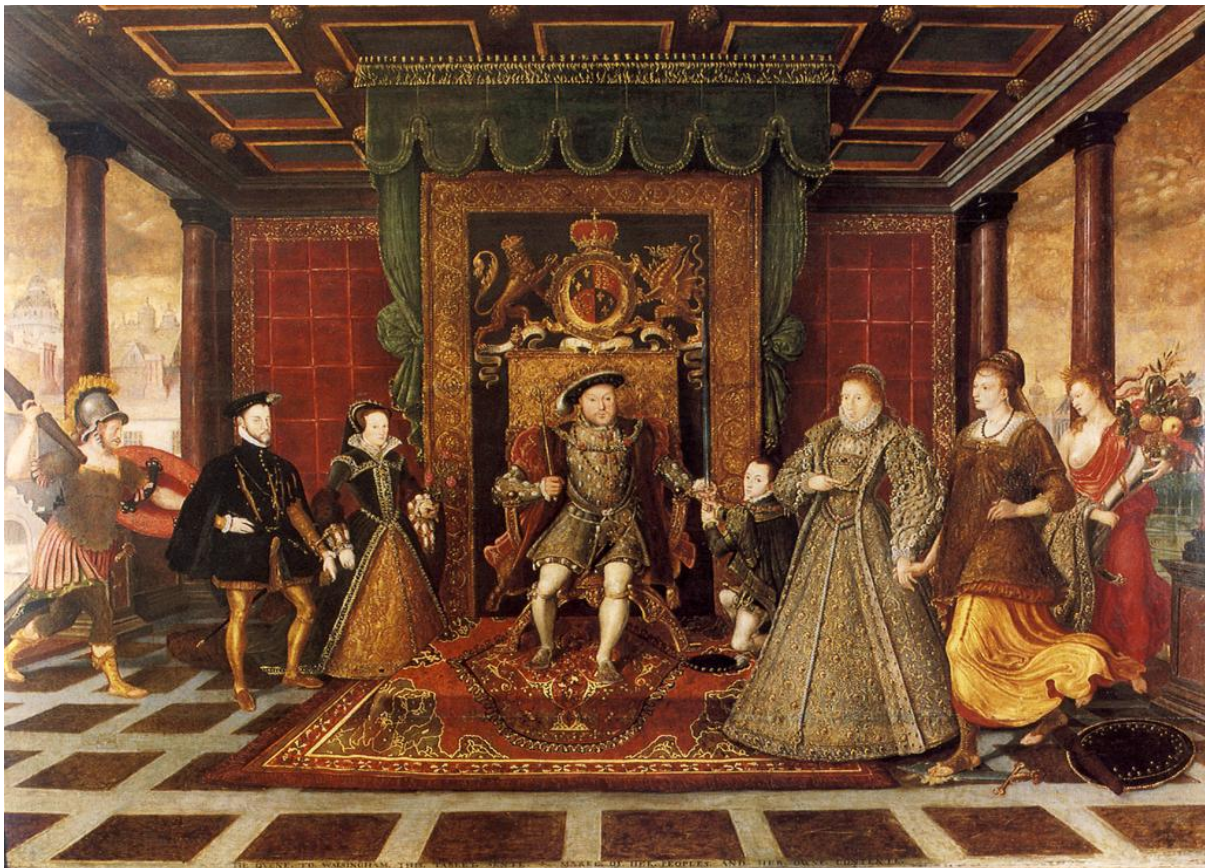
«Старе» дворянство в Англії було представлене землевласниками, які зберегли в своїх маєтках традиційні порядки та жили за рахунок рент, що сплачували залежні від них селяни. Реальне зниження вартості феодалських рент, викликане «революцією цін», снобізм «старого» дворянства, збідніння привели до занепаду аристократії в XVI – XVII ст. Вихід з цієї ситуації «старе» дворянство вбачало в військовій службі, службі при королівському дворі та в приватних монополіях.

Фригольд – «тримання на загальному праві», вільне тримання, що поділялося на військово-рицарське тримання (яке із заміною рицарської служби щитовими грошима стало доступне не тільки рицарям) та сокаж (тримання селянського типу за визначену грошову ренту). Фригольдери були суб'єктами загального права країни: з XII ст. вони отримали право на захист в королівських судах. Потомствени споконвічні фригольдери грамот на тримання не мали та виводили своє тримання від вільних керлів англосаксонської доби. Більшість фригольдів були новоствореними за феодалської доби та

трималися на основі грамот. Фригольдери, що складали біля 20% англійського селянства, були залежні від лендлордів по землі, проте вони ніколи не знали особистої залежності та пов'язаної з нею панщини. Якщо річний прибуток фригольдера сягав 20 фунтів (в XVI ст. – 40 фунтів), фригольдер отримував право стати рицарем.

Використані матеріали (переклад з рос. В. В. Чепіженка):

- Винокурова М. В. *Мир английского манора (на материалах земельных описей графств Ланкашир и Уилтшир второй половины XVI – первой трети XVII вв.)* / М. В. Винокурова. – М. : Наука, 2004. – С. 8 – 148, 262 – 266;
- Немченко И. В. *Язык средневековья. Русско-украинско-английский толковый словарь средневековой терминологии.* – Одесса : Астропринт, 2001. – С. 5, 11, 55-56, 82, 99, 124-125, 148, 173, 180, 186-188.

Лукас де Гере. Родина Генріха VIII: Алегорія Тюдорівського спадку, біля 1572 р., Національний музей Кардіффу

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Історична довідка про Генріха VIII¹

Генріх VIII Тюдор (1491–1547) – англійський король, син Генріха VII, наслідував батьку по смерті старшого брата Артура. Отримав чудову освіту, готувався до церковної кар'єри. В 1509 р. зійшов на трон та взяв шлюб з вдовою старшого брата Катериною Арагонською, дочкою «католицьких королів» Фердинанда та Ізабелли. Правління Генріха розділене на два періоди питанням про розірвання шлюбу.

Ілюстрація: Портрет

Генріха VIII роботи Ганса Гольбейна Молодшого, біля 1538–1543 рр., Британська королівська колекція.

Події першого етапу, коли правою рукою короля був кардинал Томас Вулсі, пов'язані в першу чергу з війнами на континенті. Генріх підтримав антифранцузьку коаліцію Фердинанда Арагонського та імператора Максиміліана Габсбурга. В 1513 р. Генріх особисто брав участь у французькій кампанії та отримав перемогу в доволі легкій «битві шпор». В кампанії 1523 р. англійці взагалі стояли на відстані 11 миль від Парижу, проте після битви при Павії (1525 р.) Генріх в цілях європейської рівноваги змінив тактику та, всупереч традиційній англійській політиці, уклав союз із Францією. Кохання до Анни Болейн та жага мати спадкоємця трону спонукали Генріха шукати розлучення з Катериною Арагонською. Процес по розірванню

¹ Скорочений та доповнений пер. з рос. В. В. Чепіженка за: Петрушевский Д.М. Генрих VIII // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. VIII. – СПб., 1892. – С. 353 – 354.

монаршого шлюбу розпочався в 1527 р. та тривав шість років. В 1529 р. в Англії було скликано т. зв. «Парламент Реформації», який безперервно засідав до 1536 р. та прийняв ряд доленосних актів. В 1533 р. Генріх одружився з Анною Болейн, а в 1534 р. влада папи над Англією була знищена: Актом про супрематію Генріх оголошувався головою англійської церкви. В 1536 р. було видано Акт про розпуск малих монастирів. Невдоволення політикою короля на Півночі вилилося в повстання «пілігримів Божої милості» (1536 р.). Переслідуючи ревних католиків, Генріх в той же час придушував будь-яку жагу до нововведень. «Біль про шість статей», виданий в тому ж році, коли були остаточно закриті монастирі (1539 р.), демонструє, що релігія не розглядалася як справа індивідуальної совісті, але вважалася національним інтересом, порушення якого каралося на кшталт кримінального злочину. Відповідно до свідчень хроніста Холіншеда, кількість страчених за правління Генріха досягла 72 тис. чоловік. В останні роки правління Генріх загруз у війнах з Шотландією та Францією.

Генріх був одружений шість разів. Через кілька місяців по смерті Катерини Арагонської (1485–1536) на ешафот по звинуваченню в подружній зраді зійшла Анна Болейн (1507–1536). Наступного дня король одружився з Джейн Сеймур (1508–1537). Народивши Генріху сина Едварда, Джейн померла. Після цього Генріх взяв шлюб з Анною Клевською (1515–1557), проте з приїздом нареченої до Англії шлюб не задався, був анульований, а Анна, яка відмовилася повертатися до Німеччини, отримала пенсіон та статус «улюбленої сестри короля». Новою дружиною Генріха стала Кетрін Говард (1520–1542), страчена за подружню зраду. Виосте король одружився в 1543 р. з Кетрін Парр (1512–1548). Щоб не заплутатися в долі своїх королев, англійські школярі завчають лічилку: Divorced, beheaded, died. Divorced, beheaded, survived (Розлучився-стратив-померла; розлучився-стратив-пережила).

Опис молодого короля лишив венеційський посол Себастьян Джустініан, що перебував при англійському дворі в 1515–1519 рр. Текст публікується за виданням: Англія. Автобіографія / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; [пер. М. Баишкатова, И. Летберга под общ. ред. К. Королева]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – С. 166 – 167.

Ілюстрація: **Портрет Генріха VIII невідомого майстра, 1509 р., Денверський музей мистецтв.**

Его величеству двадцать девять лет, и он чрезвычайно привлекателен. Природа не могла быть к нему более щедрой... Он во многом талантлив – умелый музыкант, легко складывает стихи, опытен в обращении с лошадьми, знает толк в шутках, бегло говорит по-французски, по-испански и на латыни, весьма религиозен, в дни охоты посещает мессу трижды, а в другие дни – по пять раз. <...> Он очень расположен к охоте... [и] в восторге от тенниса... Он дружелюбен и любезен, никого не оскорбляет, не завидует достатку ближних, вполне доволен собственными владениями и часто говорит мне: «Господин посланник, мы хотели бы, чтобы все властители довольствовались собственными территориями, ведь нам хватает нашего острова». Как кажется, он искренне желает мира.

Он очень богат. Отец оставил ему десять миллионов золотом, из которых он потратил половину на войну с Францией... Его ежегодные доходы достигают 350 000 дукатов...

Акт про супрематію (1534 р.)

Своєрідність реформаційного процесу в Англії значною мірою була обумовлена тим, що найзначніша подія Реформації – відокремлення від римо-католицької церкви – відбулася не в результаті реформаційної боротьби, а як наслідок втілення політики абсолютизму. Реформація розпочалася як політичний акт, з проголошення короля головою церкви в Англії.

Підкорення церкви королю, перетворення її в частину державного апарату стало дієвим фактором посилення могутності англійської абсолютної монархії. Секуляризація церковних земель та майна, перехід їх у розпорядження корони відіграли значну роль у зміцненні економічних позицій та соціальної бази тюдорівського абсолютизму.

В ході роботи т.зв. «Парламенту Реформації», який засідав з 1529 по 1536 рр., були прийняті статuti «Про обмеження аннатів» (1532 р.), «Про підкорення духовенством» (1533 р.), «Про обмеження апеляцій до Риму» (1533 р.), «Про церковні призначення» (1534 р.), «Про відміну папських диспенсацій та виплати пенні Святого Петра» (1534 р.), «Про відміну папської юрисдикції над англійським духовенством» (1534 р.), «Про наділення архієпископа Кентерберійського правом звільняти від обітниць» (1534 р.). Видання 3 листопада 1534 р. Акту про супрематію законодавчо оформило і ствердило повалення папської влади в Англії, поклало початок процесу формування нової національної церкви.

Переклад українською В. В. Ченіженка за електронною версією Henry VIII's Act of Supremacy (1534). Режим доступу: <http://www.britainexpress.com/History/tudor/supremacy-henry-text.htm> (останнє звернення: 6.02.2017)

Хоча королівська Величність по справедливості є і повинні бути верховним головою Церкви Англії і визнані такими духовенством цього королівства на його конвокаціях, але, для підкріплення і ствердження цього, для сприяння християнській релігії в королівстві

Англійському, для придушення та викорінення всіх помилок, єресей, інших жажливих злочинів та зловживань, що існують в ньому наразі, нехай буде владою цього Парламенту встановлено, що король, наш суверенний лорд (а також його спадкоємці та наступники, королі цього королівства), має бути прийнятий, визнаний, шанований як єдиний у світі верховний голова Церкви Англії, що має називатися Ecclesia Anglicana; і повинен володіти і користуватися, приєднуючи та об'єднуючи, імперською короною цього королівства, а також титулами та званнями його, всіма почестями, достоїнствами, привілеями, юрисдикцією, владою, імунітетами, прибутками та продуктами, що належать та властиві сану Верховного Голови Церкви; нашому суверенному лорду, його спадкоємцям та наступникам, королем цього королівства, має належати повне право та влада час від часу відвідувати, виправляти, реєструвати, підтримувати порядок, корегувати, стримувати та позбуватися всіх тих неправильних уявлень, єресей, зловживань, проступок, порушень та мерзенностей, які, в свою чергу, всякого роду духовна влада та юрисдикція повинна законним чином реформувати, придушувати, впорядковувати, виправляти, корегувати, стримувати та покращувати задля задоволення Всемогутнього Бога, заради множення чеснот християнської релігії, для збереження миру, єдності і спокою в королівстві; використання ж будь-яких звичаїв інших держав, іноземних законів, іноземної влади, приписів тощо суперечить сказаному вище.

Розорення монастирів: звіти агентів Т. Кромвеля, 1535 – 1538 рр.

В 1534 – 1540 рр. найактивнішу підтримку реформаторам надавав Томас Кромвель (1485–1540), перший радник Генріха VIII, який 1536 р. був призначений генеральним вікарієм та віце-регентом у справах церкви.

З 1536 по 1540 рр. в Англії було закрито приблизно 800 монастирів, 9000 монахів вигнані на вулицю. Наступний текст – це

свідчення агентів канцлера Томаса Кромвеля – Джона Лондона, Джона Ап Ріса, Річарда Лейтона, Джеффри Чамбера, Роджера Таунсенда про розорення монастирів. Друкується за виданням: Англія. Автобіографія... – С. 173 – 177.

Ілюстрація: Портрет Томаса Кромвеля роботи Ганса Гольбейна Молодшого, між 1532 та 1533 рр., Колекція Фріка

Как подобает смиренному слуге, предаю себя в полное распоряжение Вашей светлости и спешу заверить, что низверг я образ Богоматери в Кэвершеме, куда стекалось множество паломников. Образ сей украшен был серебром, каковое поместил я в ларец, навесил замок, а крышку накрепко приколотил гвоздями, и с ближайшей лодкой, что пойдет из Рединга в Лондон, сей ларец доставят Вашей светлости. Также низверг я место, где стоял сей

образ, и все, что в нем имелось, как-то: светильники, покровы, кресты и восковые фигуры, и обыскал все помещения, дабы не скрыли злокозненные что-либо из своих святынь. Часовня сия принадлежала аббатству Ноттли, и каноник сего монастыря... имел обыкновение похваляться многочисленными реликвиями, среди коих были... кинжал, которым поразили короля Генриха, и нож, которым убит был святой Эдуард. Все сии реликвии, вместе с серебром и облачением Мадонны, слуги мои доставят Вашей светлости на этой неделе... Канонику велел я возвращаться в Нотли, а прежде накрепко запереть двери часовни и залить их свинцом, и полагаю я, что сие обрадует Вашу светлость и господина нашего короля.

<...> Да позволит Ваша светлость уведомить себя, что аббат Лэнгдона превзошел в греховности и мерзости всех на свете, ибо есть

он отъявленнейший пьяница и мошенник. И все каноники его таковы же и не имеют среди них ни единой добродетели, все негодяи и пропойцы... Аббатство пребывает в полнейшем запустении, своды того и гляди обрушатся. Надлежит Вашей светлости немедля сместить аббата, изъять все, чем владеет сей монастырь... и будет сие величайшей справедливостью.

Мой добрый господин, да позволено мне будет напомнить Вашей светлости, что направили нижеподписавшегося в монастырь в Боксли, где низвергнул я образы и нашел распятие, каковое местные жители называют распятием Милосердного и весьма почитают, и состоит оно из старой проволоки и нескольких сгнивших палок, каковые принуждают глаза фигуры на кресте двигаться, будто у живого существа; также и нижняя губа сей фигуры шевелится, будто говорит она, и потому, когда низвергли мы ее, постигло нас некое странное чувство...

Да позволит мне Ваша светлость также поведать, какие изыскания проводили мы в Бери, как нам повелели, и каковых итогов добились. Что до аббата, не нашли мы ничего предосудительного в его житии, зато донесли нам, что питает он пристрастие к картам и костям, на кои расходует немалые средства, и строит в свое удовольствие. Еще не молится он в открытую и многие фермы перевел в зависимость от монастыря, на что жалуются местные бедняки. Помимо того, привержен он как будто тем пышным церемониям, каковые проводились здесь ранее... Удалось нам установить, что женщины приходили в этот монастырь и покидали его в таком числе, каковое пристало разве что месту непотребному. Отыскали мы многие реликвии, поведавшие о суетности и тщеславии братии, как-то: угли, на коих жарил пищу святой Лаврентий, обрезки ногтей святого Эдмунда, перочинный нож и сапоги святого Фомы Кентерберийского, различные снадобья и амулеты от головной боли, обломки святого креста...

Десять статей (1536 р.)

На початковому етапі Реформації серед теологів-теоретиків тюдорівського абсолютизму виділилося дві течії.

Перша обмежувала Реформацію суто антипапськими заходами, не торкалася основ віросповідання та культу. Це так зване «прокатолицьке» крило очолив єпископ Вінчестерський Стефан Гардінер, королівський секретар. З боку світських лордів Гардінера підтримувала група родової знаті на чолі з герцогом Норфолком.

Ілюстрація: Герлах Флік. Портрет Томаса Кранмера, 1545 р., Національна портретна галерея

Представники другого, «англіканського» напрямку вважали посилення абсолютної монархії і встановлення королівської супрематії лише засобом для проведення реформи церкви. Очолив цю течію Томас Кранмер (1489–1556), перший протестантський архієпископ, примас Англії в 1533 – 1553 рр., теолог, котрому належала головна роль в розробці доктрини англіканської церкви, укладанні її богослужіння та віросповідання.

В період з 1534 по 1539 рр. Генріх VIII, вирішуючи свої політичні, економічні, шлюбні проблеми, підтримував англіканське крило. Було отримано королівський дозвіл на переклад Біблії англійською мовою, встановлено контакти з німецькими реформаторами та протестантськими князями, проведено кампанію проти реліквій та чудотворних ікон. В травні 1536 р. за особистим розпорядженням монарха Томас Кранмер очолив «Комітет Реформації», результат роботи якого – укладання першого англіканського символу віри – «Десяти статей».

Цей та наступні два документи публікуються за виданням: Англійська реформація (Документи і матеріали) / Под ред. Ю. М. Сапрыкина. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 104 с.

1. Чтобы все епископы и проповедники наставляли и учили народ веровать и защищать истинность всех тех предметов, которые заключены в полном составе и каноне Библии, а также и в трех вероисповеданиях... Апостольском, Никейском, Афанасьевом. Именно так, как в упомянутых символах, без всякого изменения следует верующим всячески отвергать и осуждать все то, что давно было осуждено на Никейском, Константинопольском, Эфесском, Халкидонском соборах.

2. Таинство крещения установлено в Новом Завете Спасителем нашим Иисусом Христом как действие, необходимое для вечной жизни. Все люди через крещение получают отпущение грехов, благодать и благословение Бога, ... не только те, которые достигли зрелого возраста, но и младенцы невинные, и дети нуждаются в крещении и должны быть крещены, так как рождаются в первородном грехе. Крещенные однажды не должны быть крещены вторично...

3. Таинство покаяния установлено Христом в Новом Завете как необходимое для спасения человека, падшего после крещения и совершившего смертный грех... Бог прощает не в силу достоинства какой-либо заслуги или дела, сделанного кающимся, но единственно ради заслуг, крови и страданий нашего Спасителя Иисуса Христа... Ни в коем случае не следует осуждать устного исповедания, это полезное и необходимое средство, должно также приносить плоды покаяния – молитву, пост, дела милосердия. Посредством покаяния можно и должно расположить и возбудить народ к добрым делам...

4. Таинство алтаря (причащение или евхаристия) установлено Иисусом Христом в Новом Завете, ... необходимо постоянно и твердо веровать той истине, что под образом и формой хлеба и вина истинно, существенно, действительно содержится и воплощается само тело и кровь Спасителя нашего Иисуса, и что под этим же видом

и формой хлеба и вина само тело и кровь Христа телесно, реально и сущностно дается, разделяется и приемлется.

5. ...Грешники достигают оправдания через сокрушение и веру, соединенную с любовью, ... но единственная причина оправдания – милость Бога-Отца ради заслуг крови и страданий Его Сына Иисуса Христа... Следует испытывать себя в добрых делах, в соблюдении и исполнении законов и заповедей Бога.

6. ...Иконы были в ветхозаветное время, и Новым Заветом дозволены, как свидетельствуют об этом некоторые благочестивые авторы... За иконами может быть признана способность являть образы добродетели и доброго примера, побуждать к благим мыслям, особенно изображения Христа и Богоматери... Что касается воскурения, поклонения им без меры, народ должен быть усердно наставляем не делать этого...

7. ...Святые должны быть почитаемы христианским народом, но не с такими почестями, которые подобают только Единому Богу. Они должны быть почитаемы за те добродетели, которые Христос находил в них. Мы можем обращаться к ним как к ходатаям наших молитв и прошений к Иисусу Христу.

8. ...Похвально молиться святым, вечно на небесах живущим, Пресвятой Деве, Иоанну Крестителю, всем и каждому из апостолов, ... однако делать это без ложного суеверия, например, думать, что святой более милостив или может скорее услышать, чем Христос. Следует соблюдать святые дни в память о Боге и святых Его, за исключением тех случаев, когда совершение празднования будет изменено распоряжением с нашей стороны, как Верховного главы церкви Англии.

9. ...Облачения, кропление святой водой, раздаяние святого хлеба, употребление свечей, пепла, целование креста ... не должно быть осуждаемо и отвергаемо...

10. ...О месте, где пребывают души усопших, о наименовании его мы оставлены в неведении, поэтому следует устранить те злоупотребления, которые возникли, усилились и существуют в связи с представлением о чистилище, как, например, вера в то, что при

посредстве епископа Римского души могут получать очищение после пребывания в чистилище, или что мессы ... могут освобождать души умерших от страданий...

Шестистатейный статут (1539 р.)

В 1539–1543 рр. в англійському реформаційному русі домінує «прокатолицьке крило». Найближчим радником монарха став Стефан Гардінер. В 1539 р. було видано «Кривавий шестистатейний статут», який скасовував реформаційні положення «Десяти статей». В 1540 р. було страчено Томаса Кромвеля. В 1543 р. – заборонено читання всіх релігійних творів, в тому числі і Біблії, для всього населення Англії, окрім знаті, в зовнішній політиці взяла гору орієнтація на Габсбургів.

Королевское Величество по Божественному закону есть, после Бога, Верховный глава всей церкви Англии, заботящийся о сохранении в этой церкви истинного и единообразного учения христианской религии, помня как бесчисленные выгоды и удобства, которые дает согласие и единство во мнениях, так и различные опасности и затруднения, которые во многих местах и областях возникли от различия мнений, особенно относительно существа христианской религии. Желая установить единство во славу Всемогущего Бога, Творца и источника истинного согласия и единения и этим способствовать благосостоянию королевства, всех его верноподданных и остальных представителей и жителей его, предписаны эти статьи.

1. ...под видом хлеба и вина содержится действительно тело и кровь Христа, не субстанция самого хлеба и вина, и никакая другая субстанция, но лишь Христа, Бога и человека.

2. ...приобщение под двумя видами не является необходимым для всех людей...

3. ...Священники не могут вступать в брак после рукоположения...

4. ...Обеты целомудрия и безбрачия обязательны для священнослужителей...

5. ...Необходимо, чтобы частные мессы продолжали служить в Королевской английской церкви согласно закону Божьему.

6. ...Тайная исповедь обязательна и полезна...

За неповиновение положениям Шестистатейного статута было установлено наказание: выступивший против 1-й статьи осуждался как еретик, т. е. подлежал сожжению, имущество же конфисковывалось в пользу короля; выступившие против остальных пяти статей подлежали наказанию, установленному для уголовных преступников, имущество также конфисковывалось в пользу короля.

З листа Р. Хілза Г. Буллінгеру (1541 р.)

...Три человека сожжены в предместьях Лондона, в той части, где располагается диоцез епископа Винчестерского (*Стефана Гардінера*) за то, что отрицали пресуществление и не получили причастия на Пасху... Духовенство во главе с архиепископом Кентерберийским платит деньги королю и находится в полном его распоряжении... Билль, в котором истина подверглась осуждению (*йдеться про Шестистатейний статут*), распространяется и применяется все с большим рвением.

Відразу після сходження на трон в 1547 р. юного короля Едварда VI (1537–1553) ініціатива перейшла до рук реформаторів, були скасовані Шестистатейний статут та заборони на переклад та читання Біблії. Того ж року була опублікована «Книга Гомілій» – збірка проповідей, що відіграла вагомую роль в пропаганді англіканського віровчення.

На цей час відбувся розкол в стані самих протестантів-англіканців на поміркованих та радикалів. Останні орієнтувалися на європейську Реформацію, помірковані ж (серед них і Кранмер) схилилися до національного варіанту Реформації.

В 1549 р. вийшла Книга громадського богослужіння – перший єдиний для всієї Англії устав, що детально пояснював порядок богослужіння, черговість молитов, час, місце, послідовність обрядів, регламентував церковне оздоблення та шати кліру, читання Святого письма та інших релігійних книг.

За правління Едварда VI остаточно сформувалося англіканське віровчення. 9 липня 1553 р. було затверджено новий символ віри англіканської церкви – 42 статті, зіставлені Томасом Кранмером в 1551 – 1552 рр. Смерть Едварда та прихід до влади Марії Тюдор призупинили публікацію цього документу. Згодом, в правління Єлизавети I символ віри було скорочено до 39 статей, проте основні їх положення лишилися без змін. 39 статей та Книга громадського богослужіння – офіційні документи сучасної англіканської церкви.

Питання для самоконтролю

1. Особливості соціально-економічного розвитку тюдорівської Англії
2. Сутність аграрного перевороту в Англії
3. Англійський абсолютизм та його особливості
4. Гуманістичний рух в Англії
5. Реформація в Англії
6. Характеристика англіканської церкви
7. Контрреформація в Англії за часів Марії Тюдор
8. Англія доби Єлизавети Тюдор
9. Англо-іспанське суперництво. Розгром «Непереможної Армади»
10. Зародження опозиції абсолютизму наприкінці XVI ст.
11. Культура Англії XVI – першій половині XVII ст.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

з теми «Англійське село доби Тюдорів»

1. Початок аграрного перевороту в Англії.
2. Англійський манор XVI ст., основні ознаки манора
 - Фрігольд як тримання на загальному праві;
 - Копігольд - тримання за звичаєвим правом.
3. Прояви аграрного перевороту:
 - сутність обгороджувальних;
 - соціальні наслідки обгороджувальних;
 - політика Тюдорів щодо обгороджувальних.
4. Секуляризація церковної землі та її вплив на перебіг аграрного перевороту.
5. «Нове дворянство» як «соціальний гібрид» лорда-землевласника та підприємця-капіталіста.

Список рекомендованих джерел

1. Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М., 1950. – С. 255 – 259.
2. Хрестоматии по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время/ Под ред. В. П. Волгина. – М.-Л., 1929. – С. 172 – 173, 223 – 224.

Список рекомендованої літератури

1. Англия XIV – XVII вв. Проблемы генезиса капитализма. Сборник статей. Вып. 1, 2. / Отв. ред. Е. В. Кузнецов. – Горький: ГГУ, 1974.
2. Винокурова М. В. Мир английского манора (на материалах земельных описей графств Ланкашир и Уилтшир второй половины XVI – первой трети XVII вв.) / М. В. Винокурова. – М.: Наука, 2004. – 692 с.

3. Немченко И. В. Язык средневековья. Русско-украинско-английский толковый словарь средневековой терминологии. – Одесса: Астропринт, 2001. – 288 с.
4. Савин А. Н. Английская деревня в эпоху Тюдоров. - М., 1903.
5. Семенов В. Ф. Огораживания и крестьянские движения в Англии XVI века: Из истории обезземеления крестьян в Англии / В. Ф. Семенов. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – 372 с.
6. Штокмар В. В. История Англии в средние века / В. В. Штокмар. – СПб.: Алетея, 2005. – 203 с.
7. Эшли У. Дж. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией. – М., 1897.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Акт проти руйнування сіл (1489 р.)

Парламентський акт проти руйнації сіл, прийнятий в 1489 р., – один з багатьох, покликаних припинити процес обгороджувань. Конверсія (перетворення орних земель на пасовища для овець) приводила до втрати землі частиною англійського селянства. Тюдори, стривожені появою маси зубожілих та бездомних людей – «бродяг», зменшенням кількості платників податків та потенційних ополченців (в Англії не було постійної армії) проводили політику, спрямовану на збереження традиційних форм господарювання.

Текст наводиться за виданням: Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М., 1950. – С. 255 – 256.

Королю, нашему суверену и государю, особенно и более всего угодно, чтобы устранялись такие ненормальности и злоупотребления, которые вредны и опасны для общего блага этой его страны и его подданных, в ней живущих; он помнит, что большие затруднения возрастают с каждым днем по причине опустошения, снесения и намеренного разрушения домов и деревень в этом его королевстве и

по причине обращения под пастбище земель, которые обычно находились под пашней. Вследствие этого с каждым днем возрастает праздность, основа и начало всех зол: в некоторых деревнях, где раньше двести человек находили занятие и жили мирным трудом, теперь заняты два или три пастуха, а прочие впадают в праздность; земледелие, одно из наиболее выгодных занятий в этом королевстве, приходит в великий упадок, церкви разрушаются, богослужение прекращается, за погребение там тела никто не молится, патрон и приходские священники терпят ущерб, защита этой страны против наших внешних врагов ослабляется и ухудшается к великому недовольству бога, к ниспровержению политики и доброго управления этой страны, и против этого не принимается спешных мер. Поэтому король, наш суверен и государь, с согласия и совета светских и духовных лордов и общин, собранных в настоящем парламенте, и в силу их авторитета, приказывает, утверждает и постановляет следующее: каждый, каково бы ни было его положение, ранг и состояние, имеющий дом или дома, которые в течение трех последних лет сдавались или сдаются теперь, или будут сдаваться в аренду с 20 или более акрами земли..., обязан сохранять и поддерживать на вышеупомянутой земле дома и строения, подходящие и необходимые для сохранения и поддержания обработки и земледелия; и если кто-либо из владельцев таких домов и земель возьмет такой дом, дома или землю в свои руки и оставит их для себя, то такой владелец или владельцы в силу вышеупомянутого постановления также обязаны сохранить и поддерживать на этих землях дома и строения, подходящие и необходимые для поддержания, обработки и земледелия. А если кто-либо нарушит эти предписания или часть их, то король, если эти земли и дома держатся от него непосредственно, или лорд феода, от которого непосредственно держатся эти земли, имеет право брать ежегодно половину дохода той земли, на которой дом или дома не поддерживались и не сохранялись; и эту половину доходов он может получать в свою пользу без всякой уплаты за это до тех пор, пока этот дом или эти дома не будут должным образом выстроены или

исправлены; но это получение доходов с такой земли никоим образом не создает у короля или лордов никакого фригольда, но король и упомянутый лорд или лорды имеют право только на получение доходов, как было сказано, и поэтому король или лорд, или лорды имеют право налагать арест на эти доходы, которые они должны получать, как было указано, в силу данного акта.

Королівська грамота про призначення комісії для розслідування обгороджувань (1517 р.)

Думка про створення комісії з дослідження обгороджувань виникла у англійського уряду, очевидно, в 1514 р. Підтвердивши, посиливши та доповнивши акт 1489 р. двома статутами 1515 р., уряд Генріха VIII цілком логічно вважав за необхідне призначити генеральну ревізію обгороджувань.

Ілюстрація: Семпсон Стронг. Портрет кардинала Вулсі, Крайст-

Черч, Оксфорд.

29 грудня 1515 р. канцлером Англії став кардинал Томас Вулсі, архієпископ Йоркський (1475–1530), який відразу проявив себе енергійним адміністратором. Саме з ім'ям Вулсі пов'язана спроба тюдорівського уряду провести низку заходів по боротьбі з обгороджуваннями. Створені ним в травні 1517 р. комісії з розслідування обгороджувань вважаються найбільш серйозними мірами Тюдорів в цій галузі.

Комісії були призначені для 35 з 40 графств. До складу 17 комісій увійшло загалом 96 осіб. Їх діяльність була оформлена королівським наказом (Patent) 28 травня 1517 р. З майже ста осіб, призначених до 17 комісій, лише четверо були лордами, багато було духовних осіб – єпископів, абатів, деканів, котрі зазвичай були

керівниками комісій. Більшість місць в комісіях отримали рицарі, джентльмени та юристи. Одним з таких юристів – членів комісії для графства Гемпшир був Томас Мор.

Матеріали роботи комісій збереглися у вигляді двох зводів – Канцлерських списків та Ленсдаунського рукопису.

Текст наводиться за виданням: *Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М., 1950. – С. 256 – 257.*

Король своим возлюбленным и верным Джону Визи, декану нашей капеллы, Андрею Виндзору, рыцарю, Роджеру Уэджистону из Лестера – привет. В прошлые времена некоторые из наших подданных, не думая ни о боге, ни о благе и выгодах нашего королевства, ни о его защите, окружили изгородями и канавами некоторые деревни, хутора и другие места в английском королевстве, где жили и из года в год прилежно занимались земледелием многие из наших подданных, выгнали и выбросили их из их держаний и ферм, и землю вокруг этих домов, деревень и хуторов, а также принадлежащие к ним поля и земли обратили в пастбище для разведения овечьих стад и другого скота для своей личной выгоды и обратили большие поля, пастбища и леса... в большие и обширные парки, или расширили прежние парки только для того, чтобы разводить там оленей; вследствие этого деревни, хутора и другие места не только приведены в запустение, но и дома и другие здания в них так разорены, что теперь не остается от них и следа, и наши подданные, которые там жили и занимались земледелием, доведены до праздности, мачехи добродетелей, и день за днем живут в праздности, и земледелие и скотоводство, которыми занимались жившие там земледельцы и хозяева, прекратились и совсем исчезли в этих местах, и освященные там церкви и капеллы разорены... Поэтому в силу наших обязанностей, желая исправить все вышесказанное и желая удостовериться, сколько деревень, хуторов, домов и зданий и какие именно были разорены с праздника архангела Михаила, 4-го года царствования славнейшего господина Генриха

VII, покойного короля Англии, нашего отца, и какие земли, бывшие тогда под обработкой, теперь огорожены и обращены под пастбища, и какие устроены парки для разведения оленей, и какие земли огорожены для расширения старых парков, мы назначили двоих из вас произвести расследования в графствах Оксфорд, Беркшир, Уорвик, Лестер, Бедфорд, Бекингем и Нортгемптон, как в имунитетных территориях, так и вне их, путем опроса под присягой добрых и правоспособных людей, а также всякими другими путями, которыми вы надеетесь лучше добраться до правды: какие деревни, сколько домов и построек было разрушено после вышеупомянутого праздника, и какие и каких размеров земли, бывшие тогда под обработкой, теперь обращены в пастбища, и какие и какой величины парки были огорожены для разведения оленей со времени этого праздника, и какие земли были огорожены для расширения прежних парков, и кем, где, когда, как и каким образом; а также выяснить и другие обстоятельства, касающиеся вышесказанного... и настоящей грамотой мы предписываем нашим шерифам вышеназванных графств вызвать к вам или к двоим из вас в назначенный вами день и в назначенное место столько добрых и правоспособных людей из своего округа, сколько понадобится для выяснения и расследования истины...

(Невелика комісія у складі Вейзі, Віндзора та Веджестона зібрала неймовірно об'ємний матеріал, описавши протягом двох с половиною місяців сім густозаселених графств (Оксфордшир, Беркшир, Варвікшир, Лестершир, Бердфордшир, Бекінгемшир та Нортгемптоншир), зареєструвавши сотні випадків обгороджувальних та евікцій. Публікація Ісааком Лідемом звітів тільки цієї комісії склала два великих томи, які він назвав «Книга Страшного суду обгороджувальних» (Domesday of Inclosures, v. I-II, 1897).

Дані комісій 1517 – 1518 рр. – найважливіші джерела для вивчення процесу обгороджування першої половини XVI ст.)

Запис комісії з приводу обгороджувань в графстві Беркшир (1517 р.)

В. Ф. Семенов навів два записи про одне й те саме обгороджування, здійснене в графстві Беркшир, за двома різними джерелами – Канцлерськими списками та Лендсдаунським рукописом. Публікуємо їх нижче за виданням: Семенов В. Ф. Огораживания в Англии конца XV – начала XVI вв. (По данным правительственных комиссий 1517 – 1518 гг.) // Средние века. – Вып. 1. – 1942.

Текст Chancery Returns

И говорят (присяжные) по Приор монастыря de Poughley принесении присяги, что Томас владел по своему приходскому Элстон, джентльмен, 2 октября 3-го года царствования теперешнего короля (1511 г.) земли в Easthenrede с годовым владел и теперь продолжает владеть в качестве фермера (tenet ad firman) от приора (монастыря) de Poughley 1 усадьбой (messuagium) и 24 акрами пахотной земли со всем, что к этому относится, в (приходе) Easthenrede в названном графстве (Беркшир), каковые земли обычно засевались и распахивались, и вместе с этой усадьбой сдавались в аренду (Et cum messuagio illo locari solebant) и в указанный день и год усадьбу эту он (Томас Элстон) приказал

Текст Lansdowne Mss

Приор монастыря de Poughley владел по своему приходскому праву (in jure parochiatus sui) 1 усадьбой и 24 акрами пахотной земли в Easthenrede с годовым доходом в 12 шилл., 2 октября 3-го года короля Генриха VIII приказал названную усадьбу разрушить, а землю превратить в 1 усадьбу (messuagium) и пастбище.

опустошить и разрушить (*destrui et vastari*), и в таком виде она сейчас находится; и держания (*tenementa*) эти давали в год 12 шилл. (*duodecem solidos*). Названный приор продолжает владеть (*seisitus existit*) своими названными держаниями в своей сеньории (*in dominico suo*) на правах феода по монастырскому праву, а держит он от государя короля, и по этому случаю три человека лишились своих участков (*tres persone a suis mansionibus deprivantur*)...

Соціальні категорії обгороджувачів

Центральні графства до 1517–1518 рр. піддалися сильним обгороджуванню. За мінімальними підрахунками на Мідлендс прийшлося за період 1485–1517 рр. всього 71 634 акри обгородженої площі (1,16% всієї площі серединних графств), 1404 зруйновані ферми-маєтки, 5851 людина піддана евікції, обгороджуванню охоплено 671 поселення. Це склало $\frac{3}{4}$ територій у всій Англії, охоплених обгороджуванню, а за евікцією – $\frac{9}{10}$ загальної кількості.

В. Ф. Семенов наводить зведені таблиці, в яких за графствами публікує дані щодо соціальних категорій обгороджувачів.

Таблиці публікується за: Семенов В. Ф. Огораживания в Англии XV – начала XVI века (по данным правительственных комиссий 1517–1518 гг.) // Средние века. – 1942. – Вып. 1. – С. 97 – 122.

<i>Соціальна категорія обгороджувачів Беркшира</i>	<i>Кількість обгороджувачів</i>	<i>% до загальної кількості</i>	<i>Кількість обгородженої землі в акрах</i>	<i>% до загальної суми</i>
I. Дворяни-землевласники (лорди, рицарі, сквайри, джентльмени)	26	20,00	1235	18,67
II. Монастирі та інші церковні землевласники	12	9,23	410	6,20
III. Фрігольдери	21	16,15	841	12,71
IV. Копігольдери	22	16,92	880	13,30
V. Фермери і лізгольдери	49	37,70	3249	49,12
Всього	130	100	6615	100

<i>Соціальна категорія обгороджувачів Бекінгемшира</i>	<i>Кількість обгороджувачів</i>	<i>% до загальної кількості</i>	<i>Кількість обгородженої землі в акрах</i>	<i>% до загальної суми</i>
I. Дворяни-землевласники	54	46,96	5376	58,67
II. Монастирі та інші церковні землевласники	11	9,56	815	8,90
III. Фрігольдери	29	25,22	1275	13,91
IV. Копігольдери	1	0,87	161	1,76
V. Фермери і лізгольдери	20	17,39	1536	16,76
Всього	115	100	9163	100

<i>Соціальна категорія обгороджувачів Нортгемптоншира</i>	<i>Кількість обгороджувачів</i>	<i>% до загальної кількості</i>	<i>Кількість обгородженої землі в акрах</i>	<i>% до загальної суми</i>
I. Дворяни-землевласники	40	42,56	4745	53,05
II. Монастирі та інші церковні землевласники	30	31,91	2838	31,73
III. Фрігольдери	16	17,02	632	7,07
IV. Копігольдери	0	0	0	0
V. Фермери і лізгольдери	8	3,51	729	8,15
Всього	94	100	8944	100

<i>Соціальна категорія обгороджувачів Оксфордшира</i>	<i>Кількість обгороджувачів</i>	<i>% до загальної кількості</i>	<i>Кількість обгородженої землі в акрах</i>	<i>% до загальної суми</i>
I. Дворяни-землевласники	22	18,64	1753	18,93
II. Монастирі та інші церковні	14	11,87	1272	13,73

землевласники				
III. Фрігольдери	12	10,17	415	4,48
IV. Копігольдери	3	2,54	86	0,93
V. Фермери і лізгольдери	67	56,78	5735	61,93
Всього	118	100	9261	100

<i>Соціальна категорія обгороджувачів Лестершира</i>	<i>Кількість обгороджувачів</i>	<i>% до загальної кількості</i>	<i>Кількість обгородженої землі в акрах</i>	<i>% до загальної суми</i>
I. Дворяни-землевласники	19	63,34	2133	71,20
II. Монастирі та інші церковні землевласники	7	23,33	593	19,79
III. Фрігольдери	3	10,00	190	6,34
IV. Копігольдери	0	0	0	0
V. Фермери і лізгольдери	1	3,33	80	2,67
Всього	30	100	2996	100

<i>Соціальна категорія обгороджувачів Варвікшира</i>	<i>Кількість обгороджувачів</i>	<i>% до загальної кількості</i>	<i>Кількість обгородженої землі в акрах</i>	<i>% до загальної суми</i>
I. Дворяни-землевласники	42	42,86	4706	61,27
II. Монастирі та інші церковні землевласники	16	16,33	1427	18,58
III. Фрігольдери	30	30,61	1022	13,30
IV. Копігольдери	2	2,04	60	0,78
V. Фермери і лізгольдери	8	8,16	466	6,07
Всього	98	100	7681	100

Положення населення, що втратило землю, за звітами комісій (1517 р.)

Дані наводяться за: Семенов В. Ф. Огораживания в Англии XV – начала XVI века (по данным правительственных комиссий 1517-1518 гг.) // Средние века. – 1942. – Вып. I. – С. 108, 111.

[Крестьяне] должны уйти и в другом месте искать себе пропитания...

... занятый лишились и, став праздными, [крестьяне] ушли отсюда... в другое место и занимаются бродяжничеством.

Четыре плуга уменьшилось и 30 человек лишились своих участков и занятый, и ушли отсюда, нищенствуя и впад в крайнюю бедность (*евікція в приході Ліском в 1506 р.*).

Четыре плуга сократилось и 20 человек ушли с печалью (из деревни), ставши праздными (*евікція в приході Фліт Мерстон в 1511 р.*).

С плачем ушли в поисках хлеба и работы... те, кто имели пристанище и работу, теперь ввергнуты в праздность... ушли и бродяжничают

Скарга копігольдерів на обгороджування, виселення та інші утиски з боку нових землевласників секуляризованого монастиря Сіон

Секуляризація церковних земель, проведена Генріхом VIII Тюдором в рамках його реформаційної політики, призвела до переходу величезного земельного фонду до нових власників, переважно представників «нового дворянства» (джентрі), які активно здійснювали обгороджування та конверсію. Копігольдери та інші звичаєві утримувачі страждали від наступу на їхні традиційні власницькі права.

Текст наводиться за виданням: Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М., 1950. – С. 258 – 259.

Его высокопревосходительному высочеству королю. Униженно и со слезами объявляем и жалуемся вашему высочеству мы, ваши бедные подданные и ежедневные молитвенники. Джон Бун, Томас Холл, Джон Юнг, Томас Юнг, Роберт Беннет, Джон Атфильд и другие вашей милости бедные подданные, живущие в маноре Эккльсден, в части, называемой Уэстангмеринг, в вашем графстве Сессекс: ваши вышеупомянутые подданные и их предшественники по

владению были держателями по копии протокола курии и по обычаю вышеназванного манора постоянно жили в пределах данной сеньории с незапамятных времен в мире, покое и спокойствии и спокойно пользовались данными держаниями согласно обычаю этого манора. Но недавно некий Джон Помер из Уэстангмеринга, эсквайр, приобрел во владение этот манор от вашего высочества путем обмена и под этим предлогом злоумышленно притесняет, тревожит и беспокоит ваших бедных подданных, копигольдеров этого манора, в противность всякой справедливости и обычаю манора, как следует ниже. Во-первых, этот Джон Помер, будучи человеком весьма сильным, немедленно после первого своего вступления во владение манором путем вымогательства и насилия отнял у вышеназванных ваших бедных подданных их пастбища вместе с другими землями, которые они держат по копии, и огородил, и недавно эти пастбища вместе с другими землями обнес изгородью, выделив их для своей собственной пользы и выгоды. И через короткое время после этого вышеназванный Джон Помер, не довольствуясь всем этим, в своей жестокости, коварстве и жадности незаконно, силою и против их воли отнял у ваших бедных подданных их жилища, земли, держания и фруктовые сады, разорил и снес некоторые из их домов и бревна отдал на сторону, а несколько домов сжег и некоторых из ваших бедных подданных выгнал из этой сеньории...

3 балади «В наші дні» (1520 р.)

... Зависть растет с удивительной силой, богатый теснит бедняка... Селения разрушены, земля пришла в запустение, полей уже нет, одни голые равнины. Знатные люди в наши дни даже церковь превращают в овчарню... Общинные земли загорожены и закрыты, бедняки плачут и вздыхают... селения превращены в пастбища для овец... торговцы плутуют. Церковь погрязла в пороках, общины обеднели, всей стране грозит упадок...

З памфлету XVI ст.

До сих пор нам нужны были собаки для охраны овец, – но лучше бы этих овец съели лисицы, ибо от них погибают целые города и селения, погибнет и все государство.

З проповіді XVII ст.

Огораживатель – кровожадный волк с двумя дьявольскими клыками, из коих один – деньги, которыми он вербует себе друзей и достигает того, что власти смотрят на него сквозь пальцы, в другой – нечистая совесть, которая не боится плыть по морю крови прямо в ад.

Акт стосовно ферм та овец (1533 р.)

Текст акту в перекладі Є. О. Космінського наведено за виданням: Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время / Под ред. В. П. Волгина. – М.-Л., 1929. – С. 172 – 173.

Разные лица из числа королевских подданных, которым бог в своей благодати дал большое изобилие в движимой собственности, в течение последних лет постоянно измышляли, изобретали и пробовали пути и средства к собиранию и соединению в немногих руках возможно большего количества ферм и возможно большего количества скота и особенно овец; для этого они все земли, которые им удавалось получить, обращали под пастбище, а не под обработку, и таким образом не только довели до разорения церкви и деревни, и повысили прежний уровень рент со своих владений в этом Королевстве, и ввели такие чрезмерные допускные платежи, что они не под силу ни одному бедному человеку, но также подняли цены на всякого рода зерно, скот, шерсть, свиней, гусей, кур, цыплят, яйца и прочие почти вдвое против обычных прежних цен. В силу этого поразительное множество народа в этом королевстве не может купить

еды, питья и одежды для себя, своих жен и детей и доведено до такого отчаяния своей бедностью и нищетой, что с каждым днем впадает в воровство, разбой и другие преступления или жалким образом погибает от голода и холода. И всенижайшие и преданные подданные короля думают, что одной из важнейших причин, побуждающих этих алчных и жадных людей собирать... в своих руках большие участки земли,.. прежде кормившие бедных крестьян, и обращать их под пастбище, а не под обработку, является только большая выгодность овцеводства, сосредоточившегося теперь в этом королевстве в руках немногих лиц сравнительно с общим числом королевских подданных, так что у некоторых имеется 24 000 овец, у других 20 000, у одних больше, у других меньше, вследствие этого хорошая овца, которая продавалась на мясо за 2 ш. 4 п. или, самое большее, за 3 ш., теперь продается за 6 ш., 5 ш. или, самое меньшее, за 4 ш. И стон (14 фунтов) шерсти для сукна, прежде продававшийся в некоторых графствах этого королевства за 18 п. или 20 п., теперь продается за 4 ш. или, самое меньшее, за 3 ш. 4 п., а в тех местностях, где он продавался за 2 ш. 4 п. или 2 ш., самое большее, за 3 ш., он теперь продается за 5 ш. или, самое меньшее, за 4 ш. 8 п., и так цены подняты во всех частях королевства. И это вызывает крайнее недовольство всемогущего бога, упадок гостеприимства в этом королевстве, уменьшение численности королевского народа и создает препятствие к производству сукна, в котором обычно находило работу много бедного народа; и если, в заключение, не будет найдено средство против этого, то все это может обратиться к крайнему опустошению и смуте в этом королевстве, от чего боже сохрани. Поэтому королевскому высочеству... и лордам духовным и светским... с согласия общин, собранных в данном парламенте, угодно постановить и сделать законом,.. чтобы, начиная с праздника св. Михаила 1535 г., никто не смел иметь в собственности и держать ни на своей земле, ни на арендованных им землях других лиц, ни где бы то ни было в пределах этого королевства, каким-либо обходом, обманом или уловкой, одновременно более 2000 овец всякого рода, под страхом штрафа в 3 ш. 4 п. за каждую овцу сверх числа,

определенного в этом акте... Далее постановлено,... что, начиная с Рождества, никто не должен брать ни на срок жизни, ни на года, ни по воле лорда, ни по грамоте (indenture), ни по копии протокола манориальной курии ни как-либо иначе более двух домов или крестьянских держаний, к которым принадлежит какая-либо земля,... и никто не может владеть такими вновь приобретенными держаниями числом до двух... если он не живет в тех же приходах, где находятся такие держания, под страхом штрафа в 3 ш. 4 п... за каждую неделю владения...

Акт про покарання бродяг та надання допомоги злидненим та непрацездатним (1572 р.)

Акт 1572 р. – один з найбільш жорстоких законів т. зв. «кривавого законодавства проти експропрійованих». Це законодавство в Англії кінця XV – XVI ст. було викликане до життя зубожінням селян внаслідок обгороджування, секуляризації монастирської землі і т. ін.

Перший акт проти бродяг і жебраків був виданий в 1495 р. Він проводив чітке розмежування між працездатними та непрацездатними бродягами та жебраками, піддаючи перших більш суворому покаранню (закуванню в колодки). Непрацездатним наказувалося жити у своїй сотні та заборонялося просити милостиню за її межами. Ця відмінність була закріплена в статутах 1530 та 1536 рр., які дозволяли старим та немічним жебракам збирати пожертви, а працездатних наказували бичувати та брати з них клятву в тому, що вони будуть працювати. Статут 1547 р. зобов'язував бродяг протягом місяця знайти роботу, в протилежному випадку їх віддавали в рабство тому, хто донесе на них як на ледарів. Такий «раб» не міг залишити господаря під загрозою клеймування та віддачі в рабство на все життя, а у випадку третьої втечі – страти. Акт 1572 р., що публікується нижче, відрізняється ще більшою жорстокістю по відношенню до працездатних бродяг та жебраків. Він встановлює норму, за якою їх

треба бичувати та клеймити, якщо їх викриють в жебрацтві вперше, піддати страті – вдруге, якщо їх ніхто не забажає взяти в рабство, і страті без помилування – втретє. Цей статут також чітко розмежовує працездатних та непрацездатних жебраків.

В двох актах 1597 р. (Акт про презрених бідних та Акт про покарання бродяг та впертих жебраків) трактувалися питання про покарання працездатних бродяг та про утримання непрацездатних жебраків. Наказувалося створити в кожному графстві виправні будинки, а в якості покарання передбачалося бичування та, в деяких випадках, вигнання.

Фрагменти акту в перекладі Є. О. Космінського наведено за виданням: Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время/ Под ред. В. П. Волгина. – М.-Л., 1929. – С. 223 – 224.

V. Для полного определения того, какие лица должны считаться в силу этого акта праздношатающимися, бродягами и упорными нищими и нести наказание за свой беспутный образ жизни, ныне объявляется и устанавливается властью настоящего парламента: всякое лицо и лица, которые являются или называют себя ходатаями по делам и шляются там и сям в какой-либо области или областях этого королевства, не имея достаточных полномочий, выданных от лица нашей верховной госпожи королевы, и все другие праздные лица, которые бродят в какой-либо области одного королевства и занимаются хитрой и ловкой и беззаконной азартной игрой или, как некоторые из них заявляют, что имеют познания в физиономистике, хиромантии и других вредных науках, чем обманывают людей, говоря, что могут предсказать им судьбу, смерть или богатство, и рассказывая тому подобные фантастические измышления; и всякое лицо или лица, здоровые и крепкие телом и способные работать, не имеющие земли или хозяина, не занимающиеся какой-либо законной торговлей, ремеслом или профессией для снискания средств к существованию, и которые не могут объяснить, каким законным путем они добывают себе пропитание; и все фехтовальщики, вожаки

медведей, актеры и менестрели, не принадлежащие какому-нибудь барону этого королевства или какой-либо особе высшего ранга, все жонглеры, разносчики, паяльщики и мелкие торговцы, которые бродят, не имея разрешения по меньшей мере двух мировых судей; все чернорабочие, здоровые телом, праздничношатающиеся и отказывающиеся работать за ту разумную плату, какая установлена и обычно дается в тех местах, где таким лицам приходится жить; все подделыватели разрешений и паспортов и все пользующиеся ими, зная, что это подделка; все студенты Оксфордского или Кембриджского университетов, странствующие, выпрашивая милостыню и не имея на то разрешения от комиссара, канцлера или вице-канцлера этих университетов за их печатью, все матросы, лживо заявляющие, что потерпели кораблекрушение,.. и все лица, выпущенные из тюрем, которые просят вспомоществования или идут к себе на родину или к друзьям, не имея разрешения от двух мировых судей той области, где они были освобождены, — все такие лица должны быть почитаемы за бродяг и упорных нищих, предусмотренных настоящим актом; сюда же относятся все те лица, которые после сего будут преступать или нарушать те добрые приказы, какие во 2-й части настоящего акта установлены для помощи престарелым и немощным беднякам.

XVI. По человеколюбию необходимо позаботиться о бедных, престарелых и немощных, а бродяг и упорных нищих наказывать; а бедные, престарелые и немощные люди должны получить подходящие жилища и убежища по всему этому королевству для того, чтобы жить там, чтобы после этого никто из них не нищенствовал и не бродяжничал. Поэтому настоящий парламент своей властью постановляет, чтобы мировые судьи всех и отдельных графств Англии и Уэльса и все прочие мировые судьи, мэры, шерифы, бейлифы и прочие должностные лица каждого сити, бурга, округа и иммунитета в этом королевстве в пределах своих полномочий должны накануне ближайшего праздника св. Варфоломея или в самый праздник распределить между собой обязанности, и после этого в каждом из своих подведомственных

округов произвести тщательные розыски и расследования относительно всех престарелых, немощных и дряхлых бедняков, родившихся в оных округах, проживавших там в течение 3 лет до настоящего парламента, которые живут или вынуждены жить милостыней и на счет народной благотворительности; после этого розыска следует завести регистрационную книгу, содержащую имена и прозвища всех тех престарелых, дряхлых и немощных бедных, которые находятся в этих округах, каковая книга должна всегда быть у этих судей, мэров, бейлифов и прочих чиновников, или кого-либо из них. И когда число этих бедных людей, вынужденных жить милостыней, будет точно выяснено, тогда эти судьи, мэры, бейлифы, шерифы и прочие должностные лица должны по своему усмотрению в надлежащее время назначить в каждом своем округе подходящие и удобные места и предоставить там этим бедным лицам жилище и убежище, если приход, в котором они живут, не захочет или не сможет им таковых предоставить. И должны также в надлежащее время подсчитать всех оных бедных в выше сказанных округах и на основании этого (сообразно количеству) установить размеры еженедельного взноса на помощь и поддержку оных бедных в пределах каждого округа. И, сделав это, вышеупомянутые судьи, мэры, шерифы, бейлифы и прочие должностные лица в пределах своих округов должны по своему доброму усмотрению обложить налогом всех жителей, проживающих в каждом сити, бурге, местечке, деревне, поселке и местности в оных округах; этот налог должен уплачиваться еженедельно для помощи бедным людям, и имена всех обложенных этим налогом жителей должны также быть записаны в регистрационную книгу вместе с суммой взноса. И (эти должностные лица) должны также по своему усмотрению в каждом своем округе назначить или найти сборщиков на целый год, которым была бы указана вышеназванная сумма, которую они должны собирать и взимать в сказанной пропорции и выдавать этим бедным в количестве, которое назначат судьи, мэры, шерифы, бейлифы и прочие должностные лица. Также они должны назначить по своему усмотрению надзирателей за оными бедными людьми на срок одного

года. И если кто откажется быть надзирателем, то каждый отказавшийся заплатит пеню в 10 шиллингов за каждую такую провинность.

Лист барона Во до лорда Барлі (1592 р.)

Вілльям Во, барон Харроудена вперше був викликаний до парламенту в 4-й чи 5-й рік правління Філіппа і Марії, і поперемінно засідав в ньому до своєї смерті в 1595 р. Лист зі скаргами до лорда Барлі був написаний після чергового виклику на сесію парламенту в 1592 р.

Лист барона Во добре ілюструє положення «старого» дворянства в Англії наприкінці XVI ст.

Переклад О. В. Дмитрієвої за виданням: Original Letters Illustrative of English History. Vol. 4. – L., 1846. – P. 108 – 110. Цитується за: Винокурова М. В. Мир английского манора... - С. 100 – 101.

Движимый моей беззаветной преданностью Ее Величеству и моей родине, я по последнему призыву отправился на высокое собрание Парламента. Но... дело обстоит так, что из-за несчастья быть образчиком неблагополучия, ни я сам не могу внести необходимый взнос, как делают другие и как бы я сделал в высшей степени охотно, и никоим образом не могу обеспечить, чтобы мой сын и наследник присоединился ко мне... Я прибыл в отрепьях, не годящихся, чтобы почтительно находиться в присутствии Ее Величества. Да, я заявляю Вам по правде и по чести, что у меня нет ни денег, ни кредита, чтобы снарядиться получше или оплачивать мои ежедневные расходы, если только брат мой... не поможет мне с тем и с другим. Настоятельно просить его об этом мне стыдно, поскольку к невыразимой печали моего сердца, я уже побудил его прошлым летом расстаться с 2400 ф.ст. Более того, мои парламентские одежды заложены одному горожанину... на несколько дней с обещанием, подтвержденным распиской, что они будут

возвращены. Тем не менее я не могу получить их, хотя вчера писал лорду-мэру Лондона, чтобы он помог мне в этом деле. В связи с этим я нижайше прошу Вашу милость, чтобы вследствие моей чрезмерной нужды меня освободили от всех уведомлений, обязывающих являться по призыву... Я прошу Вашу милость продлить свое прежнее сострадание к моей нужде и облегчение моего отчаянного положения...

Несчастнейший пэр парламента,
вследствие такой бедности,
какой еще не бывало.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

з теми «Соціально-політичні ідеї Томаса Мора»

1. Англійський гуманізм кінця XV – початку XVI ст.: Джон Колет та оксфордський гурток гуманістів.
2. Томас Мор – політик, перекладач, літератор, історик.
3. Образ «ренесансного монарха» як політичний ідеал Т. Мора.
4. «Апологія Томаса Мора» як свідчення його релігійної політики.
5. Антитиранічна спрямованість «Історії Річарда III».
6. Утопічні погляди Томаса Мора.

Список рекомендованих джерел

1. Мор Т. Утопия (любое издание) М., 1953, 1971, 1978.
2. Мор Т. Эпиграммы. История Ричарда III / Томас Мор; Изд. подг.: М. Л. Гаспаров, Е. В. Кузнецов, И. Н. Осиновский, Ю. Ф. Шульц. – М.: Наука, 1973. – 254 с.
3. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / Перекл. з лат.; Вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; Передм. Й. Кобова. – К.: Дніпро, 1988. – 207 с.

Список рекомендованої літератури

1. Гриффитс Р. А., Томас Р. Становление династии Тюдоров / Ральф А. Гриффитс, Роджер Томас; пер. с англ. Н. А. Константиновой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 320 с.
2. Кудрявцев О. Ф. Ренессансный гуманизм и «Утопия» / О. Ф. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 288 с.
3. Мортон А. Л. Английская утопия / А. Л. Мортон; пер. с англ. О. В. Волкова, под ред. и со вступ. ст. В. Ф. Семенова. – М.: Иностранная литература, 1956. – 276 с.
4. Осиновский И. Н. Томас Мор / И. Н. Осиновский. – М.: Наука, 1978. – 336 с.

5. Софронова Л. В. Джон Колет: християнський мислитель ренесансної епохи / Л. В. Софронова. – М.; СПб.: Центр гуманітарних ініціатив, 2016. – 440 с.

6. Тарле Е. В. Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени / Е. В. Тарле. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1901. – VI, 225, 127 с.

7. Штокмар В. В. История Англии в Средние века / В. В. Штокмар. – СПб.: Алетейя, 2005. – 203 с.

8. Яковенко В. И. Томас Мор, его жизнь и общественная деятельность: биографический очерк / В. И. Яковенко. – СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1891. – 87 с.

Зауваги щодо поширення ідей Ренесансу в Англії XVI ст.

Англія входила до XV ст., маючи потужну філософську традицію, оригінальну літературу та самобутню архітектуру. Вже в другій половині XIV ст. зароджуються ранньогуманістичні тенденції в англійській літературі, яскраво втілені в поезії Джеффрі Чосера, а також передреформаційні ідеї, сформульовані Джоном Вікліфом. В XV ст. в країні йшов невпинний процес творення, пов'язаний, в першу чергу, з діяльністю заможних міських корпорацій та благодійністю приватних осіб.

Наприкінці 70-х рр. XV ст. відбувся переворот в англійській книжковій справі: Вільям Кекстон (1422–1491 рр.) заснував першу типографію в Лондоні. Першою англійською друкованою книгою стали «Вислови філософів», потім були надруковані праці Чосера, Боеція, Овідія, Вергілія, Боккаччо, лицарські романи і, нарешті, «Смерть Артура» Томаса Мелорі – перший англійський роман в прозі.

Період з кінця XV – до першої половини XVI ст. був часом становлення ренесансної культури на англійському ґрунті¹. Двір

¹ Автори посібника, не заперечуючи остаточне становлення ренесансної культури в Англії на початку XVI ст., прихильно ставляться до концепції одеського історика В. Е. Крусмана про

англійського короля Генріха VII Тюдора став колонією італійських письменників-гуманістів, художників, скульпторів, найбільш значними серед яких були фігури історика Полідора Вергілія та скульптора П'єтро Торріджано.

В правління Генріха VIII за королівським двором остаточно закріпилася провідна роль в культурному житті. Двір став осередком мистецтв та меценатів, а сам король по праву вважається першим в англійській історії «ренесансним державцем». Захоплений вченістю та витонченістю англійського двору, Еразм Роттердамський назвав його «храмом муз».

В літературній творчості першої половини XVI ст. проходило активне засвоєння античного спадку та нових літературних форм. Серед нових жанрів став популярним сонет, уведений до літературного обігу Томасом Ваєттом (1503–1542). Останній був справжньою людиною Ренесансу: політик, дипломат, поет, для якого звичкою стало після придворних розваг звертатися до читання Сенеки та Платона. Його не менш талановитим учнем був Генрі Говард, граф Суррей (1517–1547), який ввів т.зв. «шекспірівську» риму, яка зробила англійський сонет найбільш виразним.

Справжній художній переворот в англійському мистецтві здійснили Лукас Горнболт з Генту (офіційний королівський художник у 1525–1530 рр.) та його учень – німецький живописець Ганс Гольбейн Молодший (1497–1543).

Наприкінці XV – в перші десятиліття XVI ст. духовні пошуки англійської інтелектуальної еліти визначалися Оксфордом. В оксфордському гуртку домінував Джон Колет (1466–1519), який справив вагомий вплив на формування світогляду Томаса Мора та Еразма Роттердамського і тим самим на характер т. зв. «християнського гуманізму».

Колет ратував за науковий підхід до текстів Святого Письма, яке вважав єдиним джерелом віри, за їх критичний історичний та

ранній англійський гуманізм XIV ст., висловленої ним у монографії «На зорі англійського гуманізму. Англійські кореспонденти перших італійських гуманістів в найближчому своєму оточенні» (Одеса, 1915 р.)

лінгвістичний аналіз, який в подальшому дозволив би наблизитися до кращого розуміння Біблії. В цьому його підтримали не тільки колеги по університету – Т. Лінекр та В. Гросін, але й відомі теологи старшого покоління – Джон Фішер, єпископ Рочестерський, Вільям Ворем, архієпископ Кентерберійський, Джон Лонгленд, декан Солсберійський.

До середини 10-х рр. XVI ст. визнаним авторитетом серед англійських гуманістів став Томас Мор (1478–1535).

Специфіка англійського гуманізму кінця XV – першої половини XVI ст. полягала в тому, що на даному етапі він поширився в доволі вузькому колі вчених і придворних інтелектуалів. Його філософською основою був неоплатонізм, а основним мотивом – громадянськість. При безсумнівному антропоцентризмі англійський гуманізм відрізнявся посиленою увагою до теологічних проблем та сильним впливом традиційної християнської етики, що зближувало його з еразміанським «християнським гуманізмом».

В 20-ті рр. XVI ст. разом з працями протестантських теологів до Англії з Франції та Німеччини почали проникати євангелічні ідеї. Вони знайшли відклик в найрізноманітніших прошарках суспільства, що було обумовлено глибокою місцевою традицією – ідеями Вікліфа та проповідями лоллардів. Лютеранське вчення розповсюдилося, в першу чергу, в середовищі міщан. Оксфорд віднісся до Лютера з насторогою, а згодом – критично, тоді як в Кембриджі його праці викликали гарячий інтерес гуманістів-еразміанців В. Тіндейла, Т. Кранмера, Г. Латімера, які з часом прийняли Реформацію. Один з них, Вільям Тіндейл здійснив переклад Нового Заповіту англійською мовою, який було видано в 1526 р. в Вормсі (Німеччина).

(Переклад виконано В. В. Чепіженком за виданням: Дмитриева О. В. Культура Англии в конце XV – начале XVII вв. / О. В. Дмитриева // История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения / Под ред. Л. М. Брагиной. – М.: Высшая школа, 1999. – С. 172 – 190.)

Біографічна довідка про Томаса Мора

Томас Мор народився 7 лютого 1477 р. в родині лондонського адвоката Джона Мора. Отримав відмінну освіту: навчався в школі св. Антонія в Лондоні; служив пажем у Джона Мортон, архієпископа Кентерберійського та лорда-канцлера Англії; студіював класичні мови та філософію в Оксфорді; пройшов юридичну підготовку в Нью Інн та Лінкольн Інн в Лондоні. В ці роки Мор займається перекладом грецьких

та латинських епіграм, пише власні епіграми та вірші латиною та англійською мовою. В 1501 р. Мор читає публічні лекції на «Град Божий» Августина. В 1499 р. знайомиться з Еразмом Роттердамським, разом з яким займається перекладом Лукіана.

Ілюстрація: Портрет Томаса Мора роботи Ганса Гольбейна Молодшого, 1527 р., Колекція Фріка.

Саме вивчення класичних та юдео-християнських авторів формує у Мора впевненість в тому, що кожна людина по суті є вільною. Ідеалом Мора було справедливе та мирне суспільство, побудоване на принципі взаємодопомоги.

Томас Мор був представником християнського гуманізму та ще за життя зажив у сучасників слави «християнського англійського Цицерона».

В 1501 р. Мор розпочав юридичну практику, в 1503–1506 рр. викладав в Фурнівалл Інн, в 1504 р. вперше був обраний до Парламенту, а в 1510 р. зайняв посаду віце-шерифа Лондону. Лондонці казали, що Мор «найкращий друг бідняків, якого вони будь-коли мали» та що він «уклав шлюб мудрості з дотепністю».

В 1505 р. Мор одружився з Джейн Кольт, дочкою сквайра з Ессексу. Вона народила Мору четверо дітей: Маргарет, Елізабет, Сесіль та Джона, проте в 1511 р. померла від лихоманки. Вже через місяць Мор взяв шлюб з багатою вдовою Еліс Мідлтон, яка стала йому доброю дружиною, а його дітям справжньою матір'ю. У Мора було доволі гостре відчуття обов'язку по відношенню до власної родини. Він був насправді «ніжним та люблячим батьком», який багато зусиль приклав до освіти своїх дітей. Мор вважав, що вивчення теології, філософії, літератури, історії та мов формує ідеальну людину та громадянина. Саме таку освіту він дав не лише своєму сину, але й дочкам, що було по суті освітньою новацією в тогочасній Англії.

В 1511–1518 рр. Мор вів успішну юридичну практику, займав керівні позиції в Лінкольн Інн та приймав участь в іноземних посольствах. Крім цього у Мора лишався час на листування з інтелектуальною елітою Європи та написання власних творів. З-під його пера виходять «Історія Річарда III» (1513–1518 рр.) та «Утопія» (1516 р.).

Можливо, саме Мор був автором маніфесту «На захист семи таїнств», відповіді Генріха VIII Мартіну Лютеру. Саме за цей маніфест папа Лев X дарував Генріху VIII титул «Захисника Віри».

В 1518 р. без особливого бажання та усвідомлюючи ризики, Томас Мор вступив на королівську службу. Він вбачав в ній свій громадянський обов'язок, який мав сприяти встановленню «християнського миру». Мор швидко сходить по кар'єрній драбині від доповідача по проханням та скаргам до особистого секретаря короля в 1521 р. (тоді ж Мор був висвячений в рицарі). В 1523 р. Мора було обрано спікером Палати общин, в 1525 р. Генріх VIII призначив його канцлером герцогства Ланкастерського, а в 1526 р. Мор увійшов до Комітету чотирьох, найближчої ради монарха. Сильно стурбований політичною ситуацією на континенті, Мор бере участь в мирних переговорах у Франції, які привели до підписання миру в Камбре в 1529 р. Через декілька місяців потому Мор займає посаду лорда-канцлера Англії.

Проте вже через три роки Мор вийшов у відставку, посиляючись на слабе здоров'я. Справжньою причиною відходу Мора від політичної активності був розрив Генріха VIII з Римом та створення ним англіканської церкви; Мор був категорично проти цього. Більш того, Томас Мор був настільки обурений відходом Англії від «істинної віри», що навіть не з'явився на коронацію нової дружини короля – Анни Болейн.

В 1534 р. Елізабет Бартон, монахиня з Кенту, виступила з публічним осудом монарха, що порвав з католицькою церквою. З'ясувалося, що відчайдушна монахиня була в переписці з Мором, котрий розділяв її погляди. Проте в цей раз Мору пощастило потрапити під захист Палати лордів. В тому ж році були прийняті «Акт про супрематію» та «Акт про престолонаслідування». Томас Мор, разом з єпископом Рочестерським Джоном Фішером, відмовився підтримати ці акти та присягнути монарху. 17 квітня 1534 р. він був заарештований, відправлений в Тауер, підданий суду та страчений 6 липня 1535 р.

За вірність католицизму Мор був канонізований Римо-католицькою церквою та включений до числа святих папою Пієм XI в 1935 р.

Інформація про Томаса Мора отримана зокрема з офіційного ресурсу Центру вивчення Томаса Мора: <http://thomasmorestudies.org/>

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Лист Еразма Роттердамського Ульріху фон Гуттену (23 липня 1519 р.)

На прохання Гуттена Еразм в листі наводить словесний портрет Томаса Мора.

Текст цитується в перекладі Й. Кобіва, наведеному у виданні Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / Перекл. з лат. – К.: Дніпро, 1988. – С. 115 – 123.

Те, що ти так захоплюєшся розумом Томаса Мора і, так би мовити, ледь не гинеш від цього, сповнений, зрозуміло, подиву стосовно його творів, у порівнянні з якими, як ти слушно пишеш, немає нічого вченішого й привабливішого, – в цьому, повір мені, славетний Гуттене, твій погляд збігається з поглядом інших...

Отже, почну з того, що тобі про Мора зовсім невідомо: він середнього зросту, будова тіла така в нього пропорційна, що кращої й бажати годі; шкіра біла, лице швидше біле, аніж бліде, і хоч без будь-якої червоності, але всюди просвічує дуже делікатний рум'янець. Чуприна темно-золотиста або, якщо хочеш, золотисто-темна, борода досить рідка, очі синювато-сірі з якимись цятками: це звичайно вказує на талановитий розум. Такі очі британці навіть вважають гарними, хоч у нас більше подобаються чорні. Вони кажуть, що очі такого кольору як у Мора, свідчать про доброту. Обличчя Мора відповідає його вдачі, завжди виражає милу й дружелюбну привітливість, нерідко осяває його весела усмішка. По суті, Мор більше схильний до жартівливості, ніж до поважності, хоча й далекий від пустого блазенства. Його праве плече здається трохи вище від лівого, особливо коли він ходить; це в нього не від природи, а від звички, вплив якої дещо позначається на поставі. У всьому іншому будова його тіла бездоганна. Ось тільки руки дещо грубуваті, причому це вражає лише тоді, коли порівняти їх з рештою його зовнішності. Своїм зовнішнім виглядом він нехтував уже змалку настільки, що анітрохи не турбувався про те, про що, за порадою Овідія, повинні турбуватися чоловіки... я особисто познайомився з ним, коли йому було не більше двадцяти трьох років, а нині йому трішки перевалило за сорок.

Здоров'я в нього скоріше задовільне, ніж міцне, але його цілком досить, щоб переносити силу-силенну клопотів, які випадають на долю поважного громадянина... Можна сподіватися, що він проживе довго, бо батько його – людина похилого віку, але напрочуд бадьора й діяльна. Мені досі не доводилося бачити нікого менш вибагливого у виборі їжі. Аж до юнацького віку Мор любив пити лише воду; це в нього від батька. Правда, щоб нікого не дивувати, він обманював

товаришів тим, що пив з олов'яного кухля пиво, до того ж змішане з водою, а часто просто чисту воду... Яловичину, солену рибу, простий і добре заквашений хліб він їсть з більшим смаком, ніж ту їжу, якою звичайно люди ласують... Завжди йому більше до смаку молочні страви й плоди, які ростуть на деревах, а яйця для нього – справжні ласощі.

Голос його не гучний, але й не слабкий, такий, що легко почути... Мова в нього на диво ясна й чітка, аж ніяк не кваплива і без запинок.

Йому до вподоби простий одяг; він не носить ні шовку, ні пурпуру, ні золотих ланцюгів, хіба що цього вимагає необхідність. Диву даєшся, як дуже він нехтує умовностями, які люди зазвичай вважають ознакою доброго виховання. Як ні від кого він їх не вимагає, так і сам сміливо не дотримується їх ні на зборах, ні на бенкетах; все ж, якщо захоче дотримуватися, то прекрасно їх знає.

Родина Томаса Мора, 1527 р., ескіз Ганса Гольбейна Молодшого

Від двору і спілкування з правителями колись він стояв осторонь, тому що йому завжди була особливо ненависна тиранія, а рівноправність, навпаки, дуже мила... Від природи Мор прагне до

свободи й дозвілля. Однак, як радо він насолоджується дозвіллям, коли воно йому дістається, так і не знайти людини терплячішої й наполегливішої, коли вимагає цього справа. Прямо-таки народжений і створений для дружби, він є її найщирішим і найпослідовнішим поборником... Мало того, наскільки він безтурботний у власних справах, настільки не знайдеться ніхто, хто б самовідданіше турбувався про справи друзів.

... Ніхто менше від нього не зважає на думку юрби й ніхто більше від нього не прислухається до здорового глузду.

Немає в ньому ні крихітки прагнення до брудної наживи... Одержуючи з адвокатської діяльності гарні прибутки, він нікому не відмовляє у дружній і діловій пораді, більше дбаючи про чужу вигоду, ніж про власну... В Лондоні, де Мор народився, він був суддею для розгляду цивільних справ. Ця посада не дуже обтяжлива і вважається дуже почесною. Ніхто не розглядав стільки справ, як Мор, ніхто не провадив їх сумлінніше. Багатьом він знижував плату, що її, згідно з законом, повинні вносити сторони, які процесуються... Такою поведінкою Мор здобув велику любов своїх співгромадян.

Задовольнитися своїм становищем він вирішив тому, що воно було досить визначне й разом з тим не таїло в собі ніяких небезпек. Два рази включали його в посольство; оскільки ж він впорався з дорученням вдало, найясніший король Генріх VIII не заспокоївся, поки не притягнув його до свого двору... Річ у тім, що ніхто настійніше не прагнув бути допущеним до двору, ніж Мор старався триматися осторонь його. Оскільки наймилостивіший король забажав оточити себе людьми вченими, поважними, розумними й бездоганними, то серед багатьох інших у першу чергу запросив Мора; той настільки став йому близьким, що король не відпускав його від себе. Коли доводиться вирішувати важливі справи, немає в короля досвідченішого радника; коли забагнеться королю розважити себе приємною розмовою, немає в нього веселішого співрозмовника. Часто важкі справи вимагають розумного і серйозного судді. Мор так їх вирішує, що обидві сторони залишаються задоволеними. І ніхто не домігся того, щоб Мор

прийняв який-небудь подарунок. Щасливими були б держави, якби правителі ставили на їх чолі службових осіб, подібних до Мора! І при всьому цьому в нього не проявилось б ні на крихітку зарозумілості.

Попри велику зайнятість, він не забуває своїх давніх друзів і вряди-годи повертається до улюблених літературних занять. Усю свою вагу, весь вплив, який він має в його величності короля, Мор віддає на користь держави, на користь друзів. Адже завжди від щирого серця він прагнув творити добро на радість усім і напрочуд був схильний до милосердя; а тепер, чим більше він може допомогти, тим яскравіше ця риса виявляється. Одних підтримує грошима, інших оберігає своїм впливом, ще інших висуває своїм клопотанням. Кому нічим Мор не може допомогти, тому дає добру пораду. І нікого не відпускає від себе засмученим. Його можна назвати громадянським опікуном усіх бідарів. Він вважає для себе за велике добро підтримувати пригнобленого, рятувати того, хто потрапив у халепу або скрутне становище, повернути в милість відстороненого. Ніхто з більшою радістю, ніж він, не чинить добродійства... Досі мені не доводилося зустрічати нікого, хто, маючи стільки чеснот, був би такий далекий від чванливості...

Але повертаючись до занять, які мене найбільш зріднили з Мором і Мора зі мною. В юні роки він переважно пробував себе у віршуванні, потім довго всю силу віддавав на удосконалення прозової мови, вправляючись у всіляких стилях... він дуже любляв декламації, зокрема на складні теми, тому що в них, як ніде, виявляється винахідливість розуму... «Утопію» Мор видав з метою вказати на причини занепаду держави, але передусім у ній він зобразив Британію, яку наскрізь вивчив і знав.

Ледве чи знайдеш когось іншого, хто краще говорив би без підготовки, до такої міри його незрівнянному розумові слугує його незрівнянна мова. Розум у нього кмітливий і проникливий, пам'ять чудова: все у Мора неначе напоготові, він умить і влучно вловлює те, чого вимагає стан справи. На диспутах годі уявити собі більшу гнучкість мислення, через що він часто заганняє у безвихідь навіть найвидатніших теологів, немов виступаючи з ними в бій на їхній

власній арені. Йоанн Колет, людина гострого і виняткового розуму, інколи в розмові каже, що в Британії є, либонь, одна-однісінька талановита людина – Мор. Хоча на цьому острові процвітає багато знаменитих умів.

Мор – ревний прихильник справжнього благочестя і разом з тим не визнає забобонів. У певні години він звертається до бога з молитвами, не для годиться, а з глибини душі. Його розмови з друзями про життя прийдешніх часів свідчать, що він говорить від щирого серця і з вірою в краще завтра...

Епіграми Томаса Мора

Друкуються за виданням: Мор Т. Эпиграммы. История Ричарда III / Томас Мор; Изд. подг.: М. Л. Гаспаров, Е. В. Кузнецов, И. Н. Осиновский, Ю. Ф. Шульц. – М.: Наука, 1973. – С. 13 – 82.

1. Томаса Мора, лондонца, поздравительная песнь на день коронации Генриха VIII, славнейшего и счастливейшего короля Британии, и Екатерины, его счастливейшей королевы (фрагмент)

Если какой-либо день, если время, о Англия, было
То, когда боги тебе милость явили свою, –
Это – тот день, что означить нам следует камешком белым,
Радостный день, что внести должно в анналы твои.
День этот – рабства конец, этот день – начало свободы,
Он – и печали предел: радость с него началась;
Юношу он, украшенье, достойное памяти века,
Днесь помазает, твоим ставит его королем,
Властвовать не над одним кто народом достоин, – над целым
¹⁰Кто неизменно царить миром достоин один.
Да, королем, кто у всех на глазах пусть слезы осушит,
Радости пусть учредит вместо стенаний былых.
Каждое сердце ликует, рассеяв заботы, обычно

Так, облака разогнав, блещет сверкающий день.
Вот и свободный народ выбегает с улыбкой на лицах,
Сам понимая едва все ликование свое.
Рад, торжествует, ликует, гордясь, что таков их властитель, -
И повсеместно король только один на устах.
Знать, что недавно была в подчиненьи подонков народа,
²⁰Знать, что так долго была только названьем пустым,
Голову ныне подымлет, гордится таким властелином, -
И справедливо она может гордиться теперь.
Тьмою поборов недавно торговец задавленный, ныне
Море отвыкшее вновь стал кораблем бороздить.
Раньше лишённые силы и вред принужденные сеять,
Рады законы теперь силу свою обрести.
Все они рады равно, благодарны равно, воздавая
Ныне грядущим добром за причиненный ущерб.
Прежде сокрытые страхом в убежищах тайных богатства
³⁰Ныне владеец любой рад и дерзает явить.
О, сколько радости видеть, что столько воров и немало
Рук загребущих теперь тщетно добычи хотят!
Нет в том вины никакой (а была она прежде немалой),
Чтобы добром обладать, нажитым честным путем.
Страх не шипит уже больше таинственным шепотом в уши, -
То миновало, о чем нужно молчать и шептать.
Сладко презреть клевету, и никто не боится, что ныне
Будет донос, - разве тот, кто доносил на других.

14. На нищих – слепого и хромого

Может ли что-либо быть драгоценнее верного друга,
Что одолженьем своим твой возмещает ущерб?
Договор дружбы надежной два нищих скрепили взаимно:
С нищим хромым заключил договор нищий слепой.
Молвил хромому слепец: «Будешь мною носим ты на шее».
Тот отвечал: «Отдаю очи тебе, – управляй».

Так избегает любовь жить в чертогах царей горделивых,
В домике бедном царит единодушно любовь.

94. О добром царе и народе

Царство, оно – человек и любовью спаяно крепко.
Царь – голова, а народ – члены другие его.
Сколько имеет сограждан (ведь больно кого-то лишиться),
Столько же числит и царь тела частей своего.
Под повеленье царя отдается народ и считает,
Что их владыка – глава каждого тела его.

96. Во сне тиран ничем не отличается от плебея

Значит, безумец, гордыня султан твой на шлеме колеблет,
Ибо колени свои гнет пред тобою толпа,
Ибо народ пред тобой с головою стоит непокрытой:
Многих и жизнь ты, и смерть держишь в руках у себя.
Но сколько раз цепенеют во сне неподвижные члены,
Столько же раз, – ты скажи, – где же тщеславье твоё?
Тела обрубку подобен, безжизнен тогда возлежишь ты,
Или же трупам, что смерть только недавно взяла.
Ибо коль ты, запершись, не укроешься в страхе в жилище,
То у любого в руках жизнь твоя будет тогда.

182. Какое состояние государства наилучшее

Ты вопрошаешь: «Что лучше, король иль правление сената,
Или иное, когда оба негодны они?»
Если ж и тот, и другой хороши, – я склоняюсь к сенату:
В множестве добрых людей, думаю, больше добра.
Пусть нелегко поддается количество добрых подсчету,
Но что негоден один, можно легко заключить.

Пусть даже будет сенат между злом и добром посредине,
Вряд ли, однако, король «средним» пребудет таким.
К доброму часто совету склоняется скверный сенатор,
Но непреклонен король, правя советом своим.
Избран народом сенат, короли же рождаются в коронах;
Жребий здесь правит слепой, там же – надежный совет.
И понимает сенат, что он создан народом, король же
Думает, что для него создан подвластный народ.
В первый правления год короли обольщают обычно,
Консул же будет таким в каждом грядущем году.
Долго живя, свой народ острижет король ненасытный,
Если же консул плохой, – можно другого желать.
Я не согласен с известною басней, что сытую муху
Надо терпеть, чтоб ее место голодной не дать.
И заблуждение верить, что алчный король насыщаем:
Эта пиявка всегда будет себя набивать.
Правда, решенья отцов несогласие вредное губит.
Но несогласным никто быть не дерзнет с королем.
Зло это тем тяжелей, если в важных делах разногласье.
Но почему у тебя сей зародился вопрос?
Есть ли народ где-нибудь, над которым ты волей своею
Власть учредишь короля или поставишь сенат?
Коль это можешь, – царишь, и не думай, с кем власть ты
разделишь.

Первое – это вопрос: надо ль ее отдавать?!

185. О короле и мужике

В город явился мужик, что в лесах и родился, и вырос:
Фавна грубее он был, был он Сатира грубей.
Смотрит, повсюду народ, там и сям на улицах толпы,
Слово одно на устах: «В городе! Едет король!»
Тут оживился мужик от самой необычности слова,
Смотрит, что именно так жаждет толпа лицезреть.

Вдруг подъезжает король, предводимый блестящею свитой,
 В золоте видится весь он на прекрасном коне.
 Все восклицают не раз: «Виват рэкс!» И народ отовсюду
 Смотрит, восторогом объят, на короля своего.
 «О! где король? Где он есть?» – тут мужик восклицает. И некто:
 «Вот он высокий, гляди, едет на этом коне».
 «Этот что ли король? Ты смеешься, – мужик отвечает. –
 Тот, кто в одежде цветной, видится мне – человек».

ТОМАС МОР УТОПИЯ

Рукопис оригіналу «Утопії» не зберігся. Перше друковане видання вийшло в 1516 р. в Лувені за підтримки Еразма Роттердамського. Видавцем був Петро Егідій (1486–1533) – гуманіст, лист якому розміщений на початку перед текстом «Утопії». В 1517 р. «Утопія» була перевидана в Парижі Жилем де Гурмоном, а в 1518 р. – двічі в Базелі Йоганном Фробеном (1460–1527), видавцем Еразма.

Ілюстрація: **титульна сторінка першого видання «Утопії».**

Текст наводиться за виданням: Томас Мор. Утопія // Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / Перекл. з лат.; Вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; Передм. Й. Кобова. – К.: Дніпро, 1988. – С. 16 – 114.

ЗОЛОТА КНИЖЕЧКА,
така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави і про
новий острів Утопія

Перша книга розповіді,
яку вів видатний муж Рафаїл Гітлодей¹ про найкращий устрій
держави, в переказі знаменитого мужа Томаса Мора, громадянина
й шерифа славного британського міста Лондона

Мор про «обгороджування»:

«Ваші овечки, – відповів я [Мор]. – Звичайно такі лагідні й задоволені скромним кормом, вони, кажуть, стали тепер такими ненажерливими і неприборканими, що пожирають навіть людей, плюндрують і спустошують поля, будинки, міста. Бо в тих частинах королівства, де виготовляється цінніша вовна, там знать і навіть деякі абати, люди святі, не задовольняються збором плодів і щорічними прибутками, які звичайно одержували із землеволодінь їхні предки. Їм не досить, що вони, байдикуючи і розкошуючи, не дають ніякої користі суспільству, ще й стали його тягарем. Ні клаптика землі не залишають під рілля, все перетворюють у пасовиська, зносять будинки, руйнують міста, а храми відводять під овечі кошари. Ці добродії обертають усі поселення, всі оброблені ниви в пустелю, неначе й так у вас мало землі гуляє під лісами та заповідниками для звірини. Для того, щоб якийсь ненажера, справжня кара господня, міг обвести огорожею кілька тисяч акрів, розширивши свої поля за чужий рахунок, одних орендарів виганяють з їхніх садиб, в інших селян забирають землю, обплутавши їх обманом або змусивши силою, ще інших змушують продавати її, замучивши безправ'ям. Так чи інакше, нещасна біднота переселяється: чоловіки, жінки, подружжя, сироти, вдовиці, цілі родини, не стільки заможні, скільки численні, бо землеробство вимагає багато рук для праці. Виселяють їх, повторюю, із звичних і милих серцю домів, а вони не знають, куди

¹ Гітлодей в перекладі з грецької «досвідченний балакун».

їм податися. Все недороге начиння, навіть якби можна було знайти вигідного покупця, обездолені продають за безцінь, бо його треба позбутися. А коли вони під час свого бурлакування швидко все розтратять, що інше залишається їм, як не красти й не повиснути на шибениці, зрозуміло, згідно з законом, чи поневірятися й жебрати? Зрештою, і в такому разі вони потрапляють у в'язницю за те, що волочаться без діла, – адже ніхто їх не хоче брати на роботу, хоч вони щиро пропонують свої послуги. А як можна їх найняти, коли землеробству, до якого вони звикли, немає місця там, де нічого не сіють. Тепер досить одного чабана або взагалі пастуха, щоб пасти худобу на тій землі, для обробітку якої під посів потрібно чимало рук. Через те хліб у багатьох місцях сильно подорожчав. Але на цьому не кінець. Піднялася також ціна на вовну настільки, що бідніші люди, які виготовляють з неї тканини, зовсім не спроможні її купити, і з цієї причини зростає кількість безробітних. Річ у тім, що після збільшення пасовиськ незліченна кількість овець загинула від моровиці, неначе ця пошесть, наслана на овець, була карою божою за пожадливість їхніх власників, хоч справедливішим було б повернути цю кару на голови самих власників. Хоч кількість овець непомірно зростає, все ж ціна на вовну анітрохи не спаде. Отож, якщо торгівлю вівцями не можна назвати монополією, бо не одна особа їх продає, то, у всякому разі, це – олігополія. Майже вся торгівля вівцями опинилася в руках жменьки багатіїв, яких ніяка необхідність не змушує продавати раніше, ніж їм забагнеться, і тому вони не спішать, поки не з'явиться нагода продавати за вигідну ціну. З тієї ж причини подорожчали також інші породи худоби, причому навіть більше, тому що з розпадом сільських господарств і скороченням хліборобства не стало тих, хто дбав про її приплід. Адже згадані багатії далекі від того, щоб вирощувати ягнят (чи телят), а скуповують у віддалених місцевостях кощаву худобу, щоб, відгодувавши її на своїх пасовиськах, продати втридорога. Гадаю, поки що не відчуються всі наслідки такого шкідливого явища. Бо досі ці шкодороди піднімають ціну на худобу тільки там, де її продають. Але коли вони почнуть вивозити її з місця купівлі, поки вона ще не встигла розмножитися, то зрештою її запас

поступово зменшиться там, де її скуповують, і в цілій країні неодмінно дасть про себе знати її нестача. Таким чином, зажерливість небагатьох паскудників повертає на згубу те, що могло б ваш острів особливо збагатити. Адже подорожчання хліба стало причиною того, що кожний хоче позбутися якнайбільшої кількості своїх працівників; а що робити звільненим з роботи? Одних чекають злидні, а відважніші дадуть себе намовити на розбишацтво.

Як з цією страшною вбогістю і злиднями узгодити безглузду розкіш? Бо і в прислужників знаті, і в окремих ремісників, ба навіть у деяких селян, коротше – у людей всіх верств вражає незвичайна пишність в одязі й надмірна розкіш у їжі. А що говорити про шинки, кишля й будинки розпусти, якими є винарні та пивні, нарешті, як не згадати безсоромні розваги, наприклад, гру в кості, карти, м'ячі, скраклі, диск, – хіба вони не штовхають своїх прихильників прямо на розбій, вмить очистивши їхні гаманці від грошей?

Покінчіть з такими згубними пошестями! Постановіть, щоб ті, хто руйнує господарства й села, або їх відбудували, або віддали тим, що захочуть їх відновити й будувати. Покладіть край цьому скуповуванню землі, яким займаються багатії, забороніть свавілля, схоже на монополію! Менше годуйте дармоїдів! Верніться до землеробства, відновіть обробку вовни, щоб це заняття стало почесною працею, яка давала б прибуток юрбі дармоїдів: і тим з них, кого злидні зробили вже злодіями, і тим, що тепер стали волоцюгами або панськими слугами, а в недалекому майбутньому стануть, певна річ, злодіями. Звичайно, якщо ви не вилікуєтесь від цих недуг, то дарма вам чванитися застосуванням суворих кар за крадіжку, запроваджених вашим правосуддям, насправді ж більше зовні пристойним, ніж справедливим і корисним. Адже при такому стані речей ви дозволяєте виховувати людей в якнайгірших умовах і поступово, з дитячих років, псуєте їхню мораль, переконуючи себе, що вони заслуговують покарання лише тоді, коли, ставши дорослими, скоять ганебні злочини, яких, однак, можна було сподіватися від них уже з дитинства. Хіба ви самі не вирощуєте злодіїв для того, щоб згодом їх вішати?».

Відношення Мора до приватної власності

Зрештою, дорогий Море, якщо сказати тобі щиру правду, то, на мою думку, всюди, де є приватна власність, де все вимірюється вартістю грошей, там навряд чи слід сподіватися, щоб у державі панувала справедливість і був добробут. Хіба що ти назвеш справедливим такий стан речей, коли все найкраще дістається найгіршим людям, чи вважатимеш правильним те, що все розподіляє між собою жменька людей, та й вони живуть не дуже-то щасливо, тоді як всі інші зовсім нещасні.

Беручи це до уваги, я наодинці сам з собою задумуюсь глибоко над дуже розумними і гідними пошани основами життя утопійців, які правлять державою з допомогою небагатьох законів, але так успішно, й добродішність там у ціні при загальній майновій рівності, й всі живуть у добробуті. З другого боку, я порівнюю з їхніми звичаями спосіб життя стількох інших народів, які вічно у себе наводять порядок, однак не домоглися належного порядку, бо кожний називає своєю власністю все те, що йому дісталось; щодня видається там безліч законів, але і їх недосить, щоб хто-небудь домігся чогось із їхньою допомогою або щоб захистили вони чи чітко відрізняли від чужого те, що кожний називає своєю власністю. Про це свідчать незліченні позови, які раз у раз виникають, і ніколи не буде їм кінця-краю. Так ось, повторюю, коли я роздумую над тим сам з собою, то віддаю справедливість Платонові й не дивуюсь більше, що в нього відпала охота вводити які-небудь закони тим народам, котрі знехтували принципами, за якими всі блага розподіляються порівну між усіма членами суспільства. Цей мудрець збагнув, що єдиною умовою загального добробуту є проголошення майнової рівності. Тільки не знаю, чи можна її запровадити там, де у кожного є своя власність. Річ у тім, що кожний намагається, спираючись на певні законні підстави, привласнювати собі якомога більше, і яким великим не було б народне багатство, його поділить між собою небагато людей, залишаючи трудівникам злидні. Звичайно, буває так, що одні заслуговують долі інших, бо багатії зажерливі й нечесні, а бідарі,

навпаки, люди скромні й прості, які своєю щоденною працею дають більше користі суспільству, ніж самим собі.

Тим-то я твердо переконаний, що повне скасування приватної власності – єдина передумова рівного й справедливого розподілу матеріальних засобів і забезпечення людям щасливого життя. Доки приватна власність буде існувати, доти найчисленнішу й найкращу частину суспільства гнітитиме неминучий і нестерпний тягар нужди та журби...

«А мені, – заперечив я Рафаїлові, – здається, що навпаки: люди ніколи не житимуть заможнo там, де все спільне. Звідки ж візьметься достаток в усьому, якщо кожний ухилятиметься від праці тому, що не буде зацікавлений в особистому прибутку, а покладання надії на чужу працю може заохочувати до лінощів? Хоч би навіть злидні змушували людей до праці, та коли закон не охоронятиме як приватну власність те, що хтось собі придбав, чи не довелось б тоді людям страждати від кровопролиття й чвар? Особливо, коли зникне повага до влади і пошана до неї; я просто не уявляю собі, чи може бути інакше, якщо між людьми немає суспільної різниці?»

«Я й не дивуюсь, – відповів Рафаїл, – твоїм поглядам, тому що ти ніяк не можеш уявити такого суспільства або уявляєш його помилково. Але якби ти побував зі мною в Утопії й побачив на власні очі звичаї та установи утопійців так, як я (а прожив я там більше п'яти років і ніколи не виїхав би звідти, якби не бажання розповісти про цей новий світ), то ти без вагання визнав би, що тільки там існує суспільство з досконалим державним ладом».

***Розповідь Рафаїла Гітлодея про найкращий державний
устрій в переказі Томаса Мора, лондонського громадянина і
віконта***

На острові є п'ятдесят чотири міста, всі вони великі й прекрасні. Мова їхніх жителів, звичаї, установи і закони цілком однакові. Розпланування міст також однакове; схожий і їхній зовнішній вигляд, наскільки це дозволяє місцевість. Найменша відстань між містами

становить двадцять чотири милі, причому жодне місто не віддалене одне від одного настільки, щоб з нього не можна було дійти пішки до іншого за один день.

«Карта Утонії» Абрахама Ортелія, 1595 р.

З кожного міста щорічно троє літніх досвідчених громадян вирушають в Амаурот¹ для обговорення загальних справ острова. Це місто вважається першим і головним; розташоване в центрі країни, воно, з уваги на своє положення, дуже зручне для посланців усіх областей острова.

Земля для міст відведена так вдало, що кожне з них має з усіх боків не менше двадцяти миль, а з одного боку навіть і набагато більше, саме з того, звідки найдалі до найближчого міста. Жодне місто не прагне поширювати межі своїх володінь, бо городяни вважають себе не стільки власниками цих землеволодінь, скільки хліборобами на своїх полях. По селах всюди видно добротні будинки,

¹ Амаурот – від грецької «темний».

забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. Тут живуть громадяни, що переселяються сюди з міст навперемінно. Кожна селянська сім'я налічує не менше сорока чоловік і жінок, крім того, ще двох прикріплених рабів. На чолі всіх стоять батько й мати сім'ї, люди шановні й літні. Тридцять сімей очолює філарх. З кожної сім'ї щороку вертаються до міста двадцять чоловік. Це ті, що пропрацювали на селі два роки. На їхнє місце вибирають стільки ж нових, щоб їх учили ті, що на селі прожили рік і тому мають певний досвід у землеробстві. Наступного року вони повинні вчити інших, щоб не виникли труднощі з постачанням хліба, якщо всі, як один, будуть новаками, не обізнаними з сільським господарством. Хоч цей звичай встановлений з метою щорічно оновлювати склад хліборобів, щоб нікому не доводилось проти своєї волі надто довго виконувати тяжку роботу, однак є багато таких громадян, які від природи люблять сільське господарство і залюбки продовжують своє перебування на селі.

Про місто, особливо про Амаурот

Хто пізнає одне місто утопійців, той пізнає всі, до такої міри вони схожі між собою, наскільки це дозволяє природне положення...

Місто оточує високий і грубезний мур з багатьма баштами та бастіонами. За мурами з трьох боків тягнеться сухий, але глибокий та широкий рів і непрохідний живопліт. З четвертого боку рів замінює річка. Вулиці розплановані так, щоб мали зручний проїзд і були захищені від вітрів. Будинки винятково чисті. Довий ряд будинків тягнеться безперервно вдовж усього кварталу, фасади їхні повернуті до фасадів будинків протилежного боку. Ці ряди розділяє вулиця завширшки в 20 футів. За будинками простягається вздовж усієї вулиці розлогий сад, звідусіль загороджений зовнішнім боком сусіднього кварталу.

Кожний дім має двері з виходом на вулицю, а ззаду – хвіртку в сад. Двері двійчаті, легко відкриваються під натиском руки й потім самі зачиняються; будь-хто може вільно заходити – адже утопійці не

мають приватної власності. Будинки вони міняють раз у десять років за жеребом.

Про заняття утопійців

Єдине заняття, з яким повинні бути обізнані без винятку всі чоловіки й жінки, — це землеробство. До нього готують з раннього дитинства, почасти в школі за допомогою настанов, почасти — на полях поблизу міста, куди виводять дітей ніби для ігор; там вони не тільки приглядаються до праці, а й, користуючись нагодою тренувати тіло, самі працюють. Крім землеробства (яким, як було сказано, всі зобов'язані займатись), кожний вивчає якесь одно ремесло як основне. Сюди належать: прядіння вовни, обробіток льону, мулярство, ковальство і теслярство. Крім вищеназваних, немає іншого важливішого ремесла, яке заслуговувало б на згадку. Всі острів'яни носять однаковий одяг, незмінний і постійний на весь час (відрізняється він лише у чоловіків і жінок, у неодружених і одружених), гарний на вигляд, вигідний для руху тіла, пристосований до холоду й спеки. Одяг кожна сім'я шиє собі сама. Зрештою, всі без винятку чоловіки й жінки повинні вивчити одне із згаданих ремесел, але жінки, як слабші фізично, виконують легшу роботу: звичайно вони займаються обробкою вовни і льону. Чоловікам доручають ремесла, які вимагають більшої сили. Майже кожний утопієць навчається ремесла свого батька, бо до нього більшість має потяг від природи. Але якщо когось захоплює інше ремесло, то такого переводять до сім'ї, ремесло якої йому до душі, причому не тільки батько, а й влада турбуються про те, щоб віддати його під опіку поважного й чесного голови сім'ї. Коли ж хтось, вивчивши одне ремесло, забажає опанувати ще й інше, то йому дають дозвіл у той самий спосіб. Оволодівши двома ремеслами, він займається, яким забажає, хіба що держава вкаже, де він більше потрібен. Головним і майже єдиним заняттям сифогрантів є турбота про те, щоб ніхто не сидів без діла, а щоб кожний сумлінно займався своїм ремеслом,

причому не зранку до ночі¹, вибиваючись із сил від безнастанної праці, мов худоба. Таке життя було б гірше від долі раба. Злиденне-бо життя ведуть всюди ремісники, крім Утопії. Утопійці ділять добу на двадцять чотири рівних години, з яких тільки шість відводять на працю: три до полудня, бо потім ідуть обідати, а через дві години відпочинку по обіді знову працюють три години і закінчують день вечерею. Оскільки вони першу годину лічать, починаючи з полудня, то лягають спати біля восьмої години, і сплять вісім годин. Увесь час, що залишається між годинами праці, сну та їжі, кожному дозволяється використовувати за власним розсудом. Це не значить, однак, що його можна марнувати на гульню й байдикування; години, вільні від праці, треба присвячувати з користю якомусь іншому заняттю відповідно до свого уподобання. У ці проміжки часу більшість людей віддається науковим заняттям. Стало в них звичаєм щодня у передсвітанкові години² влаштовувати публічні читання, які обов'язково відвідує лише той, хто покликаний до наукової роботи. Проте велика кількість різних людей, чоловіки та жінки³, приходять на ті чи інші читання відповідно до природного потягу. Зрештою, якщо хто-небудь вільні години воліє присвятити своєму ремеслу (це трапляється досить часто, бо йдеться тут про людей, нездібних до наукового мислення), то ніхто йому не заважає, навпаки, таку людину навіть хвалять як корисного громадянина. Після вечері одну годину утопійці віддаються розвагам: влітку – в садах, взимку – в тих спільних залах, які їм правлять за їдальні. Там вони займаються музикою або тішаються розмовою. Кісті та інші безглузді й шкідливі ігри їм навіть невідомі...

¹...не зранку до ночі... – Англійське трудове законодавство XIV – XV століть встановлювало тривалість робочого дня для ремісників і сільськогосподарських робітників з 5 години ранку до 7-8 години вечора.

²...у передсвітанкові години... – У західноєвропейських університетах заняття в той час починалися дуже рано. Так, у паризькій Сорбонні – о 5 годині, в Оксфорді й Саламанці – о 6 годині. Річ у тім, що, на думку педагогів того часу, ранні години найбільш плідні для інтелектуальних занять.

³...чоловіки та жінки... – Т. Мор відстоював необхідність освіти для жінок, як свідчить лист Еразма Роттердамського французькому гуманісту Бюде від 1521 року.

Втім, тут слід докладніше розглянути одне питання, щоб далі не було непорозумінь. Адже хтось може подумати, що при шести годинах щоденної роботи населення відчуватиме нестачу в предметах першої необхідності. Це далеко не так; робочого часу не тільки досить для того, щоб повністю задовольнити всі потреби і вигоди, але він навіть забезпечує певні лишки засобів до життя. Це ви легко зрозумієте, якщо зважите, яка значна частина населення в інших народів байдикує: насамперед майже всі жінки, які складають половину населення, а де жінки працюють, там замість них хроплять чоловіки. Сюди належить сила-силенна священиків і ченців-дармоїдів! Додай всіх багатіїв, особливо ж власників великих маєтків, яких звичайно звуть людьми шляхетного й знатного походження; докинь до них їхніх прислужників, усю цю зграю дармоїдів у лівреях; насамкінець, долучи здорових і міцних жебраків, які ледарюють, прикриваючись хворобою, і тоді-то переконаєшся, що набагато менше, ніж ти думав, тих, чиєю працею створюється все те, чим користуються смертні.

Поміркуй також над тим, як мало є працюючих, зайнятих ремеслом, справді необхідним. Адже там, де єдиним мірилом усього є гроші, неминуче має виникнути багато занять, зовсім непотрібних і зайвих, які служать одному – розкоші й розпусті. ...якби, кажу, залучити всіх їх до корисної праці, то ти легко зрозумієш, як мало часу потрібно було б для виготовлення в достатньої кількості й навіть з лишком того, чого вимагають розумні потреби і вигоди (додай сюди також насолоди, але природні й помірні).

<...>

Тепер подивись, як мало клопоту мають утопійці з виготовленням собі одягу. По-перше, на роботі вони недбайливо обгорнуті шкурами та хутрами, які служать їм протягом семи років. Коли виходять на вулицю, то вдягають зверху довгий плащ, що прикриває згаданий грубий одяг. Колір цього плаща на всьому острові однаковий, до того ж це природний колір вовни. Тому утопійці набагато менше потребують сукна, ніж деінде, та й воно там значно дешевше, ніж в інших країнах. Виготовлення полотна з льону

вимагає менше праці, й тому воно там у широкому вжитку. Головна увага звертається на те, щоб полотно було біле, а вовняне сукно виготовлене чисто; тонкості тканини не надають значення. Внаслідок цього, коли в інших країнах одній людині мало чотирьох або п'ятьох вовняних плащів різного кольору і стількох же шовкових сорочок, а деяким, розніженим, мало навіть десятих, то в Утопії кожний задовольняється одним вбранням, яке носить переважно два роки. Для утопійця відпадає потреба домагатися більшої кількості одягу, бо, маючи більше, він все одно не захистився б краще від холоду і не став би ані трохи чепурнішим.

Отже, у зв'язку з цим, що всі утопійці зайняті корисними ремеслами і для їхнього виконання досить невеликої затрати праці, в них спостерігається загальний достаток. Інколи вони посилають велику кількість людей за місто для лагодження пошкоджених громадських доріг. Дуже часто, коли й такого роду роботи не потрібні, вони привселюдно оголошують зменшення годин праці, бо власті вважають за недоцільне завантажувати громадян усупереч їхній волі зайвою роботою. Адже головна мета суспільного ладу цієї країни ось у чому: наскільки це дозволяють суспільні потреби, позбавити громадян тілесного рабства, вивільнивши їм якнайбільше часу для духовної свободи й освіти. У цьому, на думку утопійців, полягає щастя в житті.

Про взаємовідносини між громадянами

... Але вертаюся до співжиття громадян. Як я вже сказав, на чолі сім'ї стоїть найстаріший. Жінки прислужують чоловікам, діти – батькам, взагалі молодші віком – старшим. Кожне місто поділяється на чотири рівні частини. Посередині кожної частини є ринок з усілякими товарами, куди кожна сім'я звозить свої вироби, потім їх сортують і зберігають у складах. Будь-який голова сім'ї приходить сюди, просить те, чого він сам або його сім'я потребує, і без грошей, без будь-якої винагороди одержує потрібну річ. Та й навіщо відмовляти йому, коли всього вдосталь і немає побоювання, що хто-небудь вимагатиме більше, ніж йому потрібно...

Крім того, на всіх вулицях на однаковій віддалі один від одного стоять просторі палаци; кожен з них має окрему назву. Живуть там сифогранти. До кожного з цих палаців приписано по тридцять сімей, з яких п'ятнадцятьом відведено одну частину будинку, а п'ятнадцятьом – другу. Там вони повинні разом харчуватися. Постачальники продуктів з кожного палацу збираються на ринку о певній годині і одержують харчі відповідно до кількості своїх їдців...

Хоч кожному дозволено харчуватися вдома, проте жоден з них цього радо не чинить, бо вважається непристойним і нерозумним тратити час на приготування гіршої їжі, коли можна дістати розкішний і ситний обід у палаці, що стоїть поруч. У цьому ж палаці всі брудніші й важчі роботи виконують раби. Але варіння й приготування їжі входить виключно до обов'язків жінок; вони також повинні подавати на стіл і прибирати зі стола...

Ось у такий спосіб живуть люди в містах; а в селах, які лежать далеко одне від одного, всі харчуються вдома. Кожна селянська сім'я має що їсти, бо із села надходить усе те, що споживають городяни.

Про подорожі утопійців

Якщо хтось забажає відвідати друга, який проживає в іншому місті, або просто оглянути якусь місцевість, то він легко одержує дозвіл у своїх сифогрантів і траніборів, хіба що цьому на заваді стане якась обставина. Одночасно в дорогу вирушає певна кількість осіб з листом правителя, котрий засвідчує дозвіл на подорож з визначенням дня повернення. В дорогу дають підводу і громадського раба, щоб поганяв і доглядав волів...

До речі, з золотом і сріблом, з яких виготовляються гроші, вони поводяться так, що ніхто не цінує їх більше, ніж заслуговує їхня природа. Хто не бачить, наскільки золото й срібло поступається залізу? Адже без заліза, далєбі, люди не можуть жити, так само, як без вогню й води, в той час як золото й срібло природа не наділила таким застосуванням, без якого нам важко було б обійтися. Лише людська глупота надала їм цінності через їхню рідкість. Ось так природа, немов найкраща мати, все, що потрібніше, таке як повітря,

воду й саму землю, зробила доступним для людей, а зайве й некорисне відсунула якомога далі...

...утопійці придумали один спосіб, який відповідає іншим їхнім звичаям, але неприємно вражає нас (адже ми так високо цінуємо золото й так дбайливо його охороняємо)... Утопійці їдять і п'ють із глиняного та скляного посуду тонкої роботи, але дешевого, а із золота й срібла вони роблять нічні горщики та всілякий посуд на нечистоти для вжитку не тільки в громадських палацах, а й в приватних будинках. Окрім того, з цих же металів виготовляють ланцюги та грубі кайдани, якими сковують рабів. Нарешті, в тих, хто зганьбив себе якимсь злочином, висять золоті кільця у вухах, їхні пальці в золоті, на шиї золотий ланцюг, і навіть на голові золотий обруч. Отже, утопійці все роблять для того, щоб золото й срібло в них зневажалось.

Інші народи втрату золота й срібла переживають з болем у серці, натомість якби певні обставини вимагали від утопійців відректися нараз від усіх скарбів, ніхто з них не подумав би, що втратив хоч один шеляг.

Крім того, вони збирають на морських берегах перли, а на деяких скелях – алмази та рубіни, однак не шукають їх умисно. Надібавши випадково, вони їх шліфують і, мов блискітками, прикрашають малят, які в ранньому віці чваняться й пишаються цими прикрасами, але тільки-но підростуть і помітять, що такими цяцьками тішаться лише малі діти, вони без жодного нагадування з боку батьків самохіть, червоніючи від сорому, знімають їх; так само роблять наші діти, коли, підростаючи, викидають геть горіхи, амулети і ляльки. Ці звичаї, так відмінні від усього того, що зустрічається в інших народів, породжують і інший світогляд.

Про рабів

Рабами утопійці не вважають ні військовополонених (крім тих, кого вони самі взяли в бою у полон), ні дітей рабів, ні, нарешті, тих, кого можна купити в інших народів як рабів. Але вони перетворюють на рабів тих, хто в них заплямується ганебним злочином, або тих, хто

в чужоземних містах був засуджений до страти за вчинене ним тяжке злодіяння. Такого роду рабів у них найбільше, бо багатьох з них утопійці купують іноді за дешеву ціну, а частіше одержують безплатно. Усі раби постійно перебувають на роботі, до того ж закуті в кайдани. До рабів – своїх земляків, утопійці ставляться суворіше: вони, на їхню думку, є гіршими злочинцями і через те заслужили більшої кари, бо не змогли себе втримати від злочинності, хоч прекрасне виховання належно підготувало їх до чесного життя.

Інший рід рабів становлять працьовиті й бідні трудівники з іншої країни, що приїжджають в Утопію і доброхіть віддають себе в рабство. До них утопійці ставляться доброзичливо і поводяться з ними майже так само м'яко, як з громадянами, лише з тією різницею, що дають їм трохи більше роботи, до якої ті звикли. Коли хтось з них хоче виїхати, що трапляється рідко, того не затримують проти волі і не відпускають з порожніми руками...

Жінки виходять заміж не раніше вісімнадцяти років, а чоловіки одружуються, коли їм виповниться двадцять два роки. Якщо випадково виявиться, що юнак або дівчина до шлюбу перебували в любовному зв'язку, його і її суворо карають; їм не дозволяють одружуватись, хіба що правитель своєю милістю пробачить їм вину...

Порушників шлюбних узів карають тяжким рабством. Якщо обидві винні особи були одружені, то скривджені при бажанні можуть покинути перелюбників і взяти шлюб між собою або з ким захочуть. Але якщо хтось із скривджених і надалі любить свою половину, незважаючи на її недостойну поведінку, то закон не розриває шлюбу при наявності в скривдженого бажання супроводити засудженого на тяжкі роботи. Трапляється інколи, що розкаяння одного й щира відданість другого, викликавши співчуття правителя, повертають винуватцю волю. Але за повторний злочин карають уже смертю.

За інші злочини ніякий закон не встановлює ніякої певної кари, але за кожну страшну й ганебну провину кару призначає сенат. Чоловіки напоумляють жінок, батьки – дітей, якщо тільки вони не скоять тяжкого злочину, за який треба карати привселюдно.

Звичайно, за найтяжчі злочини винуватців карають рабством... Якщо ж і при такому поводженні з ними вони почнуть знову бунтувати і опиратися, то їх врешті-решт убивають, як неприборканих диких звірів, яких ні в'язниці, ні кайдани неспроможні вгамувати. Але тих, хто терпеливо зносить свою тяжку долю, не позбавляють надії. Коли ж вони від довгого страждання порозумнішають і виявлять розкаяння, яке свідчило б, що свідомість злочину гнітить їх більше, ніж кара, то інколи влада правителя або голосування народу може пом'якшити їхнє рабство чи припинити його.

Намовляти до розпусу вважається не меншим злочином, ніж перелюбство. Взагалі утопійці при будь-якому ганебному злочині продуманий намір скоїти злочин прирівнюють до самого злочину...

Законів у них дуже мало, бо для народу з таким суспільним ладом вистачає їх якнайменше. Вони навіть не схвалюють становище, яке є в інших народів, де при наявності безлічі томів законів та їхніх тлумачень немає порядку.

Про військову справу

До війни утопійці відчують велику відразу, як до справи воїстину звірячої... вони вважають, що немає нічого неславнішого від слави, здобутої на війні. Незважаючи на це, вони у визначені дні наполегливо вправляються у військовому ремеслі, причому не лише чоловіки, а й жінки. І робиться це тому, щоб не виявилось у них нездатних до війни, коли виникне необхідність воювати. Все ж вони не починають війни безпідставно, а лише в тому разі, коли доводиться захищати свої рубежі чи проганяти ворогів, які вторгнулися в країну їхніх друзів, або коли, змилюсердившись над якимсь народом, гнобленим тиранією, доводиться своїми силами визволяти його від гніту тирана й від рабства, керуючись почуттям людинолюбства. Зрештою, допомогу друзям утопійці подають не завжди з метою, щоб захищати їх, інколи також, щоб відомстити за заподіяні їм кривди. Але діють вони так лише в тому випадку, якщо покривджені ще до початку війни звернулися до них за порадою, а вони, перевіривши справу, вимагали від кривдників відшкодування,

але не одержали його. Тільки тоді вони зважуються піти війною на призвідника війни...

Під час війни утопійці мають на увазі тільки одне: домогтися насамперед виконання таких умов, прийняття яких зробило б війну зайвою. Якщо ж обставини не дозволяють їм домогтися цього, то вони схиляють ворогів до того, щоб вони самі суворо покарали головних винуватців, аби на майбутнє відстрашити інших від подібного зухвальства. Намічений план дії утопійці спішать виконати якнайшвидше, причому більше дбають про те, як би уникнути небезпеки, ніж про те, щоб здобути собі славу чи похвалу. Тому зразу після оголошення війни вони намагаються потай і одночасно порозвішувати в найбільш видних місцях ворожої країни багато відозв, стверджених державною печаткою. У цих відозвах вони обіцяють величезну нагороду тому, хто умирить ворожого правителя, а менші нагороди, але також щедрі, призначають за кожную голову тих осіб, імена яких подані у відозвах. Ці особи, на думку утопійців, стоять на другому місці після правителя, як відповідальні за виникнення чварів. Нагороду, обіцяну вбивці, вони подвоюють, коли він приведе до них живим кого-небудь із занесених до згаданих списків. Також навіть занесених до цих списків вони заохочують діяти проти товаришів, обіцяючи їм ті самі нагороди і на додаток безкарність...

Інші народи засуджують цей звичай вдаватися до торгів із зрадниками як прояв жорстокості й душевної ницості. А утопійці, навпаки, ставлять собі його в заслугу, вважаючи, що діють розумно, бо таким чином можуть без жодної битви закінчувати великі війни. До того ж вони називають себе людяними й милосердними, тому що смертю кількох винуватців врятовують життя багатьох безвинних людей (як своїх, так і ворогів), приречених на смерть у бою. Тому юрму простого народу утопійці жаліють не менше, ніж власних громадян, знаючи, що народ не йде на війну добровільно, а гнаний наказами нерозумних володарів...

Коли який-небудь правитель, озброївшись, готується напасти на країну утопійців, вони незабаром з великими силами вирушають йому

назустріч, щоб дати бій поза кордонами своєї країни, бо не ведуть війну на своїй землі нерозважно, та й немає такої необхідності, яка примусила б їх пустити на свій острів чужоземне військо союзників.

З «Історії короля Річарда III» Томаса Мора¹

«Історія короля Річарда III» Томаса Мора – неперевершений зразок ренесансної історіографії в Англії. Написана біля 1513 р., ця «Історія» не тільки повністю витримана в дусі тюдорівської легенди про Річарда – вона завершила цю легенду, літературно оформила, вдихнула в неї життя. «Історія» Мора була опублікована через вісім років по його смерті Річардом Графтоном як продовження хроніки Гардінга (1543 р.) і вдруге – як частина хроніки Холла (1548 р.). В кінці кінців, племінник Мора Вільям Рестел включив її до видання «Англійські твори» Мора (1557 р.). Хоча цей двомовний твір Мора («Історія» писалася паралельно англійською та латиною) лишився незавершеним – викладення матеріалу обривається на розмові Бекінгема з заколотником єпископом Джоном Мортонем, якого Річард III віддав йому під нагляд, – він не тільки значною мірою визначив позицію наукової історіографії, але також – через хроніку Холла – живив фантазію Шекспіра, коли той створював свого «Річарда III». Літературний талант Мора підготував драматизацію історії Річарда.

Достовірність характерів, тонка іронія, метафоричність мови, до якої вдається великий майстер слова, пояснюють, чому саме Мор відіграв вирішальну роль в закріпленні тюдорівського міфу про Річарда III².

Третій син (Річарда, герцога Йоркського), Річард, про якого зараз піде мова, був розумом та за духом рівня кожному з них (своїх

¹ Пер. з англ. В.В. Чепіженка за виданням: The History of King Richard the Third by Master Thomas More. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thomasmorestudies.org/docs/Richard.pdf>

² Барг М. А. Шекспир и история. М., 1976. С. 185.

братів), проте в тілесній силі та доблесті поступався їм обом: невеликий зростом, погано складений, з горбом на спині, ліве плече трохи вище правого, неприємне обличчя – весь такий, що деякі вельможні особи називали його хижаком, а інші і того гірше. Він був підступний, гнівний, заздрісний і, з самого свого народження, чи то ба навіть раніше, вельми зіпсований. Повідомляють як за правду, що Герцогиня, його мати, так страждала під час пологів, що не змогла народити без допомоги ножа, і він вийшов вперед ногами (тоді як зазвичай буває навпаки) і навіть нібито з повним ротом зубів. Так говорить поголос; чи то люди з власної злоби говорять зайве, чи то саме єство зрадило власному плину при народженні того, хто протягом життя скоїв так багато проти того єства. На війні він був вельми непоганим капітаном, так як до неї більш підходив вдачею, ніж до миру. Часто він перемагав, інколи терпів поразку, проте ніколи через нестачу особистої мужності чи розсудливості. Подейкували, що він з легкістю витрачає гроші і подекуди не за можливостями щедрий: багатими подарунками він купує нетривалу дружбу, заради чого змушений чинити розбої та грабувати в інших місцях, накликаючи на себе чималу ненависть. Він був потайливий та відлюдкуватий, вправний дворушник, з покорою на лиці та зарозумілістю в серці: зовні лестивий перед тими, кого всередині ненавидів, він не втрачав нагоди поцілувати того, кого задумав вбити; був жорстоким та безжалісним, не завжди зі злої волі, але скоріше через честолюбство і заради збереження чи примноження свого майна. До друзів та ворогів ставився він однаково; якщо це могло привести до зиску, він не зупинявся перед вбивством жодного з людей, чиє життя стояло на його шляху до цілі. Кажуть, що він власноруч покінчив з королем Генріхом VI, що утримувався в Тауері. До того ж без відома та згоди короля, котрий, безсумнівно, зважившись на подібне, доручив би таку катівню справу кому-іншому, а ніяк не рідному брату.

Деякі розумні люди вважають, що без його таємної участі не трапилася б і смерть його брата Кларенса: хоча він і виступав відкрито проти неї, проте (як відмітили люди) далеко не так

наполегливо, як коли б він дійсно про нього піклувався. І вони, котрі так думають, вбачають, що ще за життя короля Едварда він задумав самому стати королем у випадку, якщо його брату (чиє життя мало бути коротким з огляду на погане харчування) трапиться померти, лишивши малолітніх дітей (як воно дійсно й сталося). Саме тому, вважають вони, він і зрадив смерті свого брата, герцога Кларенса, чиє життя неминуче завадило б його планам... Все ж чіткої впевненості в цьому немає, а хто в своїх підозрах спирається на здогадки, той легко може вгадати не до ладу, а в переліт чи то недоліт.

Наперед відомо лише те, що він замислив їх (*своїх племінників – дітей Едварда IV*) вбити і захопити королівську владу. Так як він добре знав і сам допомагав розпалювати давню ворожнечу і палку ненависть між ріднею королеви та сім'єю короля, що заздрили могутності одна одної, то тепер він думав, що розбрат їх послугує добрим початком для виконання його задумів і надійною основою для всієї побудови (як воно і трапилося згодом), якщо тільки він зможе попервах ... посилити злобу та непримиренність кожної з сторін на загибель іншої, а потім приверне на свою сторону тих, кого зможе, а кого не вийде, тих погубить раніше, ніж вони встигнуть схаменутися.

... Тільки заарештувавши рідню королеви та захопивши її синів, відкрив він свої задуми тим, кому вважав за потрібне відкрити їх для справи, більше ж всього герцогу (*Бекінгему*), чия підтримка, як він думав, подвоювала його силу.

... Всі старання та зусилля були направлені на розшуки будь-якого підходящого приводу, який змусив би народ позбавити принца влади та визнати протектора королем. Заради цього видумував він різні заходи; але найважливіше та найголовніше з усіх вигадок було твердження, що чи сам король Едвард, чи його діти, чи і той, і інші були незаконнонародженими; а звідсіля не мали жодного права наслідувати корону. Щоб оголосити короля Едварда незаконнонародженим, довелося звести наклеп на рідну мати протектора, котра народила їх обох: тут не можна було чинити інакше, як зробити вигляд, що вона була перелюбницею. Тим не

менш він і на це пішов, щоб досягнути своєї мети... де ж мова йшла про вигадану незаконнонародженість дітей короля Едварда, там він вимагав розголосу відкритого і роздутого понад міру.

... Коли після цих блюзнірських виборів він отримав владу, було 26 червня, а потім 6 липня його коронували. І це свято було забезпечене більшою мірою за рахунок приготувань, які призначалися для коронації його племінника.

Так скоївся цей страшний злочин. І так як не буває добра від того, що породжене злом, то весь час, допоки він був королем, вбивства та кровопролиття не припинялися, аж поки його власна загибель не поклала всьому цьому край. Але якщо й скінчилося його правління найкращою та найсправедливішою зі смертей – його власною – то почалося воно з смертей найгірших та наймерзенніших – я маю на увазі прикре вбивство його безневинних племінників, молодого короля та його малолітнього брата...

З «Апології Томаса Мора» (квітень 1533 р.)

«Апологія Томаса Мора» добре ілюструє його ставлення до протестантів.

Витримки друкуються за: Яковенко В. И. Томас Мор, его жизнь и общественная деятельность: биографический очерк. – СПб., 1891. – С. 70 – 71.

Мне приходилось не раз сталкиваться с реформаторами и некоторые из них распускали и распускают про меня всякую клевету. Они рассказывают, что когда я был канцлером, то подвергал в собственном доме мучениям и истязаниям еретиков, а некоторых из них привязывал к дереву в своем саду и безжалостно бил... Но, хотя я отношусь к еретикам, заявляю это еще раз, хуже, чем к убийцам и святотатцам, однако в течение всей своей жизни никогда не подвергал их тем наказаниям, на которые указывают мои клеветники; я приказывал только держать их под крепкими замками... А все попадавшие ко мне по обвинению в ереси не встречали с моей

сторони, беру в свідетели самого Бога, дурного обращения; я приказывал лишь запираць их в надежных местах, не настолько, однако, надежных, чтобы одному из них, именно Джону Константину не удалось бежать. Затем я никого не бил, никто не получил от меня удара, даже щелчка по лбу... Что же касается самого Константина, то я могу только поздравить его с успехом, так как я никогда не был настолько безрассуден, чтобы возмущаться против человека, который, утомившись сидеть в одном положении, подыметься и уйдет, если только конечно он может это сделать...

Что касается еретиков, то я ненавижу их ересь, но не их самих, и я желал бы всеми силами своей души, чтобы первая была уничтожена, а вторые – спасены.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

22 серпня 1485 р. – битва при Босворті. Перемога Генрі Тюдора над Річардом III з династії Йорків. Завершення війни Троянд. Початок правління династії Тюдорів.

1489 р. – прийнято Акт проти руйнування сіл, перший закон, що відображав політику Тюдорів, спрямовану на збереження традиційних форм господарювання.

1509 – 1547 рр. – правління Генріха VIII (1491–1547).

1515 – 1529 рр. – пост лорда-канцлера Англії займає кардинал Томас Вулсі (1475–1530).

1516 р. – в Лувені Петром Егидієм надруковано перше видання «Золотої книжечки, такої ж корисної, як забавної, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» Томаса Мора.

28 травня 1517 р. – королівським наказом були створені комісії з розслідування обгороджувань. Матеріали роботи комісій збереглися у вигляді двох зводів – Канцлерських списків та Лендсдаунського рукопису.

1526 р. – Вільям Тіндейл видав переклад Нового Заповіту англійською мовою.

1527 р. – початок процесу по розірванню шлюбу між Генріхом VIII та Катериною Арагонською.

1529 – 1536 рр. – робота т. зв. «Парламенту Реформації».

1529 – 1532 рр. – пост лорда-канцлера Англії займає гуманіст Томас Мор (1477–1535).

1533 – 1553 рр. – посаду архієпископа Кентерберійського займає перший протестантський примас Англії Томас Кранмер (1489–1556).

3 листопада 1534 р. – прийнято Акт про супрематію, який законодавчо оформив та скріпив повалення папської влади в Англії, а також поклав початок формуванню англіканської церкви.

6 липня 1535 р. – за відмову присягнути під Актом про супрематію та Актом про престолонаслідування було страчено Томаса Мора.

1536 р. – видані «Десять статей» Томаса Кранмера. Прийнято Акт про розпуск малих монастирів, який поклав початок секуляризації церковних земель. На Півночі Англії піднялося повстання «пілігримів Божої милості».

1539 р. – прийнято «Кривавий шестистатейний статут», що скасовував реформаційні положення «Десяти статей».

28 липня 1540 р. – страчено Томаса Кромвеля, одного з провідних діячів Реформації в Англії.

1547 – 1553 рр. – правління Едварда VI (1537–1553), прихильника лютеранського віровчення.

1549 р. – видана «Книга громадського богослужіння».

Літо 1549 р. – повстання у Східних графствах (Норфолк та Саффолк) під проводом братів Роберта та Вільяма Кетів.

9 липня 1553 р. – прийнято новий символ віри англіканської церкви – 42 статті Томаса Кранмера.

1553 – 1558 рр. – правління Марії I Тюдор (1516–1558), період Контрреформації в Англії.

21 березня 1556 р. – за наказом Марії Тюдор Томас Кранмер, один з батьків англійської Реформації, був спалений на вогнищі.

17 листопада 1558 р. – англійську корону успадкувала Єлизавета I Тюдор (1533–1603), правління якої увійшло в історію як «золоте століття Англії».

1559 р. – прийняттям Акту про єдиноманіття королева Єлизавета I підтримала курс на остаточне завершення Реформації в країні.

1572 р. – прийнято Акт про покарання бродяг та надання допомоги злиденним та непрацездатним, один з найбільш жорстоких законів т. зв. «кровавого законодавства проти експропрійованих».

1576 р. – в Лондоні відкрито перший театр, який так і називався «Театр».

1577 – 1580 рр. – навколосвітня подорож Френсіса Дрейка.

1584 р. – Волтером Релі засновано перше поселення англійців на території сучасних США, яке отримало назву Вірджинія.

8 лютого 1587 р. – за наказом Єлизавети I страчено королеву Шотландії Марію Стюарт.

8 серпня 1588 р. – розгром Непереможної Армади.

1598 р. – відкрито театр «Глобус», на сцені якого виступав та ставив свої п'єси Вільям Шекспір (1564–1616)

31 грудня 1600 р. – указом Єлизавети I створена британська Ост-Індська компанія.

*Георг Гауер. Портрет Єлизавети I Англійської,
т. зв. "The Armada Portrait", 1588 р.*

***Варіанти індивідуальних навчально-дослідних завдань
(кейс-стаді) до теми «Англія у XVI – першій половині
XVII ст.»***

Варіант 1

В. Ф. Семенов у своїй статті (Семенов В. Ф. Огороживания в Англии конца XV – начала XVI века (По данным правительственных комиссий 1517–1518 pp.) // Средние века.– 1942. – Вып. 1.) навів два записи про одне й те саме обгороджування, здійснене в графстві Беркшир, за двома різними джерелами – Канцлерськими списками та Лендсдаунським рукописом.

Визначте характер тримання Томаса Елстона та пріора Пульї; перерахуйте, які види тримань існували в Англії на поч. XVI ст. Встановіть соціальний статус Томаса Елстона та охарактеризуйте його поземельні відносини.

Який процес відображено в документі? У чому полягають відмінності між двома записами.

Дайте аналітичний огляд процесу обгороджування в Англії на прикладі наведених записів комісії з приводу обгороджувань в графстві Беркшир.

Грунтуючись на відомостях про історичний розвиток Англії, напишіть аргументоване есе про можливу подальшу долю учасників процесу обгороджування в зазначеному маєтку приходу Естенред графства Беркшир – трьох осіб, що лишилися наділів; джентльмена Томаса Елстона та пріора монастиря.

Варіант 2

Центральні графства до 1517–1518 pp. піддалися обгороджуванням. За мінімальними підрахунками за період 1485–1517 pp. на Мідлендс прийшлося всього 71 634 акри обгородженої площі (1,16% всієї площі серединних графств), 1404 зруйновані ферми-маєтки, 5851 людина була позбавлена землі, обгороджуванням охоплено 671 поселення. Це склало $\frac{3}{4}$ всіх обгороджувань на території Англії, а за евікцією – $\frac{9}{10}$ загальної кількості.

В. Ф. Семенов у своїй статті наводить зведені таблиці, в яких публікує дані щодо соціальних категорій обгороджувачів за графствами.

Про що свідчать дані таблиці? Проаналізуйте наведені матеріали. Які форми тримання існували в Англії в XVI ст.?

Надайте аналітичну оцінку процесу обгороджування в Англії, охарактеризуйте ступінь включення різних соціальних прошарків та станів середньовічного англійського суспільства в процес обгороджування.

Варіант 3 (для англійської групи)

Опрацюйте матеріали записів комісії з приводу обгороджувань в графстві Ессекс (1517 р.), опубліковані Ісааком Сандерсом Лідемом в «Книзі Страшного Суду обгороджувань».

На основі матеріалів, що збереглися, зробіть спробу дати оцінку процесу, що знайшов своє відображення в документах. Дайте аналітичний огляд процесу обгороджування в Англії на прикладі записів комісії з приводу обгороджувань в графстві Ессекс.

Визначте характер тримань, перерахованих в наведених документах. Встановіть соціальний статус обгороджувачів. Заповніть на основі виявлених даних наступну таблицю:

Соціальна категорія обгороджувачів Ессекса	Кількість обгороджувачів	% до загальної кількості	Кількість обгородженої землі в акрах	% до загальної суми
I. Дворяни-землевласники (лорди, рицарі, сквайри, джентльмени)				
II. Монастирі та інші церковні землевласники				
III. Фрігольдери				
IV. Копігольдери				
V. Фермери і лізгольдери				
Всього:				

Ґрунтуючись на відомостях про історичний розвиток Англії та даних, що містяться в джерелі, напишіть аргументоване есе про можливу подальшу долю учасників процесу обгороджування в зазначеному регіоні.

II. ФРАНЦІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Франція – класична країна феодалізму. Особливості соціально – економічного становища. Поземельні відносини, цензива. Розвиток промисловості та торгівлі у XVI ст. Зміни у соціальному становищі шляхти. «Шляхта шпаги» та «люди мантиї».

Ранній французький абсолютизм. Зростання бюрократичного апарату. Активна зовнішня політика: Італійські війни. Церковна політика Валуа. Виникнення Галліканської церкви. Початок реформаційного руху у Франції. Лефевр д'Етапль. Жан Кальвін та його реформаційне вчення.

Історичні передумови громадянських війн. Початок релігійних війн. Проблеми періодизації. Варфоломійська ніч. Католицька Ліга та гугенотська конфедерація. Паризька Ліга. Політична думка доби гугенотських війн: вчення Жана Бодена, ідеї французьких монархомахів. Закінчення війн, Нантський едикт.

Генріх IV Бурбон, його внутрішня та зовнішня політика. Зміцнення абсолютизму при Рішельє. Політика протекціонізму. Ставлення до дворянства. Кінець гугенотської «держави в державі». Зовнішня політика: участь у Тридцятирічній війні.

Формування національної культури у XVI – першій половині XVII ст.

Лекція 1. Соціально-економічний розвиток та суспільний устрій Франції в XVI – першій половині XVII ст.

На кінець XV ст. Франція в основному завершила своє територіальне об'єднання. У 1481 р. до складу королівства увійшов Прованс, а 1491 р. – Бретань. Кордони Франції набули ознаки сучасних.

З 1328 р. до 1589 р. на троні Франції перебувала династія Валуа, яку пізніше змінила династія Бурбонів.

Королі династії Валуа, що правили у другій половині XV–XVI ст.

Людовік XI (1461–1483)

Карл VIII (1483–1498)

Людовік XII (1498–1515) – Орлеанська гілка династії Валуа
Франциск I (1515–1547) – Ангулемська гілка династії Валуа
Генріх II (1547–1559)
Франциск I (1559–1560)
Карл IX (1560–1574)
Генріх III (1574–1589)

Королі династії Бурбонів, що правили наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Генріх IV (1589–1610) (коронований у 1594 р.)
Людовік XIII (1610–1643)

В своєму економічному розвитку за добу пізнього середньовіччя Франція не зазнала таких різких змін, як сучасні їй Англія та Німеччина. Економічне зростання відбувалося переважно у традиційних формах, як на селі, так і в місті. Більшість (приблизно 85–90%) населення країни, як і раніше, становило селянство. Селяни Франції, особисто вільні утримувачі землі, платили сеньйору фіксовану грошову ренту – ценз. Отже, їхнє тримання мало назву **цензива**, а самі вони йменувалися цензитаріями. В умовах зростання цін на продукти сільського господарства і особливо від впливом «революції цін» ценз знецінювався і ставав необтяжливим для селянина. Справжнім тягарем для землеробів у XVI – першій половині XVII ст. була не рента, а королівські податки, що постійно зростали за часи абсолютизму. Частина французького селянства потрапляє у залежність від лихварського капіталу або навіть банкрутує.

У французькому місті зберігається й навіть зміцнюється цехова організація ремесла. Раннекапіталістичні елементи присутні в економіці Франції переважно у формі накопичення та функціонування купецького та – особливо – фінансового капіталу. Значним джерелом формування останнього стає державний кредит. «Фінансисти» беруть на відкуп королівські податки, збагачуючись за рахунок величезних сум відсотків. У XVI – першій половині XVII ст. торгово-фінансова еліта прагне до нобілітації – отримання дворянського звання та титулів.

Нобілітація розбагатілих представників третього стану при формальному збереженні станової структури суспільства є характерною рисою соціального розвитку Франції XVI–XVII ст. Поширеним шляхом нобілітації були «мезальянси» – міжстанові шлюби. Внаслідок їх зубожілий дворянський стан масово поповнювався вихідцями з «неблагородних», але грошовитих шарів суспільства. Втім провідною формою нобілітації було придбання високих державних посад – адміністративних, судових та фінансових. Продаж посад, легалізований Франциском I у 1522 р., став постійною складовою політики французького абсолютизму, важливим джерелом доходів казни. (З 1604 р. посаду було дозволено передавати у спадок за умови виплати грошового внеску). Отримати титул також було можливо шляхом придбання «благородної» землі – ф'єфу.

Таким чином, у XVI–XVII ст. у Франції сформувався новий привілейований шар суспільства – **«дворянство мантиї»**, або **«робени»**.

Родова шляхта, відповідно, отримує назву **«дворянство шпаги»**.

Загалом склад французького дворянства не є однорідним. Його верхівку складає аристократія – «принци», чи «гранди» – біля 40 родин, серед яких є особи королівської крові, – Бурбони, Конде, Лонгвілі, Монморансі, Шатільйони, Гізи, Невери тощо. Суперництво між найзначнішими родами Франції, їх прагнення до влади – один з витоків громадянських воєн другої половини XVI ст.

Середня та дрібна шляхта переживає у XVI – XVII ст. тяжкі часи, як і в інших країнах Західної Європи. Скорочення доходів від землі, знецінення ренти призводять до зубожіння частину дворянства. Це насамперед стосується провінційної шляхти, яка була позбавлена інших матеріальних надходжень. Характерною рисою соціальної історії Франції, що відбилась і в художній літературі, є тяжіння таких дворян до столиці, до королівської служби – військової чи придворної. Різниця між провінційним дворянством та тією частиною стану, що перебуває на королівській службі, є суттєвою рисою епохи, що відіграла роль підчас релігійних воєн другої половини XVI ст.

Лекція 2–3. Ранній французький абсолютизм. Реформаційний рух у Франції

Францію справедливо називають країною класичного феодалізму, отже і французький абсолютизм розглядається як еталон згаданої політичної форми. Її ознаки – влада короля, не обмежена становим представництвом в особі Генеральних штатів, управління через розгалужений бюрократичний апарат – центральний та місцевий, наявність постійної армії на засадах найму, пишного королівського двору, нарешті – контроль над духовною владою в країні.

Абсолютна монархія у Франції почала формуватися за Людовіка XI, і ранній її етап продовжується до середини XVI ст. Майже всю другу половину століття охоплює глибока криза державності, а саме – громадянські, або релігійні, або гугенотські війни. Абсолютна монархія відроджується після їх завершення за правління короля нової династії – Генріха IV Бурбона та досягає апогею при його нащадках.

Французька монархія за доби абсолютизму здійснює активну зовнішню політику. Це насамперед Італійські війни (1494–1559), довготривалий військово-політичний конфлікт, у якому брала участь низка європейських країн. Втім головними суперниками, що прагнули панування над землями Італії, були Валуа та Габсбурги. Останнім належала Іспанія з її володіннями та титул імператора Священної Римської імперії. У першій половині XVII ст. Франція бере участь ще в одному масштабному міжнародному конфлікті – Тридцятилітній війні.

Релігійна політика королів Франції була націлена на обмеження влади папства на теренах країни і встановлення контролю над церквою. В 1516 р. Франциск I уклав з Римським папою Левом X договір – Болонський конкордат, згідно з яким папа передав королю Франції право призначення на вищі церковні посади – єпископів та абатів. Таким чином виникла Галліканська церква, яка, залишаючись

у лоні католицизму, мала певну автономію від Риму на користь світської влади країни.

Реформаційний рух починається у Франції вже у 20-х рр. XVI ст. Ідеї Мартіна Лютера проникають на терени країни, втім їх вплив, що охоплює переважно міські верстви населення, ще не є значним.

Втім Реформація мала і суто французьке коріння. Гуманіст та математик Жак Лефевр д'Етаплъ (~1460–1536) на кілька років раніше за М. Лютера висловив ідеї щодо спасіння вірою та Біблію як єдине джерело християнської віри та переклав Біблію французькою мовою.

Наступний етап реформаційного руху у Франції – середина 30-х – кінець 50-х рр. XVI ст. – пов'язаний з розповсюдженням **кальвінізму** – нової течії в протестантизмі, яка поступово витісняє у Франції лютеранство. Протестантів тут називають **гугенотами**, згодом, у зв'язку з розповсюдженням переважно ідей Жана Кальвіна, назва закріпилася саме за їх прибічниками. Активізація протестантів викликає переслідування з боку влади. Так, у 1547 р. Генріх II заснував «Вогненну палату» – надзвичайний трибунал для суду над єретиками. Репресії, однак, не зупинили просування реформаційних ідей.

Наступний етап Реформації у Франції пов'язаний з громадянськими (релігійними, або гугенотськими) війнами 1560 (1559, або 1562) – 1594 (1598) рр.

Починаючи з 60-х рр. кальвінізм розповсюджується переважно на півдні та південному заході Франції, в той час як північ з Парижем залишаються католицькими. Змінюється й соціальна база гугенотів: їх лави, крім буржуазії (міського населення) поповнює дворянство. На чолі «партії» гугенотів опиняються представники вищих щаблів аристократії – Бурбони, Конде, Шатільйони. Серед цієї «партії» сучасники спостерігають «політичних гугенотів», які насамперед переслідують політичні цілі, на відміну від щиро віруючих «релігійних гугенотів».

Важливою особливістю реформаційного руху та релігійних воєн у Франції було те, що французьке селянство – тобто переважна

більшість населення країни – залишилось осторонь суспільної конфронтації; це складає яскравий контраст з історією реформаційного руху у Німеччині.

Компроміс між протестантами й католиками було досягнуто із закінченням гугенотських воєн. Після вбивства Генріха III, останнього короля династії Валуа, у 1589 р. лідер «партії» гугенотів Генріх Наваррський залишився єдиним законним спадкоємцем корони. За умови прийняття католицизму він був підтриманий колишніми противниками й 1594 р. був коронований у Шартрі. Генріх IV, розпочав правління династії Бурбонів, до якої належав.

У квітні 1598 р. Генріх IV видав Нантський едикт, який визнавав існування у Франції двох конфесій – католицької і протестантської (про інші конфесії не йшлося). Католицизм визначалося як державна конфесія, але гугеноти, не обмежені в громадянських правах, мали можливість сповідувати свою віру та навіть отримували від короля низку гарантій. Так, вони мали право збирати свої зібрання, судитися в особливих судових палатах, в їх руках також залишалися фортеці та укріплені замки.

Привілеї протестантів згодом стали на заваді французькому абсолютизму. Нантський едикт і відповідно гугенотська «державна у державі» були остаточно скасовані Едиктом милості, виданим Людовіком XIII у 1629 р.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення

1. Прихід до влади та внутрішня політика Генріха IV Бурбона
2. Зовнішня політика Генріха IV Бурбона
3. Зміцнення абсолютизму при Ришельє
4. Політика протекціонізму у Франції I половини XVII ст.
5. Кінець гугенотської «держави в державі»
6. Участь Франції у Тридцятирічній війні
7. Формування національної культури у Франції XVI – першої половини XVII ст.

Список рекомендованої література

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та становлення нації / Вадим Ададуrow. – Львів, 2002. – 412 с.
2. Арзаканян М. Ц., Ревякин А. В., Уваров П. Ю. История Франции: учебник для вузов / М. Ц. Арзаканян и др. – М.: Дрофа, 2005. – 474 с.
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М., 1965. – 543 с.
4. Виппер Р. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма / Роберт Виппер. – М., 1894. – 686+54+VII с.
5. Завьялова И. В. Из истории Франции 60-70-ых годов XVI века. Учебное пособие / И. В. Завьялова; Отв. ред. К. Д. Петряев. – Одесса, 1962. – 55 с.
6. Европейское дворянство XVI – XVII вв.: границы сословия. Коллективная монография / Под ред. В. А. Ведюшкина. – М.: Археографический центр, 1997. – 272 с.
7. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред. – Т.1. – М., 1972. – 360 с.
8. История Франции / Под общей редакцией Ж. Карпантье, Ф. Лебрена в сотрудничестве с Э. Карпантье и др. – СПб.: Евразия, 2008. – 605 с.
9. Кнехт Р. Ришелье / Р. Кнехт; пер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 384 с.
10. Лозинский А. А. Генеральный совет Лиги (из истории Католической Лиги во Франции 1594-1596) // Средние века. – Вып. 33, 34. – М., 1971.
11. Люблинская А. Д. Франция в начале XVII века (1610-1620) / А. Д. Люблинская. – Л., 1959. – 294 с.
12. Люблинская А. Д. Французский абсолютизм в первой трети XVII в. / А. Д. Люблинская. – М.-Л., 1965. – 370 с.
13. Люблинская А. Д. Франция при Ришелье. Французский абсолютизм в 1630 – 1640 гг. / А. Д. Люблинская. – Л., 1982. – 274 с.
14. Лучицкий И. В. Гугенотская аристократия и буржуазия на юге после Варфоломеевской ночи / И. В. Лучицкий. – СПб, 1870.

15. Лучицкий И. В. Феодалная аристократия кальвинисты во Франции / И. В. Лучицкий; вступ. ст. и науч. ред. С. И. Лучицкой. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2011. – 608 с.
16. Мунье Р. Убийство Генриха IV / Ролан Мунье; пер. с фр. – С.-Петербург, 2008. – 416 с.
17. Плешкова С. Л. Французская монархия и церковь (XV – середина XVI в.) / С. Л. Плешкова. – М.: МГУ, 1992. – 171 с.
18. Плешкова С. Л. Французская реформация: (Спецкурс и переводы источников): Учеб.-метод. пособие / С. Л. Плешкова. – М.: НИСИП: МГУ, 1993. – 121 с.
19. Религиозные войны во Франции XVI в. Новые источники, новые исследования, новая периодизация / Авторы-сост. Ю. Досси, В. Шишкин. – СПб.: Евразия; М.: ИД Клио, 2015. – 352 с.
20. Уваров П. Ю. Французы XVI века: Взгляд из Латинского квартала / П. Ю. Уваров. – М.: ЭМКО, 1993. – 282 с.
21. Эльфонд И. Я. Тираноборцы. – Саратов, 1991. – 142 с.

Тезаурус до теми «ФРАНЦІЯ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

Буржуазія (від фр. **bourgeois** – міщанин) 1. В широкому сенсі – городяни, середньовічний стан міщан. 2. У вузькому значенні – середні прошарки середньовічного міста – ремісники, члени цехів та торговці, на відміну від патриціату та міського плебсу. 3. З розвитком в XVI ст. капіталістичного устрою в країнах Західної Європи – власники засобів виробництва, господарі мануфактур, «фінансисти» – відкупники державних податків, крупні лихварі, пайовики торговельних компаній. В подальшому – клас капіталістичного суспільства.

Гугеноти (фр. **Huguenots**) – у Франції XVI ст. прізвисько протестантів, переважно кальвіністів. Звідси – громадянські війни 1560 – 1598 рр. називають гугенотськими війнами.

Дворянство мантиї (фр. **noblesse de robe**), у Франції XVI – XVII ст. – частина дворянства, що складалася з осіб незнатного походження, головним чином буржуа, що розбагатіли та отримали дворянський титул шляхом зайняття (купівлі) високої державної посади чи «благородної землі». В XVI ст. вони частіше іменувалися робенами, «людьми мантиї» (мантия – атрибут посади). В XVII ст. робени отримали право передавати дворянський титул у спадок.

Дворянство шпаги (фр. **noblesse d'epée**), у Франції XVI – XVII ст. – представники родового дворянства (на відміну від дворянства мантиї), привілеєм яких була військова служба.

Кальвінізм – один з головних напрямків протестантизму, що походить від реформаційного вчення та діяльності французького теолога і філософа Жана Кальвіна (1509 – 1564). Кальвін був добре знайомий з богословськими роботами своїх попередників та сучасників, серед яких можна назвати Мартіна Лютера та Ульріха Цвінглі, проте пішов далі них в розробці ідей Реформації. Вважаючи Біблію єдиним джерелом віри і уважно вивчаючи праці отців церкви, передовсім Св. Августина, Кальвін розробив богословську систему, засновану на трьох головних принципах: *Sola Scriptura*, *sola Gratia*, *sola Fide* («Тільки Святе Письмо, тільки благодать, тільки віра»). В богословській системі Кальвіна слід відзначити вагому роль вчення про передвизначення (від лат. *praedestinatio* чи *praedeterminatio*). Згідно з цим вченням, Бог від початку, ще до створення світу, обрав (наперед визначив) одних людей до спасіння, інших – до погибелі (мова йде про безсмертну людську душу, котрій судилося потрапити або в рай, або в пекло). Рішення Бога є незбагненим для нас, а тому ніяка наша логіка, зокрема й та, що пов'язує такий вибір з людськими заслугами, чи будь-яка ідея про те, що в людських рішеннях є можливість вільного вибору, нічого не варті. Ж. Кальвін вважав, що ніякі зусилля не зможуть урятувати тих, хто «призначений» до зла, оскільки як добрі, так і злі вчинки людей необхідні для втілення Божих планів. Людина не може дізнатися про своє «призначення»,

проте вона може прагнути якнайкраще його виконувати й діяти відповідним чином. Це позбавляло церкву ролі посередника між Богом та віруючим. Вчення Кальвіна було спробою призвати церкву до перетворень, до реформи, повернути її до християнства апостольських часів, покінчити з тими традиціями, які уводили церкву від біблійних основ. Кальвін виступив проти ієрархічної структури церкви, влади папи, інституту священства, пишності культу з його численними обрядами, таїнствами та іншим, а також проти багатств церкви.

Інше положення вчення Ж. Кальвіна про «світське покликання» справило значний вплив на філософську та соціальну думку Реформації. Сутність його полягає в наступному: хоча ніхто не може бути достеменно впевненим у своєму спасінні, віруючий отримує від Бога знак, що він є обраним. Цей знак – успіх в його діяльності, яка визначається суспільним положенням. Через те кальвіністське віровчення викликало діяльний ентузіазм його прихильників.

Спрощений культ кальвінізму не потребував «дорогої» церкви: визнавалися лише два таїнства – обряди хрещення та причастя (хлібом і вином), які тлумачаться символічно; богослужіння зводилося до проповідей, колективних співів та молитов. Кальвіністська організація церкви (реформатська – в континентальній Європі, і пресвітеріанська – у Шотландії) мала республіканський характер. Громада віруючих обирала з своїх лав пресвітерів (старійшин) та пастора. Разом вони складали консисторію, яка займалася не тільки релігійними справами, але й направляла приватне життя членів громади. Свого часу в Женеві, за життя Кальвіна, коли авторитет останнього досяг там серед мешканців міста апогею, була створена консисторія, яка фактично підкорила собі світську владу і встановила жорсткий поліцейський контроль за життям городян. Усі мали регулярно відвідувати церковну службу, заборонені були танці, світські пісні, ігри, чепурні шати. Суворо каралися лінощі, надмірне вживання їжі, нехтування десятима біблійними заповідями. За влучною характеристикою Р. Ю. Віппера, «кальвініст XVI і XVII ст. являв собою тип людини з суворим обличчям, глибоко переконаної в

правоті свого вчення, вороже налаштованої до будь-яких світських утіх, з молитвою або благочестивим текстом на вустах». Суворість, набожність, поміркованість, працьовитість – обов’язкові складові кальвіністської церковної дисципліни. Вже в XVI ст. кальвінізм поширився, окрім невеличкого закутка романської Швейцарії, де діяв Жан Кальвін (через що його називали «жєневським папою»), в Нідерландах, в Шотландії та Англії (тут кальвіністів називали пуританами), у деяких регіонах Німеччини (Бранденбург, Гессен, Пфальц та ін.; тут їх іменували реформаторами), в Угорщині, Польщі та, передовсім, у Франції (тут їх називали гугенотами). Кальвінізм став ідеологією одного з таборів у громадянській війні у Франції другої половини XVI ст. Під гаслами кальвінізму проходили визвольна боротьба в Нідерландах XVI ст. та Англійська революція середини XVII ст.

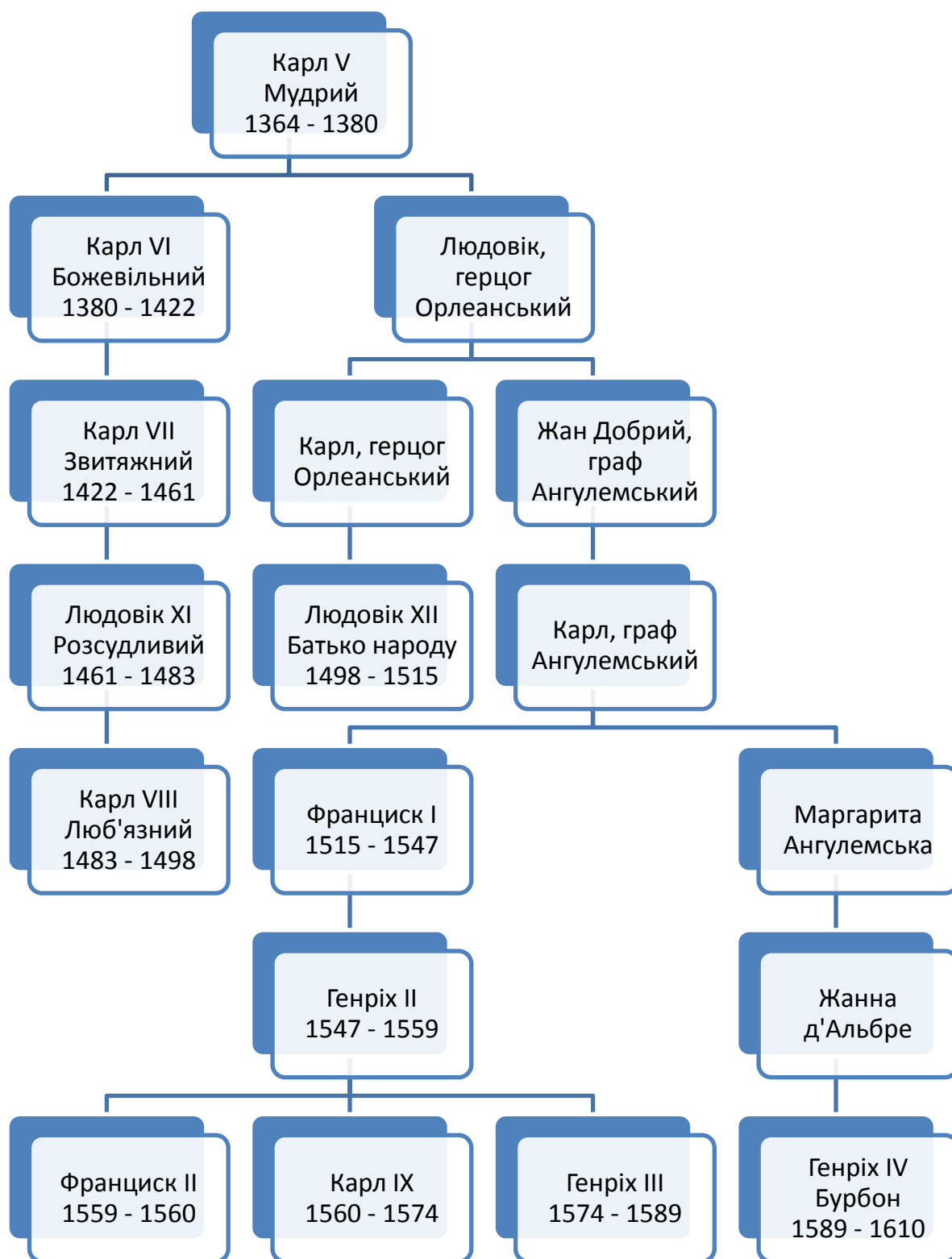
Цензива – форма селянського тримання землі, головною умовою якого була виплата грошової ренти – цензу. Цензива отримала розповсюдження в XIII – XIV ст. у зв’язку з особистим звільненням сервів і утвердженням суто поземельних (договірних) відносин між сеньйором та селянином. Цензива збереглася як переважаючий вид тримання до 1793 р. Цензива передавалася у спадок, могла відчужуватися за умови виплати грошового внеску, здаватися в оренду та під заставу.

Використані матеріали

- Голобуцький П. В. КАЛЬВІНІЗМ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: Наукова думка, 2007. - 528 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kalvinizm> (останній перегляд: 02.04.2017)
- Немченко И.В. Язык средневековья. Русско-украинско-английский толковый словарь средневековой терминологии. – Одесса: Астропринт, 2001. – С29, 49, 52–53, 77–79, 229¹.

¹ Переклад з російської В. В. Чепіженка.

Генеалогія французьких королів середини XIV – початку XVII ст.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

«Інституція християнської віри» Жана Кальвіна

«Інституція християнської віри» (лат. *Institutio Christianae religionis*) Жана Кальвіна – це теологічно-полемічний трактат, присвячений основам протестантизму; компендіум кальвінізму.

Ілюстрація: Портрет Жана Кальвіна, виконаний представником фламандської школи живопису маслом на панелі в XVI ст. Оригінал зберігається в Публічній та університетській бібліотеці Женеви.

Вперше виданий 1536 року латинською мовою в Базелі, Швейцарія. Кальвін продовжував роботу над текстом протягом більш як 20 років, видаючи його латиною та французькою з постійними доповненнями. Остаточна версія твору латиною побачила світ в 1559 р., французькою – в 1560 р. Вже в 1557 р. «Інституція» була перекладена італійською, а в 1559 р. – англійською мовами.

У своєму творі Кальвін розглядає питання віри, таїнств, особистої свободи, критикує Римо-католицьку церкву. «Інституція» - одна з найбільш впливових праць в історії Західного світу, цінне джерело для вивчення протестантизму XVI століття.

Наведений нижче лист Кальвіна королю публікуються за виданням: Кальвін І. Інституція або Навчання християнської релігії / У скороч. в голл. мові подав др. Б. Віленга, укр.м. переклав пастор Юліян Шульга. – Атланта, Торонто, 1986. – 238 с.

Лист Жана Кальвіна до французького короля Франциска I

*Наймогутнішому й Найславетнішому Володареві Францеві,
найбільш християнському королеві Французів і князеві своєму
спокою й спасіння в Христі бажає
Жан Кальвін*

Найдостойніший Королю!

Коли вперше приложив я руки свої до цього твору, то ніколи не думав, що написане прийдеться колись подати Вашій Величності. Я мав цей одинокий замір, щоб дати кілька провідних думок тим, що їх хоч дещо займає релігія, задля їхнього поглиблення в справжній побожності. Перш за все моя праця, над якою я багато натрудився, повинна була вийти на добро французам, бо я знав, що між ними багато ... спрагнених Ісуса, а дуже рідко стрічав я таких, що мали бодай мірне знання про Нього. Про цей замір говорить сама книжка, призначена до скромного й простого навчання. Справді, коли я розпізнав, що люті безбожних людей посунулася у Вашій державі так далеко, що здорова наука дійсно не може там знайти собі місця, видалося мені варте труду, щоб у цьому своєму творі повчити тих людей і зложити перед Вами визнання, що дало б Вам змогу виробити собі погляд про цю науку, яка вводить божевільних у таку скаженість, що вони огнем і мечем викликають заколот у Вашій державі. Бо я не боюсь визнати, що тут подаю суттєві засади приблизно тої самої науки, яку згідно з їхнім горланням треба би знищити тюрмою й засланням, прогнанням із батьківщини й костілями; яку треба би вигубити на суші й на морі.

Я ж добре знаю, якими жахливими доносами наповнено Ваші уші й Ваше серце, щоб зробити нашу справу якнайбільш зненавидженою... до Вас кожного дня доходять брехливі наклепи, наче б ми не мали нічого іншого на думці, як вирвати королям їхні корони, усувати всі судейські установи й права, розвалювати всі уряди й управу, заколочувати в народі мир і спокій, роздроблювати майно й посідання, коротко: ставити все вниз головою...

Тому немає нічого неслухного, коли я домагаюся, щоб Ви, Непереможний Королю, наскрізь пізнали цю нашу справу, що про неї досі звітнювано без ладу й найменшої зв'язи... ба що більше: під кожним оглядом перекручувано. Не думайте, що мені ходить тут про свою особисту оборону, щоб таким чином вибороти собі безпечний поворот на батьківщину. За нею я тужу, видима річ, цілим серцем, але так, як тепер обставини маються, переносу це примусове зречення нетяжко. Ні, я веду радше загальну справу всіх побожних, навіть самого Христа, яка сьогодні в Вашій державі, під кожним оглядом розшарпана й потоптана, лежить немов пропаша, очевидно, більш через тиранство деяких фарисеїв, як за Вашою згодою...

Ця справа заслуговує на Ваше вислухання, на Ваше пізнання, на Ваше рішення. Якої ж іншої свідомості потрібно королеві, як не цієї, що в правлінні своєю державою він є слуга Божий?.. Помиляється цей, хто очікує для своєї держави постійного розквіту, а в нього самого не панує Божий скіпетр, цебто Боже слово...

Знаємо аж надто добре, що ми нужденні й безвартісні людці, перед Богом – бідні грішники, перед людьми – зовсім зневажені, шумовиння й покидьки світу, як Вам до вподоби; або може хтось видумає ще якісь нужденніші прізвища. Перед Богом не маємо жодної іншої слави, тільки Його милосердя, що без нашої заслуги дає нам надію на вічне спасіння, а перед людьми маємо не дуже багато, хіба що нашу неміч, на яку навіть непомітно вказати це вже найбільший сором. Та наше навчання мусить непереможно пишатися вище всякої величі світу, вище всього, що називається могутністю. Бо воно не наше, але Бога живого й Христа Його, Якого настановив Отець Царем, щоб Він був Господом від одного моря до другого, від початку аж до кінця світу...

Найвідважніший Королю, перегляньте всі подробиці нашої справи й можете нас назвати непотребам, або якимись злочинцями, коли не ствердите, що ми тому терпимо й нас ганьблять, бо покладаємо нашу надію на Бога живого й віримо, що життя вічне полягає в цьому, щоб знати тільки одного Бога й Цього, Кого післав Він – Ісуса Христа! За цю надію не одного з нас заковують у кайдани,

других бичують різками й водять на суди, інших висилають на вигнання й огидно мучать на тортурах, а ще інші втікають потай... нас розривають прокльонами, хулою нас понижують, поступають з нами в найбільш негідний спосіб.

... Правдиву релігію, яку передає нам св. Письмо та яка повинна бути загально відома, вони [вороги кальвіністів] зовсім легко дозволяють собі й іншим не знати, занедбувати та зневажати. А що дехто думає, або й не думає, про Бога й про Христа, це по їх думці неважне, оскільки вони, як вони кажуть, у своїй нерозривній вірі підчиняється рішенні Церкви. Їх також зовсім не зворушує, коли, наприклад, явним хуленням опоганюється славу Богу, щоб тільки хтось не піднімав руки на передове становище апостольського престолу й на значення святої матері Церкви. З якої ж причини борються вони так дико й непримиримо за Службу Богу, чистилище, відпустові місця й подібні теревені, запевнюючи, що нема жодної іншої спасаючої побожності над цю, що так скажу, найбільш розвинену віру в такі нісенітниці, на які не вміють вони подати жодного доказу зо св. Письма? Чому? – Тільки тому, що їхнім Богом є живіт, а їхньою релігією – кухня.

... Виступають вони безнастанно проти нашого навчання, обвинувачують і знущаються, як тільки можуть, щоб зробити його зненавидженим і підозрілим. Називають його новим, видуманим, сумнівним та, по їхніх перекручуваннях, непевним; попитують за чудами, які potwierдили б його; питають чи слушно це буде підтверджувати його проти однозгідності так багатьох святих отців і проти дуже давно засвоєних звичаїв; натискають на нас, щоб ми признали, що наше навчання означає церковне роздвоєння, тому що воно борється проти Церкви, або що Церкви впродовж багатьох століть, в яких про щось подібне не було й чутки, були мертві. Вкінці кажуть, що взагалі не потрібно так багато доказів. Що варте наше навчання, це видно з його плодів: воно ж зродило величезну кількість сект, пребагато ворохобні й проступної рознузданости. Видима річ, їм дуже легко перед легковірною й недосвідченою масою накидатися на нашу справу, полишену на волю Богу. Коли б ми мали бодай один

раз, так для відміни, свободу слова! Море слів, що вони на цілу губу так обильно й безкарно проти нас виливають, вишуміло б скоро.

А далі, коли вони говорять про «нове», то цим роблять Богові найбільшу кривду. Його святе слово не заслужило собі на це, щоб його прирівнювали до новини. Що воно для них нове, цього я ані трохи не перечу, та ж і Христос для них новий, і Євангелія для них нова! Але хто знає, що ... Христос ради наших гріхів умер і задля нашого оправдання воскрес, ... той не відкриє в нас нічого нового.

... Коли жадається від нас чудес, то таке домагання нечесне. Ми ж не поширюємо жодної нової Євангелії, а зберігаємо ту саму, що задля ствердження її правди служать усі чудеса, які довершив колись Христос і апостоли. Та вони (противники) мають таке своєрідне першинство, що аж по сьогоднішній день можуть потверджувати свою віру постійними чудесами. Але ці їхні чуда, що вони так радо наводять, такі недоречні й смішні, або такі марні й брехливі, що навіть зовсім здоровий розум могли б довести до божевілья... Бог остеріг нас перед такими чудодіями, пророкуючи, що прийдуть фальшиві пророки, які, коли це було б можливе, ізвели б вибраних Божих видуманими ознаками й усякого роду чудами (Мат. 24:24). І Павло наповідає, що царство антихриста прийде з усією силою, ознаками й брехливими чудесами (2. Сол. 2:9).

... Багато існує гарних і розумних писань отців, до яких також закрадається інколи дещо людське... Ми ж тільки Христові й Його в усьому без винятку маємо слухати...

Святість не прагне золота й не має в ньому жодного вподобання, бо не все можна купити за золото. Отже вони [католики] переступають границі, коли по церквах так дуже любуються в золоті, сріблі, слоневій кості, мармурі, самоцвітах і шовках та й вірять, що Бога почитається невластиво, коли не пишається усе в розкішному блескові, або радше в божевільній виставності.

... Монах, який не працює руками, стоїть нарівні з лиходієм і розбійником... не дозволяється монахам жити з чужого добра, хоча б вони не раз так запопадливо займалися розважанням, молитвою й науками.

... Один отець Церкви (Епіфаній) уважав за жахливу жорстокість дивитися в християнських церквах на образ намальованого Христа, або якогось святого. І це не є думка однієї людини, але навіть цілий Собор вирішив, що те, що є предметом почитання, не повинно бути мальоване на стінах. Та замість держатися в межах границь, по найбільшій часті не лишається ані одного кутика, вільного від образів. Далі, був ще один отець (Амвросій), що радив лишати померлих у спокої, коли їм уже раз віддано останню прислугу... Був один з поміж отців (Геласій), який доказував, що в Господній Вечері хліб і вино остаються й не проминають, так як у Христі Господі остається людська істота й природа, сполучені з Божою. Отже ті переступають границі, що вигадують будь-то би після висказання Господніх слів перестала існувати істота хліба і вина, а перемінилася в тіло й кров.

... Один із отців (Пафнутій) виступав проти цього, щоб забороняти слугам Церкви подружжя, і заявляв, що зв'язок із власною жінкою це моральна чистота... Один із отців (Кипріяні) заявив, що треба слухати тільки Христа, про Якого сказано: «Його слухайте»... Один із отців боровся за це, що Церква не повинна ставити себе понад Христа, бо Христос рішає все правдомовно, а церковні судді як люди, густо-часто помиляються. Також цю границю [католики] проломили й не завагалися без застереження твердити, що вартість усього святого Письма залежить від рішення Церкви.

... В одному питанні блудять наші противники чимало, коли вони признають за Церкву тільки це, що бачить око, й коли хочуть її обгородити границями, в яких вона в дійсності не замикається. У цьому лежить істота цілого нашого спору: по-перше, їхнє твердження, що Церква являється постійно в виді, що його бачиться; - й по-друге, їхнє доказування, що цією формою появи є римський престіл та його духовенство. Ми твердимо навпаки, – що Церква може існувати й без видимого знаку та має свою форму не в отій зверхній ви ставності, що її безглуздо подивляють, але в зовсім інших ознаках, а саме: в постійному оголошенні слова Божого й постійному зберіганні установлених Тайн.

... Кажуть, що папа, як власник апостольського престолу, та єпископи, що він їх висвятив і намастив, коли вони тільки стануть відзначені мітрами й жезлами, то вже уявляють собою Церкву й мусять уходити за Церкву ще й тому, що вони непомильні. Чому? – Бо ось то вони пастирі громад і посвячені Господеві. А Арон і інші провідники Ізраїля, чи не були пастирями? Арон же й сини його, хоча вже були призначені на священиків, помилялися, коли вилляли із золота теля. Чому цих чотирьох пророків, що обманули Ахаба, не мають на їхню думку уявляти собою Церкву? А все таки Церква була тоді по стороні Міхея, хоча самотнього й зневаженого, що з його уст вийшла правда (1 Царів 22)... Чи не таким самим блиском сяло зібрання священиків, законотворців і фарисеїв, коли обдумували план, щоб убити Христа? Пустімо їх! Нехай прив'язуються до маски позверховності та нехай проголошують Христа й пророків Божих за відступників, а слуг диявола нехай роблять знаряддям Святого Духа!

... Коли давніше не можна було ніколи переконатися, що Церква не зв'язана із зовнішнім блиском, то вони можуть бути для нас найкращим прикладом цього: з неприступною достоїнстю пишаються вони перед усім світом гордою назвою – Церква, але самі є для Церкви смертельною загрозою.

... Ваша Королівська Величносте, звертаюсь тепер знову до Вас! Не піддавайтесь впливові пустого донощництва, що ним наші противники хочуть Вам нагнати страху, немов ця нова євангелія (як вони її називають) старається й стремить при першій ліпшій нагоді викликати повстання й у безкарності робити переступства. Наш Бог не творець сварні, але – миру, і Син Божий, що прийшов на це, щоб знищити діло сатани, не є слугою гріха. І нас незаслужено обвинувачують про такі задуми, бо до такого підозріння ми не дали найменшої причини. Певно, ми мріємо про усунення королів, ми, від яких ніхто ніколи не чув підбурюючого слова, ми, яких життя було знане як спокійне й покірне, як довго жили ми під Вашим пануванням, ми, що хоч тепер ще на вигнанні, але мимо цього невпинно благаємо для Вас і Вашої держави всього доброго! Очевидно, ми стремимо до безкарної й злочинної сваволі, ми, яких

спосіб життя полишає багато дечого до бажання, але нічого, що давало б причину до такого глуму! Ми ж за благодаттю Божою починили такі щасливі поступи в Євангелії, що наше життя може послужити навіть нашим клеветникам, як приклад чистоти, покірності й інших чеснот. Що ми Бога щиро боїмося й почитаємо Його, це ж очевидне, бо стремимо життям і смертю до освячення Його Імени. Також, і ненависть мусіла постигнути декого з нас, караних смертю виключно задля цього, щоб мати підставу дістати похвалу й засвідчити свою невинність та горожанську несплямненість.

... Ваша Королівська Величносте! Їдку ворожнечу кливетників з'ясовано Вам доволі виразно, - боюся, що аж за виразно, - тому не слухайте легковірно їхні доносів, бо ця передмова майже сама собою виросла до справжньої оборони! Аде я не хотів уже тепер обороняти, тільки зробити Вас схильним вислухати це, що Вам пропону. Правда, Ваше серце тепер від нас відвернене, відчужене, навіть повне ненависті до нас, але маємо надію, що знову здобудемо собі Вашу ласку, коли Ви наше визнання, що має нас перед Вами оборонити, раз у спокійному скупленні прочитаєте. Але коли підшепти незичливих людей так зайняли Вашу увагу, що обвинувачені навіть не матимуть можності пропонувати Вам свою справу, коли Ви дозволите, щоб ці згубні душі далі шаліли з кайданами, батогами, катівською лавкою, конфіскацією майна й підпалами, тоді й ми будемо, як ті ягнята, що їх ведуть на заріз, примушені до крайності, але все таки заховаємо терпеливість у наших душах і ждатимемо на сильну руку Господа. Вона без сумніву появиться в відповідний час і озброєна, визволить нужденних з їхніх терпінь на погибіль гнобителям, що тепер так ликують!

Господь, Цар над царями, нехай скріпить трон Ваш, Найсвітліший Королю, справедливістю, а Ваш престіл – лагідністю.

Базель, 1 серпня 1536 р.

Венеційський посол Мікеле Суріано про Францію XVI ст.

Коротка, але виразна характеристика, яку надає Франції XVI ст. в 1561 р. спостережливий та добре обізнаний венеційський посол Мікеле Суріано, публікується російською мовою за виданням: Документы по истории Франции в XVI в.// Хрестоматия по истории средних веков/ Под. ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 155 – 172.

1. Французское королевство, по общему мнению, считалось первым среди христианских государств как по своему достоинству и силе, так и по тому авторитету, которым пользовался его король. Что касается королевского достоинства, то оно со времени своего возникновения всегда было независимым, и король не признавал над собой никакой другой власти, кроме бога. Его независимость, хотя и свойственна другим государям, но далеко не всем, потому что одни признавали над собой власть церкви, как некогда Англия или теперь Неаполь, другие — власть императора, как Богемия и Польша...

2. Что касается могущества королевства, то в нем не приходится сомневаться, принимая во внимание обширность страны, число ее обитателей, силу ее воинства и ее богатство, превосходящее богатство всякого другого государства Европы. Его одиннадцать провинций суть одиннадцать могучих органов одного и того же тела, которые, будучи связаны друг с другом, сообщают взаимно друг другу силу и жизненность...

3. Но так как главным фундаментом величия и могущества государства являются его люди, ум и отвага которых имеют и для нападения и защиты большее значение, чем артиллерия, оружие и крепости, то я кратко скажу здесь о жителях Франции, об их числе, их характере, о службе, которую они несут по отношению к королю, и о тех качествах, которые делают эту нацию столь прославленной во всем мире.

Количество народа во Франции чрезвычайно велико, так как она имеет более 140 городов с епископскими кафедрами, затем

бесконечное множество угодий, замков и деревень, и каждое из этих поселений полно народа. Один Париж насчитывает, как говорят, от 4 до 5 сот тысяч жителей. По своему положению и достоинству каждый из жителей может принадлежать к одному из трех сословий, откуда и ведут свое начало три чина королевства: первый чин — духовенство, второй — дворянство, третий — не имеет особого названия, и так как он состоит из людей разного положения и занятий, то он может быть назван сословием народа вообще.

Духовенство включает в себя большое количество лиц третьего сословия и много иностранцев, которые или за услуги, оказанные ими королю, или же благодаря королевскому фавору, пользуются церковными бенефициями; но дворянство составляет наиболее важную часть духовенства. Младшие сыновья хороших фамилий, не рассчитывающие на часть отцовского наследства, которое почти целиком переходит к старшим, принимают духовное звание, дабы получить сразу и богатство, и авторитет.

Под дворянством подразумевают тех, кто пользуется привилегией не платить налоги, и обязан только личной военной службой. В число дворян входят и принцы, и бароны. Среди первых наиболее выделяются принцы крови, как возможные наследники короны, хотя среди принцев крови есть такие, бедность которых не позволяет им вести тот блестящий образ жизни, который приличествовал бы их величию.

Принцев крови было много 80 лет назад, но за это время они либо получили корону, либо вовсе угасли; таковы фамилии Орлеанов, Ангулемов, Анжу, герцогов Бургундских, Алансонов и Бурбонов (последние включают в себя Вандомов, Монпасье и де ла Рош-сюр-Ион). Исключение составляет дом Бурбонов. Этот дом был самым младшим, а теперь стал первым по близости к трону, после герцогов Орлеанского и Анжуйского, братьев короля; его могущество теперь велико как никогда. Главой его является король Наваррский, у него сын восьми лет. Затем идет принц Конде, брат короля Наваррского. Кардинал в счет не идет, как лицо духовное. Герцог Монпасье, у

которого нет детей, и принц де ла Рош-сюр-Ион, у которого только один ребенок, тоже принадлежат к этому дому...

Что касается других принцев, не являющихся принцами крови, и баронов, было бы долго и скучно говорить о них всех, потому что их много. Но между ними первым по власти и влиянию является герцог Гиз, между баронами – конетабль.

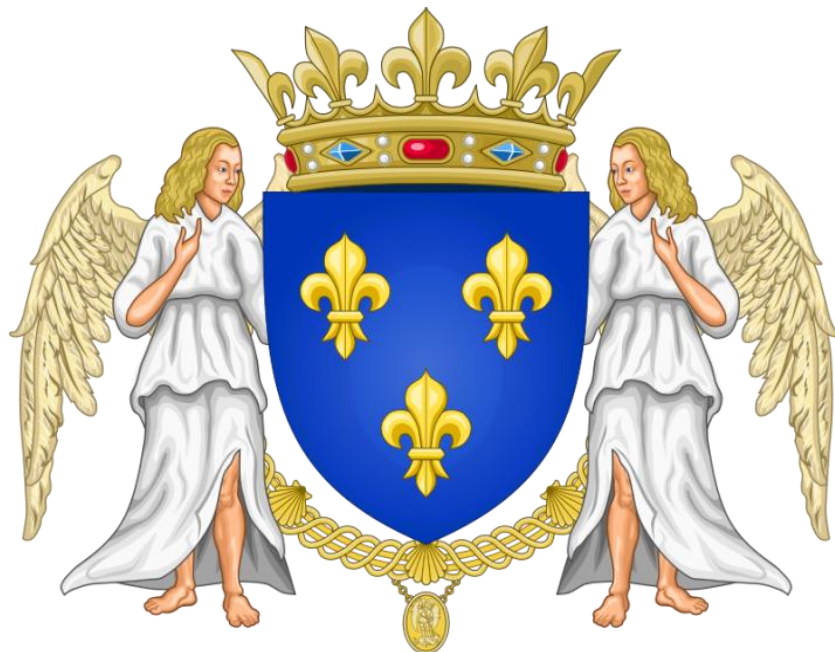
Третье сословие состоит из людей пера, которых называют людьми длинной мантии, купцов, ремесленников, плебеев и крестьян. Тот из людей мантии, кто имеет степень президента или советника или носит подобное звание, становится дворянином и привилегированным в силу занимаемой им должности и считается таковым в течение своей жизни.

Купцов, которые в наши дни являются господами денежного богатства, всячески ублажают и заискивают у них, но никакими преимуществами и достоинством они не пользуются, потому что всякая торговая деятельность считается предосудительной для дворянства. Они, таким образом, причисляются к третьему сословию; они платят налоги совершенно так же, как и неблагородные, и крестьяне, а положение последних наиболее тяжелое, так как их одинаково притесняют и король, и дворяне.

Император Максимилиан говаривал про французского короля, что он – король ослов, потому что его народ несет всяческие тяготы и не жалуется.

Питання для самоконтролю

1. Особливості соціально-економічного становища Франції XVI–першій половині XVII ст.
2. Соціальний устрій Франції XVI ст.
3. Становище дворянства у Франції XVI ст.
4. Характерні риси французького абсолютизму
5. Формування Галіканської церкви
6. Особливості реформаційного руху
7. Реформаційне вчення Жана Кальвіна
8. Історичні передумови громадянських війн у Франції другої половини XVI ст.
9. Завершення гугенотських воєн. Нантський едикт
10. Внутрішня та зовнішня політика Генріха IV Бурбона
11. Культура Франції у XVI – першій половині XVII ст.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

з теми «Релігійні війни у Франції другої половини XVI ст.»

1. Загальна характеристика джерел з історії релігійних війн у Франції.
 - “Мемуари” Маргарити Валуа. Спогади Агріппи д’Обін’є.
 - Листи як джерела з історії релігійних воєн.
2. Реформація та кальвінізм у Франції
3. Соціальні, політичні, релігійні передумови гугенотських воєн
4. Перший етап релігійних війн (1559 – 1572). Реальності та міфи Варфоломеївської ночі.
5. Створення гугенотської конфедерації (1575 р.) та Католицької ліги (1576 р.)
6. Паризька ліга. Війна трьох Генріхів
7. Міжнародні аспекти громадянських війн
8. Завершальний етап релігійних воєн. Генріх IV та політика релігійного компромісу.
9. Нантський едикт (1598 р.). Доля гугенотів у Франції.

Список рекомендованих джерел

1. Документы по истории гражданской войны во Франции. 1561 – 1563 гг. / Под ред. А. Д. Люблинской. – М., Л.: АН СССР, 1962. – 364 с.
2. Документы по истории Франции середины XVI в. // Средние века. – Вып. 12 – 15, 19. – М.: Наука, 1958 – 1959, 1961.
3. Жизнь Агриппы д’Обинье, рассказанная им его детям / Пер. В. Парнаха под ред. И. Волевич // Д’Обинье Т. А. Трагические поэмы / Теодор Агриппа д’Обинье; [вступ. ст., пер. и коммент. Ревич А. М.]. – М.: Присцельс, 1996. – С. 415 – 486.
4. Кальвін І. Інституція або Навчання християнської релігії / У скороч. в голл. мові подав др. Б. Віленга, укр.м. переклав пастор Юліян Шульга. – Амстердам, Коломия, Капштадт, 1939. (або друге видання – Атланта, Торонто, 1986). – 238 с.
5. Маргарита де Валуа (1553 – 1615). Мемуары. Избранные

письма. Документы / Сост., пер., прим., публ. В. В. Шишкина; при участии Э. Вьенно и Л. Ангара; отв. ред. Д. Э. Харитонович. – СПб.: Евразия, 2010. – 352 с.

6. Документы по истории Франции в XVI в.// Хрестоматия по истории средних веков/ Под. ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 155 – 172.

7. Документы по истории Франции при Генрихе IV // Хрестоматия по истории средних веков/ Под. ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 172 – 178.

Список рекомендованої літератури

1. Ададуров В. Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.) / Вадим Ададуров. – Львів: УКУ, 2002. – 412 с.

2. Балакин В. Д. Генрих IV / Василий Балакин. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 325 с.

3. Варфоломеевская ночь. События и споры/ Отв. ред. П. Ю. Уваров. – М.: РГГУ, 2001. – 250 с.

4. Виппер Р. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма / Роберт Виппер. – М., 1894. – 686+54+VII с.

5. Завьялова И. В. Из истории Франции 60-70-ых годов XVI века. Учебное пособие / И. В. Завьялова; Отв. ред. К. Д. Петряев. – Одесса, 1962. – 55 с.

6. Земон Дэвис Н. Возвращение Мартена Герра / Натали Земон Дэвис; пер. с англ. А. Л. Величанского; послесл. М. А. Барга. – М.: Прогресс, 1990. – 208 с.

7. Кастело А. Королева Марго / Андре Кастело; Пер. с фр. – М.: Мол., гвардия; Палимпсест, 1999. – 214 с.

8. Клула И. Екатерина Медичи / Иван Клула; Пер. с фр. С. В. Пригорницкой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 440 с.

9. Констан Ж. М. Повседневная жизнь французов времен Религиозных войн / Жан Мари Констан; Пер. с фр., предисл. Е. В. Морозовой. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 341 с.

10. Ле Руа Ладюри Э. История Франции. Королевская

Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460 – 1610 / Эмманюэль Ле Руа Ладюри; Пер. с фр. Е. Н. Корендясова и В. А. Павлова. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 416 с.

11. Ливе Ж. Религиозные войны / Ж. Ливе; Пер. с фр. Г. Мирошниченко. – М.: Астрель; АСТ, 2004. – 160 с.

12. Лучицкий И. В. Католическая лига и кальвинисты во Франции. Опыт истории демократических движений во Франции во второй половине 16 века (по неизданным источникам). Т.1. / И. В. Лучицкий. – Киев: Унив. тип., 1877. – 636 с.

13. Лучицкий И. В. Феодалная аристократия и кальвинисты во Франции / И. В. Лучицкий; вступ. ст. и науч. ред. С. И. Лучицкой. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2011. – 608 с.

14. Мандру Р. Франция раннего Нового времени. 1500 – 1640: Эссе по исторической психологии/ Робер Мандру; Пер. с фр. Андрея Лазарева. – М.: Территория будущего, 2010. – 328 с.

15. Плешкова С. Л. Реальности и мифы Варфоломеевской ночи / С. Л. Плешкова // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 114 – 124.

16. Плешкова С. Л. Французская монархия и церковь (XV – середина XVI в.) / С. Л. Плешкова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 176 с.

17. Религиозные войны во Франции XVI в. Новые источники, новые исследования, новая периодизация / Авторы-сост. Ю. Досси, В. Шишкин. – СПб.: Евразия; М.: ИД Клио, 2015. – 352 с.

18. Сказкин С. Д. Франция первой половины XVI века; Реформация и Религиозные войны / С. Д. Сказкин // История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред. – Т.1. – М.: Наука, 1972. – С. 151 – 234.

19. Уваров П. Ю. Франция XVI века. Опыт реконструкции по нотариальным актам / П. Ю. Уваров. – М.: Наука, 2004. – 511 с.

20. Фрида Л. Екатерина Медичи/ Леони Фрида; пер. с англ. А. Суворовой. – М.: АСТ: Астрель, 2012. – 574 с.

21. Шишкин В. В. Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI – XVII веках / В. В. Шишкин. – СПб.: Евразия, 2004. – 288 с.

22. Эльфонд И. Я. Методы конструирования имиджа власти во Франции второй половины XVI в. / И. Я. Эльфонд // Власть, общество, индивид в средневековой Европе / [отв. ред. Н. А. Хачатурян; сост. О. С. Воскобойников]. – М.: Наука, 2008. – С. 423 – 449.

23. Эрланже Ф. Генрих III / Филипп Эрланже; Пер. с фр. М. Ю. Некрасова. – СПб.: Евразия, 2002. – 410 с.

24. Эрланже Ф. Резня в ночь святого Варфоломея / Филипп Эрланже; Пер. с фр. Т. В. Усовой, под общей редакцией В. В. Шишкина – СПб.: Евразия, 2002. – 320 с.

Вивчення історії Релігійних війн (до історіографії питання)

Традиції вивчення Релігійних війн у вітчизняній історіографії були закладені київським істориком **Іваном Васильовичем Лучицьким** (1845–1918, на фото *І. В. Лучицький у своєму кабінеті, початок XX ст.*). Його магістерська дисертація «Феодальна аристократія та кальвіністи у Франції» (1871 р.) викликала широкий резонанс як в Російській імперії, так і за кордоном. Створена ним інтерпретація релігійних війн у Франції XVI ст. по суті визначила подальші напрямки розвитку цієї тематики в європейській науці. Після закордонного відрядження, опрацювавши архіви Німа, Тулузи, Гренобля і Монтобана, в 1877 р. І. В. Лучицький захищає в Санкт-Петербурзькому університеті докторську дисертацію на тему «Католицька ліга та кальвіністи у Франції». Після захисту протягом 30 років І. В. Лучицький працював в Київському університеті і був одним з найяскравіших його викладачів.

На початку 80-х рр. фокус наукових інтересів І. В. Лучицького від історії думки та релігійних рухів зміщується в бік економічної історії – історії селянства. Тепер його захоплює, як він сам пише, «історія знизу», «історія кожної соціальної групи в кожному окремому регіоні». Разом з М. М. Ковалевським та М. І. Карєєвим він вважається одним з найяскравіших представників позитивістської школи аграрної історії.

І. В. Лучицький створив власну оригінальну концепцію релігійних війн. Він був першим дослідником, який намагався віднайти соціально-політичний сенс релігійних війн. Дослідник вказав на те, що за релігійними гаслами приховувалася боротьба станів та класів і що справжній намір кальвіністської аристократії (на думку І. В. Лучицького) полягав у відновленні феодальних вольностей. Гугенотський рух, як гадав історик, був проявом феодальної реакції, спрямованої проти абсолютизму та централізму. Жан Кальвін виступає з під пера І. В. Лучицького апологетом аристократії, фактичним захисником феодальних пережитків та роздробленості¹.

За радянських часів ряд дослідників продовжили традицію І. В. Лучицького у вивченні історії релігійних війн у Франції. **О. Д. Люблінська** в своїх працях проаналізувала соціальний склад католицького та кальвіністського «таборів» та дійшла сміливого висновку щодо його ідентичності. **С. Д. Сказкін** у великому розділі «Реформація та релігійні війни у Франції», написаному на початку 70-х рр. ХХ ст. для першого тому колективної «Історії Франції», намагався вказати на феодально-аристократичний характер Релігійних війн. Реформаційний рух у Франції, на думку радянського автора, був позбавлений революційного значення.

В Одеському університеті тема Релігійних війн має свою традицію вивчення. Деякий час по кафедрі загальної історії в Новоросійському (Одеському) університеті працював **Р. Ю. Віппер**

¹ Див. вступну статтю С.І. Лучицької до видання; Лучицкий И.В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции / И.В. Лучицкий; вступ. ст. и науч. ред. С.И. Лучицкой. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2011. – 608 с.

(1859–1954), направлений до Одеси відразу після захисту в Москві під керівництвом В. І. Гер'є магістерської дисертації на тему «Церква і держава в Женеві XVI ст. в епоху кальвінізму» (написану на основі дворічної дослідницької роботи в женеvських архівах). Робота була настільки високого рівня, що за неї Р. Ю. Віппер відразу отримав ступінь доктора загальної історії та премію С. М. Соловйова.

В радянські часи та в перше десятиліття незалежності по кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Одеського державного (з 2000 р. національного) університету імені І. І. Мечникова викладався спецкурс з історії Релігійних війн у Франції XVI ст. (доц. Зав'ялова І. В., ст. викладач Тоцький П. М.). Саме з вивченням історії Франції пізньосередньовічного періоду і пов'язана значна частина наукової діяльності **Ірини Володимирівни Зав'ялової** (1911–2001).

Її науковий доробок в цій сфері, здавалося б, невеликий: навчальні посібники «З історії Франції 60-70-х років XVI століття» (Одеса, 1962 р.) та «Аграрні відносини у Франції XVI століття у висвітленні французької буржуазної історіографії» (1969 р.), а також окремі статті, як то «Деякі питання історії Франції XVI ст. у французькій буржуазній історіографії XX ст.» (Одеса, 1958 р.), «Політична історія Франції в 70-х роках XVI ст. (до історіографії питання)»¹ та ін. Проте, програючи у кількості, як пише П. М. Тоцький², згадані роботи виграють за якістю. І. В. Зав'ялова звертає увагу на малодосліджені в той час у Радянському Союзі праці французьких істориків, об'єктом вивчення яких була локальна історія французького села. З огляду на пануючу в країні марксистську методологію, дослідниця, не погоджуючись з позицією своїх французьких колег, завжди відзначає цінні новації в їх працях, особливо це стосується наукового доробку різних поколінь школи «Аналів». І. В. Зав'ялова називає цих вчених представниками «однієї

¹ Обидві статті написані українською мовою.

² Про І. В. Зав'ялову як франкознавця див.: Тоцький П. Н. Професіонал по призначенню / П. Н. Тоцький // *Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків* / Під ред. І. В. Немченко. – Вип. II. – Одеса, 2012. – С. 31 – 37.

з найцікавіших течій в сучасній історіографії Франції – соціологічній». Певний інтерес проявляє вона й до таких течій західної історіографії, як то «історія повсякденності» та «історична психологія». Загалом можна констатувати, що одеська дослідниця суттєво доповнила в своїх по суті монографічних дослідженнях радянську концепцію аграрної історії Франції епохи Релігійних війн.

Тенденції вивчення історії Релігійних війн на Заході детально представлені в роботі П. Ю. Уварова *«Что стояло за религиозными войнами XVI в.? От социальной истории религии к “le vécu religieux” и обратно»*, опублікованій в 2004 р. у «Французькому щорічнику». Наводимо основні положення цієї праці в українському перекладі.

У Франції першим, хто заговорив переважно не про політичне чи релігійне, а про соціальне підґрунтя Релігійних війн, був **Анрі Озе**. У своїй роботі «Новизна XVI ст.» (1941), А. Озе характеризує це століття як період «релігійної революції», що поклала початок дехристиянізації європейської думки і відкрила ідею прогресу. Складовими «релігійної революції», на його думку, були не лише протестантизм, але й такі течії, як неоплатонізм, аверроїзм та атеїзм (вираженням певної полеміки з цією концепцією Озе стала відома праця Люсьєна Февра «Проблема невір'я в XVI ст. Релігія Рабле»). Але головним для Озе було усвідомлення Реформації як породження «народних класів». Лише на більш пізніх стадіях соціальна чистота руху була порушена масовим зверненням до нової віри дворянства. Проте на це, відповідно до праць Озе, також були свої соціально-економічні причини.

«Традиція Анрі Озе» проіснувала протягом всього XX ст. (з сучасних прихильників його концепції можна назвати канадського історика-марксиста Генрі Хеллера). Вона пов'язувала Реформацію та Релігійні війни з рухом народних мас, що в свою чергу був викликаний економічними причинами. Озе та його послідовники вбачали класове підґрунтя в релігійних конфліктах.

Іншою концепцією, що пов'язувала певні рухи під час Релігійних воєн з інтересами соціальних груп, була теорія **Анрі Друо**.

Цей знавець історії Бургундії, співробітник першої редакції «Анналів», в 1937 р. опублікував об'ємну монографію, присвячену періоду Католицької Ліги. Аналізуючи соціальну динаміку, що спостерігається в містах Бургундії, А. Друо ввів умовний термін – «перша буржуазія», під яким розумів буржуа, що вже досить давно захопили панівне становище в містах, були пов'язані з королівською службою і активно набували королівських і муніципальних посад. Це був перевірений роками, досить швидкий і вигідний шлях соціального піднесення. Але приблизно з середини XVI ст. ця група стала замкнутою – її представники монополізували королівські муніципальні посади, перетворившись на спадкову касту. Їм протистояла «друга буржуазія» – досить багаті городяни, які прагнули до придбання посад (це прагнення посилювалося в міру падіння доходів від комерції), але позбавлені цієї перспективи через успіхи «першої буржуазії». Особливу активність виявляли ті представники «другої буржуазії», які вже зробили ставку на кар'єру в галузі юстиції, здобували дорогу університетську освіту, але були змушені залишатися на других ролях, оскільки так і не отримали бажаних посад, що б принесли нобілітацію чи вигідних церковних бенефіцій. Такими були адвокати, прокурори, нотаріуси, нижче і середнє духовенство. В історіографічній традиції для стислості цих людей прийнято позначати терміном «базош». У релігійно-політичній боротьбі «базош» вела за собою інші прошарки «другої буржуазії», вдаючись часом до допомоги плебейських верств міста. Всі вони звинувачували олігархів з числа «першої буржуазії» в нехтуванні інтересами спільної справи, під яким розумілися і захист комунальних привілеїв, і захист католицької віри. «Перша буржуазія» звинувачувалася в тому, що не бажає витратити сили заради міста та релігії і, дбаючи лише про власну користь, готова вступати в угоди з ворогами. Тому владу в місті у цих людей треба відібрати і передати завзятим захисникам загального блага і віри, тобто радикалам з числа «базош».

Таким чином, Анрі Друо бачив в релігійному радикалізмі соціальний зміст, який можна охарактеризувати як «становий». У

своїх висновках Друо обмежувався рамками Бургундії, але припускав, що за таким же сценарієм розвивалися взаємини принца Конде з завзятими протестантами міст гугенотського Півдня.

В історіографії 1970-х – 1980-х рр. від схеми Друо, та й від інших схем, не відмовлялися, проте жодну з них не вважали вичерпною. Якщо говорити про певний консенсус у визначенні самої природи Релігійних воєн в цілому та окремих рухів зокрема, то він проявляється в трактуванні цього конфлікту як реакції структур традиційного суспільства на доволі стрімкі успіхи абсолютизму, що деформували ці структури. В ході конфлікту часто відбувалася реанімація занепадших соціальних інститутів, проте, в кінцевому результаті, абсолютизм вийшов з Релігійних воєн ще більш міцним та здатним нав'язувати суспільству свої інновації ще в більших об'ємах.

Межа 1970-х – 1980-х рр. поклала початок інтенсивній розробці проблеми причин Релігійних воєн на локальному матеріалі. Лідерами у вивченні даної проблематики стали представники англосаксонської традиції. Культура, внутрішній світ людини, видалися більш важливими в запропонованих дослідниками інтерпретаційних моделях.

Основний висновок авторів кінця 1970-х – 1980-х рр. полягав саме в доведенні унікальності місцевої ситуації і в сумнівах щодо реальної імовірності будь-яких загальних схем. Можна довго перераховувати схожі праці, проте всі вони будуть відзначати унікальність ситуації, яка склалася в тому чи іншому місті. Їх антигенералізуючий пафос зрозумілий, проте питання стосовно того, чому настільки різні причини привели до однакових результатів, лишається відкритим.

Вибіркова характеристика деяких праць 1980-х – 1990-х років показує, що історики в цей період поряд з чисельними факторами економічного, соціального, політичного, культурного і навіть географічного характеру охочіше відводять місце в своїх моделях і тому, що можна назвати «релігійним фактором». Йдеться про те, як людина XVI ст. вирішувала для себе проблему спасіння душі, як

мислила свої відносини з Богом, яку роль відводила Церкві. В цьому методологічному повороті проявлялося прагнення поглянути на світ очима людини того часу, прагнення до інтеріоризації історичного пояснення.

Ефект «бомби, що розірвалася» справила дисертація **Дені Крузе** «Воїни Божі: Історія релігійного насильства в XVI столітті». Поставивши завдання пояснити, яким чином християнська релігія переступала свою заповідь «не убий» і закликала до насильства або прославляла його, Дені Крузе відзначав зростання есхатологічних очікувань і страхів в XVI ст., причому навіть в його першій половині. Людина була стурбована не тільки неминучістю власної смерті і не тільки особистим спасінням, але очікуванням неминучого Армагеддону. Крізь призму цих панічних настроїв Д. Крузе по-новому прочитав основні події XVI ст., запропонувавши цілком струнку інтерпретацію розвитку французького абсолютизму і подій Реформації і Релігійних воєн.

Переважно релігійне тлумачення подій Реформації міститься в працях **Тьєррі Ванегфелена**, головним для якого стає відновлення «пережитого релігійного досвіду» (*le vécu religieux*). Аналізуючи шляхи релігійних шукань діячів католицької церкви, які залишили її лоно, але далеко не відразу приєдналися до кальвінізму, автор послідовно викриває основні історіографічні стереотипи. На його думку, соціально-економічні чи соціально-політичні інтерпретації релігійного вибору страждають на телеологізм і ігнорують найголовніше – індивідуальний релігійний вибір кожної людини.

Ці нові методологічні шукання не означають, що автори принципово заперечують роль соціально-економічних процесів, вони просто переносять центр тяжіння на інші проблеми і будують свої інтерпретаційні моделі без екскурсів в аналіз соціальних структур.

Після довгих років домінування соціальної інтерпретації релігійних конфліктів поворот до релігійної їх складової виглядає цілком виправданим. Настав час звернутися до особистого індивідуального досвіду діючих суб'єктів історії. Але чи не є прагнення пояснювати релігійне через релігію таким самим

анахронізмом, як і економічний чи соціальний редукціонізм? Адже релігійне відокремилося в якості особливої сфери від соціального дуже пізно – не раніше епохи Просвітництва. Наскільки доречно в цьому випадку розглядати релігійне у відриві від соціального і політичного стосовно XVI сторіччя?

Кінець 1990-х – початок 2000-х років характеризуються плюралістичним ставленням до інтерпретації соціальних причин Реформації і Релігійних воєн. Історики не просто віддають перевагу тому чи іншому підходу, але виходять з принципової установки на множинність тлумачень досліджуваного феномена. Найбільш цікаві плоди приносить саме вдале поєднання різних методик і підходів.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Документи з історії Франції 1559 – 1563 рр.

Листи та інші документи, що публікуються нижче, складають частину колекції П. П. Дубровського, що зберігається в Відділі рукописів Російської національної бібліотеки в Петербурзі. Матеріали з історії Релігійних війн представлені в даній колекції особливо багато та містять більше 4 тис. документів. Переклад документів російською мовою виконано Т. П. Вороновою, Є. Г. Гурарі та ін. під редакцією О. Д. Люблінської.

Обрані фрагменти публікуються за виданнями: Документы по истории Франции середины 16 в. // Средние века. – Вып. 12 – 15, 19. – М.: Наука, 1958 – 1959, 1961.; Документы по истории гражданской войны во Франции. 1561 – 1563 гг. / Под ред. А. Д. Люблинской. – М., Л.: АН СССР, 1962. – 364 с.

Лист мера та ешевенів м. Пуатьє до герцога Монморансі

АВТ. 98/1 № 6

Пуатье, 31 марта 1560 г.

На малюнку Жана Клуе, датованому 1530 р., зображений Анн I де Монморансі (1492 – 1567), герцог та пер, маршал (1522) та конетабль (1538) Франції, один з впливових вождів католицької партії та член урядового тріумвірату, що керував державними справами за правління Франциска II

Монсеньер, податель настоящего письма отправлен специально к вашей милости с тем, чтобы сообщить вам об одном случае, происшедшем из-за язвы нынешнего времени, которая сейчас распространяется во многих местах нашего королевства благодаря протестантам-чужестранцам, повсеместно рассеянными и развращающим часть простого народа. Господин наш президент вам об этом пишет более подробно; вместе с тем названный податель вас заверит в истинности случившегося, чтобы вы, чьей благосклонностью пользовались граждане и жители этого города, соблаговолили нерушимо сохранить ее перед королем, их верховным государем, кому они всегда были верны и покорны. Умоляем вас, монсеньер, не принимать во внимание внезапного происшествия, случившегося из-за несчастных и злополучных ремесленников, которые прибывают из чужих краев и против которых до сей поры применялось в должной мере такое правосудие, что слава божья и власть оставались за королем, как вы сможете наилучшим образом узнать. И мы всегда в этом деле будем хранить и проявлять добрые намерения и усердие, не жалея себя и скромного имущества, с помощью создателя, которого мы, монсеньер, весьма

смиренно молим дать вам в здравии добрую и долгую жизнь. Из Пуатье, в последний день марта 1559.

Ваши всенижайшие и покорнейшие слуги мэр и эшеваны Пуатье.

Лист Франциска II до Антуана Бурбона

Авт. 17 № 63

Шатоден, 16 июня 1560.

Черновик

Ілюстрація: Портрет Антуана де Бурбона, короля Наварри, виконаний 1557 р. Франсуа Клуе, експонується в Національному музеї у замку По.

Дядя, я недавно писал вам о некоторых соборщах, которые происходят, как меня предупредили, в некоторых местностях моей провинции и герцогстве [*зачеркнуто*: провинции] Гиени. Затем через одного чиновника из Ажана я узнал о том, что один из проповедников [*зачеркнуто*: и некоторые из моих чиновников в этом городе], который был причиной всего, что там творилось, [*зачеркнуто*: были арестованы] и некоторые из моих чиновников, поддерживавших его, были арестованы и что в настоящее время против них возбуждено судебное дело и ведется следствие. Поэтому я отправил бордоскому парламенту распоряжение о том, чтобы он поручил пятерым или шестерым своим членам направиться в эту местность и там, в числе десяти, провести следствие по одному из этих процессов. А также было написано господину д'Экару, чтобы он занялся этим в ваше отсутствие и распорядился, чтобы правосудие свершилось и чтобы при этом не произошло никакого бесчинства и

беспорядка. Поскольку я узнал из писем сеньора де Монлюк, кавалера моего ордена, написанных президенту дю Фору, что эти каналы, согласно их утверждению, в числе пятисот или шестисот человек, задумали устроить осаду его дома близ Ажана и преградить ему оттуда выход за то, что он отправился в Ажан и предложил свои услуги для поимки указанных проповедников и прочих той же масти, я прошу вас, дядя, если они будут продолжать, распорядитесь о необходимых мерах и соберите силы, которыми вы располагаете в вашем губернаторстве, дабы наказать их так сильно, чтобы это послужило примером для других. Ибо вы знаете, что названный сеньор де Монлюк не такой человек, чтобы его можно было оставить в опасности и бросить в качестве добычи этим каналам, не признающим ни бога, ни закона [*зачеркнуто*: и поэтому]. Я уверен, что вы его поддержите и, зная его как доброго слугу, сумеете принять меры, которые будут необходимы, не только ради пользы моей службе, но особенно ради уважения к нему. Прошу вас, дядя, распорядиться, чтобы впредь в местах, где вы находитесь, были на чеку на случай волнений и происшествий, которые произойдут, ибо я очень хорошо осведомлен о всех их решениях и хорошо знаю, что они затеяли бы какое-либо скверное дело, если бы имели возможность его осуществить, и что они не преминут к этому стремиться, если это будет в их власти.

Но я уповаю на бога, что он даст мне и рассудок, и силу, и возможность, чтобы сохранить власть, которую ему угодно было мне даровать, и убережет меня от их злосчастного заговора. Молю бога, дядя, да возьмет он вас под свою святую и высокую защиту. Из Шатодена,... июня.

Лист графа Віллара до герцога Гіза

Авт. 113 № 2

Персиньи, 18 июня 1560

На портреті роботи Еколе де Клуе зображений Франсуа де Гіз, на прізвисько Мічений (1519–1563). 2-й герцог де Гіз був палким противником гугенотів. Саме він влаштував масове побиття протестантів у Вассі, що послугувало приводом для Першої релігійної війни.

Монсеньер, вчера я получил письмо от господина де Жуайез, датированное третьим днем этого месяца, в котором он сообщает мне, что находится в большом беспокойстве из-за многих арестантов, схваченных по его приказанию в Ниме по делам ереси. Более пятисот скрылось из данного города. Он не хотел по многим причинам предоставить расследование здешнему президиальному суду. Полагая, монсеньер, что я нахожусь еще при дворе, он просит меня напомнить вам, чтобы вы сообщили ему намерения и волю короля, а также и вашу. Бесконечное число людей ежедневно ходатайствует перед ним за этих заключенных, требуя назначить судей по их делу. Поэтому, согласно тому, что он мне сообщает, более чем необходимо принять самые срочные меры. Он осведомлен, монсеньер, что при дворе многие хлопочут за них [арестованных]. Вы окажете большую услугу названному сеньору де Жуайез, сообщив ему о том, что вам угодно, чтобы было сделано, а он (я настолько уверен в нем) не преминет осуществить вашу волю.

Монсеньер, я молю бога оказать мне милость смиреннейше служить вам и дать вам наилучшую и очень долгую жизнь. Из Персиньи, 18 июня 1560.

Ваш смиреннейший и покорнейший слуга Виллар

Лист Франциска II до Бюрі

Авт. 17 № 25

Дампьер, 7 июля 1560. Черновик

*Илюстрація: Франсуа Клуе,
Портрет Франциска II, 1560,
Національна бібліотека Франції.*

Господин Бюри, я прочел пересланные мне вами письма и показания, которые вы получили с Мареннских островов, и нашел их весьма странными, ибо, хотя они, [гугеноты] по их словам, желают находиться в повиновении мне и не уклоняются нисколько от исполнения своего долга по отношению ко мне, вольность, которую они себе разрешили, учреждая проповедников своего толка и следуя проповедуемому учению, дает мне понять, что они не столь уж хотят быть мне послушными, как они утверждают. Поскольку, господин Бюри, очень опасно предоставить им жить в подобной безнаказанности, я прошу вас во имя службы, которую вам угодно выполнять для меня, указать им на вред, который они себе причиняют, и на то, что, упорствуя, они могут дать мне повод применить по отношению к ним суровые меры, чтобы заставить их жить согласно законам и ордонансам моего королевства. И если вы увидите, в случае их отказа, что ваши предостережения не могут принести пользу без применения силы, я желаю и требую, чтобы вы их к этому принудили и примерно наказали их проповедников, больше не посылая ко мне для выяснения того, как вам следует поступить, ибо в подобных случаях мои наместники должны без всяких расследований добиться повиновения мне и

соблюдения моих ордонансов. Когда за подобное непослушание они хорошенько накажут одного или двух, прочие учтут этот пример и станут куда более смирными и сговорчивыми. Затем, не они сами должны избирать себе проповедников, но епископы, которые должны направлять к ним таких, которых они сочтут и признают достойными и пригодными для того, чтобы истинно проповедовать народу слово божье, не сея в нем плевел вместо пшеницы, как делают эти негодяи, их проповедники, которые вместо проповеди евангелия побуждают их только ко всякому бунту и восстанию. Я еще раз прошу вас употребить все средства; и мне хотелось бы, чтобы они были скорее мягкими и милосердными, чем суровыми. Но там, где придется прибегнуть к последним, не забудьте, что пример одного или двух может спасти жизнь множества других, а также то, насколько моя корона и сохранность моего государства мне дороги и должны быть дороги. Это удерживает меня от дальнейших слов. Молю лишь бога, господин Бюри, оказывать вам свое святое и высокое покровительство.

Из Дампьера... июля 1560.

Лист Франциска II до герцога Савойского

Авт. 17 № 53

Фонтенбло, 31 августа 1560. Беловик с поправками

Дядя, собрав сюда всех, кто имеет честь состоять в моем Совете, чтобы по их мудрому и благоразумному совету постараться принять меры к прекращению раздоров, имеющихся ныне в делах веры и постараться уладить и усмирить все смуты и волнения, которые несколько месяцев тому назад начались в этом королевстве, я получил совет от этого славного и почетного собрания сделать две вещи, которые они считают единственным средством как для согласия в делах веры, так и для удовлетворения моих подданных, которые по какой-либо причине могут быть недовольны. Одна – это добиться при помощи всей моей власти общего [церковного] собора,

а если он задержится или на него будет мало надежды [зачеркнуто: собрать национальный] созвать совещание всего духовенства моего королевства, на котором постараться восстановить церковь в ее первоначальном величии, исправить то, что имеется испорченного и развращенного в нравах духовенства, и ввести такие хорошие преобразования, чтобы божья слава возросла, народ был бы удовлетворен, а эти негодяи усмирены, если только они могут внять рассудку. Другой, второй пункт – это собрать генеральную ассамблею всех сословий моего королевства, подобно тому, как она созывалась многократно в прошлом; я ее назначил на 10 декабря, дабы услышать жалобы и просьбы от всех моих подданных, принять меры против их бедствий, сообщить им о своих нуждах и выразить сожаление, которое я испытываю, не имея возможности облегчить их бремя и обходиться с ними лучше, чем делал до сих пор. Однако, когда все это славное и большое собрание принцев, военачальников и кавалеров ордена моего королевства было около меня, случилось, по божьему промыслу, что я открыл заговор еще более крупный и зловердный, чем Амбуазский. Ко мне явились дворяне и капитаны, люди порядочные, добрые и честные подданные, и открыли, как их побуждали и подговаривали [зачеркнуто: от имени принца Конде] [пропуск] принести клятву, взять деньги и обещать до конца наступающего месяца поднять против меня оружие и осуществить некое пагубное и зловердное предприятие во вред моему государству и моей короне. Поскольку указанный заговор готовился с давних пор, многие капитаны и солдаты были подкуплены, и все они обещали это сделать; делалось это от имени принца Конде. [Зачеркнуто: Меня хотели уверить] [пропуск], что король Наваррский принимал участие в этом, а королева Англии настолько замешана, что предоставила часть денег для этого предприятия. Как только я это узнал, я сейчас же приказал арестовать видама Шартрского, на которого легло тяжкое обвинение, а также послал к королю Наваррскому для того, чтобы сообщить ему об этом и потребовать, чтобы он (если хочет доказать мне свою верность) арестовал своего брата и привез его ко мне, дабы я в его [короля Наваррского]

присутствии услышал его [Конде] оправдания, сообщив ему [королю Наваррскому], что если он откажется это сделать, я [зачеркнуто: решил применить всю власть, предоставленную мне богом, чтобы справиться с ним] решил дать ему почувствовать, что являюсь его королем. И поскольку я не знаю (ведь в своей дерзости и наглости заговорщики зашли так далеко!), не отважатся ли они на последний шаг и не поднимут ли оружие в моем королевстве, я всем отдал необходимые распоряжения и отправил принцев, сеньоров и кавалеров ордена по всему моему королевству с силами и людьми, и надеюсь доставить им [заговорщикам] немало хлопот, если они захотят объединиться вместе. А если они на это решатся и я буду нуждаться в помощи иностранных войск, я попросил короля Испании, моего славного брата, согласно стольким любезным предложениям, которые он мне делал, оказать мне помощь [зачеркнуто: в этой нужде] и в случае необходимости помочь своими силами сохранить в моем королевстве католическую веру и повиновение моих подданных. Поскольку, дядя, вы находитесь в числе моих наиболее близких родственников и наиболее преданных друзей, каких я имею, я хочу и вас уведомить об этом и просить помочь мне своим советом и средствами, когда этого потребует время и обстоятельства. Могу вас заверить, что, поскольку, как я знаю, нет никого, кто превосходил бы вас благорасположением ко мне, то вы тоже будете из тех, кого я призову первыми. Я посылаю моего кузена маршала Сент-Андре в его губернаторство Лионнэ, равно как и других губернаторов в их провинции с кавалерийскими силами и поручением набрать, в случае необходимости, пехоту. Я крепко наказал ему [Сент-Андре], чтобы, когда он там будет, он постоянно оповещал вас о состоянии моих дел. Вот все, что я мог вам сообщить. В надежде на бога, правоту своего дела и на стольких честных людей, своих верных и преданных слуг, я приведу мой народ к послушанию, от которого эти негодяи хотят его отвратить, и рассчитаюсь с теми, кто хочет сеять смуту в моем государстве. Прошу бога, дядя, да дарует он вам свою святую и высокую защиту. Из Фонтенбло., 1560 г.

Лист президіального суду м. Нім до герцога Монморансі

Авт. 98/1 № 38

Ним, 17 сентября 1560

... Монсеньер, в нашем городе Ниме происходят сборища в частных домах. Сперва они происходили по ночам, а в последнее время и днем; на них совершаются проповеди, крестины, бракосочетания, похороны на кладбищах, песнопения на французском языке, молитвы и другие действия под предлогом религии, причем число присутствующих там очень велико. Мы не могли прекратить этого, не имея достаточных сил и вследствие того, что наш сенешаль, которому надлежит применять силу, находится в Оверни. Мы не осмеливались принуждать их насильно при помощи оружия, опасаясь вызвать вооруженное столкновение (благодарение богу, в указанном городе не было еще никаких волнений, убийств и пролития крови, которая могла бы пролиться с той и с другой стороны) без надежды на благополучный для нас исход. Хотя, дабы прекратить указанные сборища, мы не знаем, на кого положиться и кому доверять, тем не менее, наблюдая за этим и проявляя необходимую при сем расторопность, мы (при всем нашем усердии и применяя всевозможные способы) не смогли обнаружить, чтобы кто-либо в указанном городе носил оружие или употреблял его открыто или иначе вопреки запрещениям короля; и ныне ежедневно с полным усердием исполняем в сем наш долг. Для обеспечения безопасности указанного города, дабы он неизменно оставался покорным королю и распоряжениям его величества и не было бы вооруженных волнений, мы, в ожидании распоряжений короля и ваших, приказали собрать жителей указанного города, которые в нашем присутствии поклялись его величеству в верности и покорности (коими они обязаны по отношению к его величеству) и [поклялись] сохранить указанный город в его подчинении и защитить от всех, что они и делают, лично неся охрану ночью и днем, а если кто-либо захотел бы поднять оружие против власти его величества – сопротивляться этому как при

помощи оружия, так и всеми другими способами, насчет которых им прикажут, рискуя даже собственной жизнью, как вы соблаговолите усмотреть из упомянутых решений по этому вопросу, которые вам отосланы. Одновременно со своей стороны мы всеми возможными средствами удерживаем народ в повиновении королю и поступим так, как богу будет угодно. Кроме указанных соборщ под предлогом религии, мы не обнаружили никаких волнений, которые могли бы заметить, ибо в церквях совершается божественная служба, и правосудие отправляется без того, чтобы церковным служителям и судебным чиновникам наносились какие-либо оскорбления или притеснения. Чтобы рассеять указанные соборща, которые собираются под предлогом слушания слова божьего, викарий нашего епископа и мы уже давно каждый праздник устраиваем в кафедральной церкви проповеди одного монаха-якобинца, человека святой жизни и учения, который обычно проповедует в этой церкви при таком скоплении народа, какое только может вместить указанная церковь. Однако мы никак не могли прекратить указанные соборща, тем более что они весьма многочисленны не только здесь, но и во всех городах и деревнях этой области. Мы находимся в такой крайности, что не можем найти свидетелей, которые хотели бы или осмелились бы изложить то, что они знают...

*Ваши смиреннейшие и покорнейшие слуги,
чиновники президиального суда Нима*

Лист герцога д'Етампа до Катерини Медічі

Авт. 88 № 30
Нант, 3 марта 1561 г.

Государыня, приверженцы новой веры (видя, что им не хотят разрешить собираться, и узнав, что я публично объявил, что, если мне станет известно, что тридцать человек собрались вместе, безразлично с какой целью, я накажу их так, что каждому это будет примером) представили мне отчет о том образе жизни, который они приняли в

ожидании того, что король и вы соблагovolите принять о них иное решение.

(Иллюстрация: Франсуа Клуе. Портрет Катерины Медічі, 1560 р., музей Карнавале, Париж, Франція)

Они очень настойчиво просят, дабы избавиться от всякого основания быть подозреваемыми в иных делах, поручить кому-либо побывать у них [на собраниях] и посмотреть, что там делается. Тем, кто об этом со мной разговаривал, я

ответил, что, по моему разумению, намерения ваших величеств таковы, чтобы этих собраний не было вовсе. Они сказали, что иначе возникнут большие беспорядки, что вы сможете усмотреть из их бумаги, каковую, зная теперешние времена и что нам не следует, ввиду близости штатов этой провинции, вызывать чье-либо недовольство, я не смог не принять от них, уговаривая их всегда жить в смирении и не давать никаких поводов для скандалов. Соблагovolите указать мне, как я должен впредь себя вести в отношении их, дабы я мог это выполнить как должно с помощью господ, коего молю, государыня, да дарует он вам во здравии весьма долгую и счастливую жизнь.

Из Нанта, 3-го дня марта 1560.

Государыня, после того, как это письмо было написано, ко мне явились люди от них (*т. е. гугенотов, – пер.*) из района Ренна с теми же речами. Ввиду остервенения и с той, и с другой стороны, я убежден, что не обойдется без беспорядков, если вскоре не будут приняты меры. Я со своей стороны наведу, насколько смогу, наилучший порядок в соответствии с распоряжениями и теми способами, которые королю и вам угодно будет мне предписать.

Собственноручная подпись: Ваш смиреннейший и покорнейший
подданный и слуга Жан Бретонский.

***Прохання католиків м. Нант, подане
генеральному наміснику Бретані віконту Мартігу***

Авт. 331 № 41
Бумажный свиток, 161,5х32,5 см
Нант, [июль 1561 г.?]

Высочайшему и могущественному принцу, монсеньеру графу да Мартигу, кавалеру королевского ордена и генеральному наместнику в губернаторстве Бретани в отсутствие монсеньера герцога д'Этампа.

... когда герцог д'Этамп недавно посетил ... город Нант, имея подобный же королевский приказ об отобрании в городе всего оружия, указанные жители представили ему прошение о том, чтобы ему было угодно оставить им оружие, и он это сделал, так как они обязались сохранить своей властью этот город в повиновении королю, в чем и поручились лично и своим имуществом, каковое поручительство король (как об этом уведомили этих жителей) благосклонно принял, то и теперь, согласно этому, упомянутые жители предлагают дать такое же поручительство, как и прежде, дабы король соблаговолил оставить у них их оружие, каковым они воспользуются только для охраны и защиты города и предместий, а также для службы королю, его генеральным наместникам и магистрату. Соблаговолите принять во внимание, что указанный город является пограничным и что ему угрожают многие лица, приверженцы новой веры, а под предлогом этой веры многие воры, мошенники и разбойники ныне бродят по сельским местностям, не уважая королевских эдиктов и ордонансов и не считаясь с ними (при этом злокозненные люди могут оказаться в лучшем положении, чем благонамеренные), а в предместьях указанного города и вблизи него со всех сторон многие купцы имеют дома, в которых находятся товары и другое имущество, которое может быть ночью в их домах

разграблено и расхищено, если преступники будут знать, что у них отобрано оружие; к тому же в указанном городе и предместьях многие ремесленники занимаются изготовлением и продажей аркебузов, пистолей, пистолетов и всякого другого оружия и припасов и, будучи приверженцами новой веры и людьми подозрительными, под видом своей указанной профессии смогут предоставить и дать оружие врагам указанных горожан, дабы напасть на последних, зная, что они безоружны...

Указанные просители также заявляют вам, что они были уведомлены, что некоторые люди, как из города, так и из его окрестностей, просили вас позволить им использовать храмы в этом городе для проповедей и совершения таинств неподобающим образом, последствия чего столь велики и губительны для славы божьей, власти короля и общественного спокойствия, что это было по всей святой справедливости запрещено церковными декретами, эдиктами и ордонамсами короля. Заявляют они также, что недавно некий приверженец этой новой веры, осмелившись назвать себя ходатаем указанных жителей, выступил в таковом качестве и ходатайствовал перед королем о разрешении иметь один храм в указанном Нанте, дабы устраивать там их собрания, хотя у этих жителей не было такого намерения, а, напротив, они всегда желали и хотели жить в католической вере, согласно римской церкви, и на собрании и совещании указанных жителей не было избрано никакого ходатая, чтобы представить указанное прошение; напротив, если королю или вам, монсеньер, угодно это проверить, то окажется, что этот мнимый ходатай не является уроженцем ни Нанта, ни Бретани, как и большая часть тех, которые требуют себе указанных храмов, ибо они являются иноземцами, бродягами и ремесленниками, которые совсем недавно обосновались в упомянутом Нанте, не имея домов или каких-либо земельных владений в этом городе и в его окрестностях; окажется тогда, что против указанных приверженцев новой веры предстанут десять тысяч других порядочных людей, исправно служащих богу и повинующихся королю, его эдиктам и

ордонансам, и они изобличат указанного мнимого ходатая, если это потребуется...

По этой причине, монсеньер, [просители] смиреннейше вас умоляют соблаговолить не допустить и не позволить, чтобы были другие храмы, кроме тех, где издавна служится месса и совершается божественная служба, и запретить все иные незаконные собрания в большом или малом числе. И чтобы впредь они (*т. е. гугеноты, – пер.*) не совершали таких гнусных проступков, крестя своей властью детей, совершая браки и другие таинства против правил и законов церкви и против эдиктов и ордонансов короля, дабы его верные подданные и преданные слуги могли жить в мире и спокойствии, следуя их привычному, благому, святому и одобренному священными соборами закону, в котором жили столь многие достохвальные короли и государи, начиная от короля Хлодвига, и коего придерживается ныне царствующий король. [Умоляют также просители графа Мартига] быть им заступником перед его величеством и перед королевой, его матерью, и королем Наваррским, его дядей, дабы они соблаговолили поддержать и сохранить указанных просителей в их законе и католической вере и разрешить им воспрепятствовать с вашей помощью, а также судейских чиновников (без какого-либо притворства, послабления или содействия указанных судейских чиновников, некоторые из коих своим присутствием, может быть, покровительствуют им) указанным собраниям и подражаниям таинств, и умоляют вас, чтобы отныне такие новые проповеди, таинства и собрания не совершались бы ни в городе и предместьях, ни в других местах, и чтобы не было доверия прошению, составленному указанным мнимым ходатаем.

Лист герцога д'Етампа до Карла IX

Авт. 88 № 9

Нант, 16 мая 1562 г.

*Илюстрація: Франсуа Клуе,
Портрет Карла IX
Французького, біля 1570 р.,
Версаль.*

... Я сделаю все, что смогу, государь, чтобы терпеливо удерживать тех, кто пожелает пребывать в повиновении богу и вам, но очень трудно делать это длительное время, особенно в этом городе, где весь остальной народ настолько ненавидит приверженцев новой веры и так подозревает, что они что-либо предпримут, что беспрестанно требует от меня, чтобы я их (*т. е. гугенотов, – пер.*) выгнал. Не могу сказать, чтобы у меня не было никаких подозрений (хотя к тому нет никаких признаков), ибо их (*т. е. гугенотов, – пер.*) достаточно много, и в их числе большая часть окрестных дворян, также придерживающихся этой веры, каковым нельзя под благовидным предлогом запретить посещать указанный город, где они постоянно имеют дела. По этой причине, государь, я не решаюсь уехать отсюда до тех пор, пока не узнаю, как вам будет угодно, чтобы я управлял. Посему я вынужден выставять гораздо большие караулы и держать здесь много людей, чем жители города начинают до того тяготиться, что это вызывает в них все большее и большее раздражение. Мы готовимся, государь, сделать смотр нашему арьербану этой области, но, как я опасаюсь, окажется много неявившихся. Соблаговолите приказать, как мне следует с ними

поступить, поскольку я не получал никакого распоряжения от вашего величества насчет того, чтобы призвать их с оружием, а я боюсь вооружить больше людей, чем будет нужно; до сей поры я предложил вооружиться только немногим из них, выбрав наиболее благонадежных. Всю мою жизнь, государь, я буду делать то, что вам будет угодно и что сочту нужным для вашей службы, но я смиреннейше молю вас чаще уведомлять меня о ваших решениях, ибо боязнь нарушить вашу волю мешает мне предпринять что-либо, что, возможно, было бы необходимо. Государь, смиреннейше препоручаю себя вашей благосклонности и молю создателя, да дарует он вам в своей милости святейшую, прекраснейшую и долгую жизнь. Из Нанта, 16-го дня мая 1562.

Собственноручная подпись: Ваш смиреннейший и покорнейший
подданный и слуга Жан Бретонский

Лист герцога д'Этампа до Катерини Медічі

Авт. 88 № 32

Нант, 27 июля 1562 г.

Государыня, до сей поры я делал все, что мог, для того чтобы удерживать эту область в спокойствии и повиновении королю и вам, полагая, что это наиболее важно для службы ваших величеств. Однако (как я уже вам часто сообщал) это положение вещей не могло продолжаться из-за неистовства многих, которые в конце концов забрали такую власть, что здешний народ стал выражать недовольство, а я, не дожидаясь, ввиду опасного положения, распоряжений ваших величеств, не только разоружил приверженцев [новой] веры, но и изгнал большинство из них вместе с их пастором и запретил всякие собрания. Но они (*т. е. католики, – пер.*) не удовольствовались этим и отправились в то место, где те обычно устраивали свои проповеди, и все там разрушили и разорили. Я уверен, что это приведет тех в такое отчаяние, что они попытаются отомстить, и это им будет сделать не так уж трудно, как можно было

бы думать, ибо если те, которые пока не вмешивались, вмешаются (я так считаю, видя, что при всей своей скромности они по вере единодушны с остальными), то смею вас заверить, что их будет немало. Я приказал схватить четырех или пятерых из тех, кто был там, и велел начать следствие против других, о чем я уже уведомил короля Наваррского, но ничего не предприму, пока не узнаю намерения ваших величеств. С одной стороны, я считаю необходимым наказать за такое дело, чтобы удовлетворить других, но опасаясь, что это вызовет у наших большое недовольство, так как они считают, что поступили как нельзя лучше. Но, как бы то ни было, если предоставить народу свободу, которую, как я вижу, он уже начал себе забирать, то нигде не будет никакого повиновения. Соблаговолите мне приказать, дабы я повиновался этому всю мою жизнь.

Государыня, смиреннейше препоручая себя вашей милости, молю господа, да дарует он вам в превосходном здравии добрую и долгую жизнь. Из Нанта, 27-го дня июля 1562.

Собственноручная подпись: Ваш смиреннейший и покорнейший
подданный и слуга Жан Бретонский.

***Ремонстрація гугенотів м. Бордо бордоському
муніципалітету***

Авт. 98/2 № 32

Копия.

Бордо, [декабрь 1562 г.]

Ловерньяк от имени жителей и обитателей настоящего города Бордо, принадлежащих к реформированной церкви указанного места, сообщает вам, господу мэру и советники, что их покорность и верность по отношению к королю, их законному государю и суверенному сеньору, его чиновникам и магистратам настоящего города были

всегда такими, что, благодарение богу, никто не может их за это упрекнуть.

Что, пребывая в указанной покорности, они держатся в полном единении и согласии, ненавидя мятежников, независимо от рода мятежей.

И хотя в различных местах этого королевства многие, вопреки королевским эдиктам, совершили ужасные убийства тех, кто принадлежит к реформированной церкви, что могло бы дать им (*т. е. бордосским гугенотам, – пер.*) повод опасаться подобного же в этом городе и вооружиться для своей защиты, они тем не менее столь доверяют авторитету и опытности монсеньора де Бюри и вашей доброте и мудрости, что при такой опасности не прибегли ни к чему иному, кроме как к милосердию божьему и к покровительству и, охране указанного сеньора де Бюри и вас, мои вышеуказанные сеньоры.

Тем не менее с момента отъезда названного сеньора де Бюри, как если бы приверженцы реформированной церкви дали повод подозревать их в дурном или сомневаться в их обычной верности, были призваны чужеземные войска и размещены исключительно в их домах; не довольствуясь этим, ныне еще ввели ночью в этот город чужеземных и неизвестных солдат, чтобы их разместить, как утверждают, постоем в домах тех, кто принадлежит к реформированной церкви.

И поскольку такой, произведенный ночью, ввод иностранных и неизвестных войск (как если бы хотели укрепиться против принадлежащих к реформированной церкви) не может пройти в этом городе без сильного притеснения жителей и без появления недоверия и, следовательно, причин для раздора, указанная реформированная церковь вас умоляет (как тех, кто печется об их мирном существовании, единении и успокоении) в случае, если есть основания опасаться волнений в указанном городе, следовать установленному в нем перед тем порядку, всегда соблюдаемому в хорошо управляемых государствах при серьезной опасности.

А именно использовать для охраны и защиты всего города и его обитателей их собственное оружие и изведенную верность к королю и всем его чиновникам.

Еще раз созвать, и притом надлежащим порядком, глав семейств всего населения, чтобы объединить их, если имеются раздоры, при помощи соответствующих увещаний, обрисовав им разорение всех городов, где имеют место распри.

В случае же, если это средство окажется недостаточным, прибегнуть к другому, которое использовалось указанным сеньором де Бюри, а именно: созвать знать и дворянство области, на которых при такой опасности можно и должно гораздо больше положиться, ввиду того что это люди именитые и что так обычно делается, чем на неизвестных солдат, собранных из разных мест, жадных и стремящихся более к волнениям и бурям, чем к единению и согласию, потому что обычно люди такого рода надеются в распрях изменить к лучшему свою долю.

Указанная реформированная церковь умоляет вас принять во внимание все это и особенно последствия и дать такое решение, чтобы под властью короля все жители данного города могли находиться в добром мире, единении и согласии.

И чтобы доказать свое усердие и приверженность к общественному спокойствию в указанном городе, ибо они знают, что оно заповедано богом и весьма желательно его величеству королю, все главы семейств, принадлежащих к указанной реформированной церкви, каждый от своего имени и богатый, помогая бедному, предлагают монсеньору де Бюри, губернатору и генеральному наместнику указанного сеньора [короля] в его области Гиэни, и монсеньору де Ноайлю, как его заместителю в этой должности, немедленно доставить вооруженных людей хорошего поведения для защиты этого города; за этих людей, выбранных и назначенных ими, они будут отвечать своей жизнью и своим имуществом, предлагая, чтобы остальные жители, которые могут быть другой веры, в свою очередь выставили бы людей не мятежного поведения, при таком же обязательстве отвечать своей жизнью и своим имуществом за

волнения, которые могут от них исходить; сделав это, следует вывести указанных иностранных солдат.

И поскольку настоящая ремонстрация и содержащееся в ней предложение являются подтверждением их преданности по отношению к королю, их законному государю и суверенному сеньору, и к общественному порядку, указанный Ловерньяк от имени тех, кто принадлежит к названной реформированной церкви, в случае, если не захотят принять во внимание содержание указанной ремонстрации и указанное предложение, но предпочтут ввести и принять в настоящем городе иноземных и неизвестных солдат, предупреждает, что отказ принять указанные ремонстрации и предложения может привести к беспорядкам, бедам и упрекам, и требует, чтобы ему был в том выдан акт, дабы воспользоваться им, когда и где будет надобность.

Подписано так: де Ловерньяк, де Понкастель, Летуаль,
П. Делом, Р. Косс, Пишон, Фери и Пейро

***Прохання дворянства Гієні, складене в Бордо
16 травня 1563 р. та розглянуте Королівською радою в
Венсенні 22 червня 1563 г.***

(Копія прохання з рішеннями Королівської ради)

Авт. 98/2 № 46

... [Дворяне Гиэни] смиреннейше умоляют соблаговолить сохранить им их прежние свободы, льготы и привилегии и пожаловать им на то грамоту подтверждения, дабы дворяне и благородные имели еще больше оснований продолжать ту великую и достойную уважения службу, которую они несут французской короне.

Во французских провинциях, равно как и в губернаторстве Гиэнь (или в его большей части, за исключением Гиэньского сенешальства), установлено обычаем собираться на штаты для

рассмотрения того, что необходимо сделать для службы короля и охраны его подданных.

По этой причине они умоляют его величество пожаловать им эту привилегию и льготу, ибо было бы неразумно, чтобы главная область губернаторства и третья провинция Франции имела бы меньшие привилегии, чем другие, в том числе и смежные с ней области данного губернаторства, в котором Гиэнь занимает главное место.

Решение: Король не желает никаких новшеств в установленных обычаях, но постарается во всем отнестись к дворянству как можно благосклоннее и как оно того заслуживает.

... В последние дни гражданских войн, когда королевской армией и дворянством Гиэни командовали сеньоры де Бюри и де Монлюк, упомянутые сеньоры, не имея возможности наградить из королевских средств дворян, которых они считали наиболее усердными и сильно потратившимися на службе его величества, пожаловали им несколько незначительных дарений.

Однако первый президент [Бордоского] парламента и некоторые советники (одни, будучи сами, или их жены, приверженцами новой веры, другие, имея среди них близких родственников, свойственников и задушевных друзей, обвиненных в военных действиях против короля), решили (когда еще велись военные действия и в руках у приверженцев новой веры было оружие) воевать другим способом и сражаться с католиками от имени правосудия. Для сего они использовали как повод упомянутые дарения, оспаривая права пожаловавших дарения упомянутых сеньоров и издав против получивших их католиков многочисленные распоряжения об аресте и вызове в суд, не имея ни малейшего уважения к тем, кто воевал на королевской службе, желая таким образом отвлечь от нее, а другим помешать туда отправиться; они не только не делали всего этого по отношению к приверженцам новой веры, но и всегда покрывали их проступки.

Решение: Все, что взято на войне силой, не может быть возвращено, но ни один наместник не может даровать чужое

имущество, за исключением того, которое захвачено и награблено при взятии [города], ибо дарить может один лишь король.

... Дворяне всегда считали и думали, что военные дела и все, что с ними связано, никак не входят в компетенцию парламентов, и тем менее компетентны те, которые в таких делах бесспорно сочтены подлежащими отводу и слишком пристрастными; среди них в первую очередь – упомянутый первый президент, глава этой шайки отведенных и подозрительных.

... Посему они (*т. е. дворяне, – авт.*) умоляют короля принять меры для отмены всех подобных дел, как по причине некомпетентности и несправедливости [судей], так и ввиду участия отведенных судей, и чтобы его величество соблаговолило удовлетворить ходатайство о представленных дворянством отводах и тем самым освободило дворянство от присутствия упомянутого первого президента, главы упомянутых отведенных [судей], дабы у тех не было способа мешать королевской службе; для этого будут использованы ходатайства об отводах, представленные как генеральным прокурором и духовенством, так и третьим сословием.

Ибо опасность, по-видимому, более велика, чем когда-либо, поскольку дарованный королем мир не производит того действия, на которое надеялся его величество.

Упомянутые дворяне опасаются вследствие малого повиновения королевской воле, которое они наблюдают в приверженцах новой веры, как бы те не предприняли чего-либо предосудительного для королевской короны, жизни и имущества его надежных, верных и католических подданных.

Начало этому они видят в нарушениях на словах и на деле, совершенных приверженцами упомянутой веры, которые после заключения мира свалили в Бордо изображения святых, изменнически убили кинжалами комиссаров, установленных недавно судом для управления их имуществом, избили и изранили католиков, что они делают также и в сельской местности.

Из этого каждому видно, сколь плохо приверженцы упомянутой веры осознали свои проступки и что они не осмелились бы творить

такие дела без поддержки правосудия, которой они заручились у упомянутого главаря, каковой, вместо того чтобы их наказывать, потворствует им, поддерживает их обещаниями и попустительством, а других преследует угрозами и насилием, применяя это лишь по отношению к добрым [подданным].

Их сговоры, а вследствие этого и покушения, которые они смогут совершить здесь или в других местах, не только будут пресечены, но и все в государстве очень укрепитя, если королю будет угодно или совсем убрать из суда упомянутого главаря и вдохновителя вышеназванных [судей], отведенных духовенством, третьим сословием и дворянством, или перевести указанного первого президента из этой провинции на другую должность, какую его величество сочтет нужным.

Ибо, с одной стороны, злоумышленники, оказавшись без своего главы, не осмелятся предпринять то, что подлежит осуждению и наказанию.

С другой стороны, католики, будучи в полной безопасности и уверенности, что правосудие вершится людьми неподозрительными, смогут жить свободно. Иначе же они будут волноваться, как люди, опасющиеся преследований со стороны тех, кому глава правосудия покровительствует и кого он поощряет и каковые в этих недавних мятежах всегда оказывались зачинщиками раздоров и вооруженных столкновений.

Чтобы принять меры против этого, дворяне недавно образовали добровольный союз лишь с целью положить свою жизнь и отдать свое имущество ради того, чтобы сила и власть были в руках короля. ... этот союз был учрежден с условием, что король и королева его одобряют, и как только ... сеньор де Монлюк, узнав по этому поводу волю короля и королевы, указал упомянутым дворянам, что они должны распустить этот союз, дворянство сразу же повиновалось и все единодушно от него отказались, как будто этого союза никогда и не было.

... [Президент парламента] настолько пристрастно себя ведет, что его дом, закрытый для просителей-католиков, открыт, вплоть до

самых тайных покоев, для приверженцев новой веры, чьи желания он выслушивает и чьим намерениям покровительствует. Он настолько враждебен дворянству и всем остальным сословиям, что дворяне не могут рассчитывать на правосудие, пока указанный президент пребывает в упомянутом парламенте. Ибо в силу своей мстительности он будет постоянно мстить дворянам в приговорах по их делам, касающимся их жизни, чести и имущества, припомнив ходатайства об отводах, которые они подавали против него, и то, что они стремятся довести это до сведения короля. Упомянутый президент очень вреден для королевской службы и общественного спокойствия, ибо он настолько пристрастен и привержен к одной стороне (*т. е. к гугенотам, – авт.*), что всеми средствами пытается досадить, утратить и запугать надежных и верных слуг короля – католиков.

Решение: Король ознакомится со всем вышеизложенным, доведет это до сведения президента, с тем чтобы тот оправдался, и в случае надобности прикажет ему прибыть к себе, чтобы узнать истину.

... Принимая во внимание, что приверженцы новой веры объявлены добрыми и верными слугами короля, а католики подняли против них оружие, сражались с ними и их победили, [дворянство Гиэни] просит короля о декларации, по которой католики были бы объявлены его настоящими добрыми и верными слугами и подданными, так как это, возможно, подвергнется в будущем сомнению при наличии такой декларации только у приверженцев другой стороны.

Решение: Для католиков нет никакой нужды в такой декларации, поскольку в грамоте они были объявлены верными подданными, а приверженцы новой религии получили ее лишь для того, чтобы обелить их после той [декларации], в которой они были объявлены мятежниками.

Составлено в городе Бордо в замке Пенполен,

16-го дня мая 1563 г.

и подписано так: де Ламот и де Мандусс.

*Рассмотрено в Королевском совете, состоявшемся в
Венсенском лесу
22-го дня июня 1563 г.
Собственноручная подпись: Ф. Роберте*

Проханія гугенотів Орлеана до Карла ІХ

Авт. 98/3 № 32
[Орлеан, май—июнь 1563 г.]

Королю.

Государь,

ваши смиреннейшие и покорнейшие подданные, исповедующие реформированную веру в вашем городе Орлеане, его баляже и герцогстве представляют вам, что, не поставив их в известность, приверженцы католической веры в этом городе подали вашему величеству 26-го и 27-го дня прошлого месяца апреля прошения и некоторые статьи и получили на них такое решение, что если его осуществить, то указанные просители (*т. е. гугеноты, – авт.*) будут по большей части лишены возможности исполнять обряды упомянутой реформированной веры, что, однако, было им благосклонно и без ограничения пожаловано вашим эдиктом от 19 марта. Посему, государь, они вас смиреннейше умоляют, чтобы, исправив указанное решение, данное вашим величеством в ответ на указанные статьи, представленные приверженцами католической веры, вы бы соблаговолили сохранить за указанными просителями нерушимое и полное пользование указанным пожалованием, согласно вашему упомянутому эдикту и декларации от 19-го дня прошлого месяца марта, относительно церковного служения во всех его основных нижеследующих частях.

Во-первых. Служба и проповедование слова божьего вместе с молитвами.

Во-вторых. Совершение святых таинств.

В-третьих. Применение братского исправления или церковного наказания, иначе называемого отлучением или церковной властью, как то сказано и повелено Иисусом Христом в евангелии от Матфея [в главе] 18 в словах: “если твой брат грешит” и т. д.

В-четвертых. Посещение больных и других скорбящих, как это повелел Иисус Христос в евангелии от Матфея [в главе] 25: “я был болен” и т. д.

В-пятых. Христианское погребение усопших, как его всегда исполняли в апостольской и в пророческой церкви, что видно из священного писания Ветхого и Нового заветов, и как оно преподано верным в надежде на общее воскресение.

В-шестых. Дьяконат, т. е. заботы о сборе денег, как для помощи бедным, так и для содержания министров¹, пастырей и других наставников; эта шестая часть основана на шестой главе Деяний апостольских и на второй главе Послания к Галатам.

Все вышеупомянутые части церковного служения не были вновь введены приверженцами реформированной веры, но, кроме того, что церковная история свидетельствует об их всегдашнем существовании в первоначальной церкви, и сейчас священники и пасторы римской церкви исполняют их хоть в каком-то виде, исключая лишь то, что им не нужна шестая и последняя из вышеупомянутых статей, ибо они имеют обеспеченные средства и содержание.

Поскольку упомянутые приверженцы римской веры благодаря обману и лживым сведениям в их статьях добились того, что приверженцы реформированной веры отныне не смогут наставлять грешников из своего стада в домах или в консистории, состоящей лишь из министров, бывших пасторов и диаконов, это означает лишение их того, что ваше величество им пожаловало, т. е. совершения церковного служения, ибо это заповедано Иисусом Христом (как явствует из вышеизложенной третьей статьи); и не должны их противники считать, что такое исправление наносит ущерб королевскому правосудию, ибо (как явствует из

¹ Маються на увазі кальвіністські священники.

вышеприведенных слов из евангелия от Матфея), такие исправления делаются лишь словесно.

Что касается того, что упомянутые приверженцы римской веры добились запрещения для приверженцев реформированной веры хоронить своих усопших на церковных кладбищах, то, хотя в этом им и нанесен ущерб (ибо кладбищенская земля никогда не находилась в полном распоряжении священника, но там предоставлялось погребение всем, кто числится за соответственным приходом), однако при условии, что под этим не подразумевают большое кладбище в Орлеане, они охотно перенесут эту обиду, хотя это может причинить большие неудобства, особенно во время чумы. Но в противном случае приверженцы реформированной веры, ввиду того что упомянутое большое кладбище предоставлено всем усопшим Орлеана, смиреннейше умоляют ваше величество или разделить это кладбище пополам между одними и другими, или же предоставить им в указанном городе другое удобное место, пристойное для погребения их усопших.

Что касается детей, рождающихся в других местах, а не там, где будет назначено исполнение обрядов реформированной веры, и не могущих быть окрещенными в других местах, кроме тех, где разрешено исполнение указанных обрядов, то бедные малютки взывают к милосердию вашего величества и просят, чтобы их не подвергали смертельной опасности, ибо в столь младенческом возрасте их надо будет нести издалека в дождь, мороз или зной, чтобы дать им святое таинство крещения; уже лучше пусть потрудятся министры, дабы в безопасности крестить их на месте.

Соблаговолите, ваше величество, также рассудить, что не разумно, чтобы приютами для местных детей целиком управляли приверженцы римской веры, ибо большая часть упомянутых детей рождена в реформированной вере, а эдикт запрещает принуждать кого-либо в делах веры. Если это можно изменить, соблаговолите, ваше величество, предписать, чтобы из двух домов или приютов один предназначался для одних, другой – для других и чтобы люди каждой веры содержали свой [приют].

Что касается госпиталей для больных и прокаженных, то в случае, если бы и там можно было изменить существующий порядок, соблаговолите, ваше величество, приказать, чтобы там назначили управителей из числа приверженцев обеих религий, дабы не было опасений и мнений, будто кто-либо обижает кого-либо или принуждает как-либо в делах веры.

Что касается нерабочих праздников римской церкви, то ввиду нищеты многих бедных ремесленников и поскольку эти праздничные дни употребляются по большей части на всякое распутство и порождаемое праздностью зло, приверженцы реформированной веры смиреннейше умоляют ваше величество, чтобы им приходилось праздновать только воскресенья, согласно божественному повелению.

Что касается того, что приверженцам реформированной веры запрещено собираться для сбора денег без ведома губернатора, то они заявляют, что будут рады, если власти всегда будут наблюдать за ними, чтобы свидетельствовать о их делах (с условием, чтобы им не мешали собирать свои собрания), ибо так они обещали, когда присягали январскому эдикту.

Собственноручная подпись: Карро, диакон в этой церкви и ее представитель

***Прохання гугенотів Нижнього Лангедоку до Карла IX
з рішеннями Королівської ради***

Авт. 98/2 № 60

Париж, 17 октября 1563 г.

I. Смиреннейше умоляют его величество заставить соблюдать эдикт об умиротворении волнений, а также верить и считать, что все, что они делали, было для его, королевской, службы и что никогда у них не было другого желания, ни стремления, кроме как быть и всегда оставаться смиреннейшими, покорнейшими и верными его подданными.

Решение: Король желает, чтобы эдикт соблюдался.

II. Дабы воля и повеление его величества лучше соблюдались, они смиреннейше умоляют предоставить им нижеследующее.

III. Во-первых, как можно скорее отправить и отослать в упомянутую область комиссаров, чтобы исполнить эдикт, соединить и примирить ранее разъединенные сердца подданных и использовать все предписанные пути для действенного исполнения его эдикта. И для того, чтобы избавить от суровой непогоды, от которой страдают в открытых местах, предоставить им места более удобные или те, которые они приспособят для отправления своего богослужения.

Решение: Господа де Вогемар и де Мем, советники большого совета, назначены для поездки в упомянутую область Лангедок, а пока просители могут обратиться к губернатору, чтобы он предоставил им место для совершения их богослужения, согласно эдикту об умиротворении, если оно не было определено королем.

IV. Чтобы выбор и назначение городов в каждом сенешальстве или приравняваемом к нему округе, где должно происходить богослужение, были предоставлены комиссарам, дабы они это произвели по просьбе просителей и согласно эдикту. И поскольку уже сделано несколько назначений [городов] не так, как предписано по эдикту, ибо выделенные для этого места являются не городами, а сельскими поселениями с небольшим количеством домов, то необходимо приказать, чтобы в этом отношении эдикт соблюдался, а также предписать комиссарам произвести выбор согласно эдикту и их полномочиям, не включая в их число места и города, где бывали проповеди до седьмого марта.

Решение: Список мест, сделанный по приказу короля, остается в силе, а в отношении сенешальств и приравняваемых к ним других мест и округов, где не последовало назначения по приказу короля, губернатор и упомянутые комиссары примут меры.

V. Чтобы в городах и местах, где не будет совершаться упомянутое богослужение, приверженцы [новой] веры могли совершать домашние молитвы в своей семье, не собирая собраний, и хоронить усопших без министров и какого-либо общественного

обряду, однако в присутствия стольких людей, скольких король соблаговолит разрешить.

Решение: Можно собирать челядь и семью числом не более десяти-двенадцати человек и можно хоронить усопших вне городов в каком-нибудь месте, которое они купят по взаимному соглашению.

VII. Поскольку совет узнал, что многие отдельные лица Тулузского парламента настолько забылись при выполнении своих обязанностей, что действовали не как судьи, а как пристрастные частные лица, то (пока не будут даны более подробные распоряжения) пусть его величество соблаговолит приказать, чтобы те, кто выступает против приверженцев [новой] веры, не могли никак быть судьями в тяжбах тех жителей упомянутой области, кто является приверженцами этой веры, тем более что в упомянутом парламенте имеется еще пятьдесят или шестьдесят судей.

Решение: Меры будут приняты на местах...

Собственноручная подпись: Рок, депутат от Нижнего Лангедока.

*Рассмотрено в Королевском совете, созванном в Париже
17-го дня октября 1563.*

Варфоломійівська ніч у спогадах та відзивах очевидців і сучасників

**Франсуа Дюбуа. Різанина в ніч на св. Варфоломея, 1572 – 1584,
Кантональний музей образотворчого мистецтва, Лозанна, Швейцарія**

Уряд Катерини Медічі та Карла IX не зміг запобігти громадянській війні, яка розгорілася в 1562 р. Лавіруючи між «партіями» гугенотів та католиків, король і королева-мати намагалися заспокоїти країну на базі мирного співіснування двох конфесій. 1570 р. було укладено Сен-Жерменський мир, умови якого не влаштовували католиків. Мир був підкріплений шлюбом сестри короля Маргарити Валуа та Генріха Бурбона, молодого лідера протестантів. Весілля відбулося 18 серпня 1572 р. в Парижі. На церемонію з'їхався цвіт гугенотського дворянства.

В п'ятницю 22 серпня вистрілом з аркебузи було поранено лідера гугенотів адмірала Гаспара де Коліньї. Біля ложа пораненого вождя зібралися збуджені гугеноти, які обговорювали чи слід добиватися справедливості та мстити Гізам, яких підозрювали в замаху.

В п'ятницю та суботу засідав своєрідний «кризовий комітет»: король, Катерина Медічі, брат короля герцог Анжуйський, маршал Таван, канцлер Біраг та декілька інших вельмож. Багато учасників славнозвісного засідання лишили про нього згадки в своїх мемуарах, намагаючись при цьому скласти з себе відповідальність за прийняте рішення. Тому важко встановити, хто був ініціатором різанини, проте, очевидно, що переміг план нанесення превентивного удару. В суботу ввечері прево Парижа отримав наказ зібрати міську міліцію та зачинити брами. Біля другої години ночі до будинку Коліньї підійшов Генріх Гіз, а разом з ним солдати з королівської охорони. Вони вбили адмірала і викинули його тіло на вулицю. Вдарили в набат. Загони Генріха Гіза та герцога Анжуйського стали вриватися в будинки, де розміщувалися знатні гугеноти. Гугенотів вбивали і в самому Луврі. Однак життя Генріху Бурбону та його кузену, принцу Конде, було збережено, за умови, що вони приймуть католицизм.

Зранку містом розлетілася звістка, що на кладовищі Безневинно Вбитих Немовлят розцвів сухий глід. Натопи парижан бажав упевнитися в цьому диві. Сенс його, проте, був очевидний – Бог показував, що католики вчинили праве діло. Різня продовжувалася ще тиждень, перекинувшись з Парижа на деякі провінційні міста

(Бордо, Тулузу, Орлеан, Ліон). В Парижі загинуло близько 2 тис. осіб. Загальна кількість загиблих по всій Франції становила не менше 5 тис.

Інтерес викликає реакція короля і його уряду. Вже зранку 24 серпня король наказує припинити безчинства, але сам стверджує, що все трапилося з його волі. Проте монарх не анулює Сен-Жерменського миру, а, навпроти, підтверджує його статті про релігійну свободу на спеціальному засіданні Парламенту, відмінивши, щоправда, право гугенотів на власне військо і фортеці. В урядових відозвах іноземним державцям мова йшла про придушення гугенотського заколоту проти короля. В надмірному кровопролитті звинувачували паризьку чернь.

Звістка про Варфоломіївську ніч була радо сприйнята Римом та Мадридом і викликала занепокоєння в Англії, Німеччині та Польщі.

Всередині країни гугеноти чинили опір католикам та взяли курс на створення практично незалежної держави на південному заході Франції. Численні публіцисти – «монархомахи», або тираноборці – засуджували свавілля абсолютистського режиму, наполягаючи на ідеї народного суверенітету. Серед католиків сформувалася партія поміркованих «політиків», які прагнули уникнути повторення різанини.

Ці факти загалом є загальноприйнятими. Проте в історіографії існує дискусія щодо оцінки Варфоломіївської ночі та її значення.

«Класична» традиція покладає основну відповідальність за події рокової ночі на Катерину Медічі. В своєму крайньому вигляді ця версія була виголошена ще в гугенотських памфлетах. Ця концепція була реанімована в працях істориків середини ХІХ ст., зокрема Жюль Мішле. Певною мірою до формування стереотипу доклали руку письменники О. де Бальзак, О. Дюма, П. Меріме, Г. Манн. Наразі він тиражується в екранізаціях, популярних виданнях та в підручниках.

Фігура Катерини Медічі була частково реабілітована в подальшому в працях істориків ХХ ст., а Жан Луї Буржон взагалі запропонував «ревізіоністську» концепцію, відповідно до якої в

працях істориків ХІХ ст. віднайшов місце не більше як міф про «Чорну королеву», породжений захопленням психоаналізом. На думку Буржона, 23-24 серпня 1572 р. в Парижі розгорілося феодально-бюргерське повстання проти абсолютизму. Король і королева-матір намагалися зупинити погроми, проте, коли їм це не вдалося, вони взяли на себе відповідальність, намагаючись приховати слабкість уряду. Відповідальність за Варфоломійвську ніч, на думку Буржона, лежить не на уряді, винними він зображає іспанських та папських агентів і сам паризький народ.

Барбара Діфендорф вважає, що антигугенотська спонтанна реакція впливає з самого сенсу соціальних і культурних процесів в Парижі, з прагнення католиків зупинити неминучий розпад соціуму в результаті релігійного розколу. Для Робера Десімона події 1572 р. були викликані відчайдушним спротивом традиційної міської системи новій логіці абсолютизму, який змінював саму сутність зв'язків між індивідом та суспільством.

Проте найбільш знаним спеціалістом з проблеми Варфоломійвської ночі в останні роки став Дені Крузе, для якого ця подія є породженням конфлікту як мінімум трьох концепцій: ренесансної гуманістичної монархії, тираноборчої традиції та концепції короля як голови громади віруючих, що несе певну відповідальність перед церквою і Богом за спасіння душ своїх підданих. Роковий збіг обставин, на думку Д. Крузе, викликав зіткнення цих концепцій, що й завершилося трагедією. Превентивна акція ренесансної монархії неочікувано переросла в спонтанний погром, викликаний відчайдушним есхатологічним баченням подій.

(Інформація про Варфоломійвську ніч спирається на узагальнену публікацію: Уваров П. Ю. Новый версии старого преступления // Варфоломеевская ночь. События и споры / Отв. ред. П. Ю. Уваров. – М.: РГГУ, 2001. – С. 7 – 18.).

Свідчення про Варфоломійвську ніч з «Мемуарів» Маргарити Валуа

Маргарита де Валуа (1553 – 1615) була дочкою короля Генріха II та його дружини Катерини Медічі. Її шлюб з молодим лідером гугенотів – Генріхом Бурбоном, королем Наваррським, мав скріпити Сен-Жерменський мир між католиками та протестантами, а в результаті спровокував кроваву різанину. «Мемуари» Маргарити, за виключенням мемуарів сеньйора де Мерже, єдине свідчення про події, що розгорталися тієї ночі в Луврі.

Ілюстрація: **Портрет**

Маргарити Валуа роботи Франсуа Клуе, 2-га пол. XVI ст., масло по дереву, Музей Конде, Франція.

Автограф «Мемуарів» не зберігся – до нашого часу дійшли лише копії XVII ст., що дозволяє дискутувати на тему їх апокрифічності. Перше видання побачило світ вже після смерті авторки, 1628 р., в Парижі.

З самого тексту можна встановити, що писала його королева власноруч, починаючи з 1594 р. та адресувала Брантому, відомому хроністу придворного життя. Розпочинає свою розповідь Маргарита з 1559 р. Обриваються ж мемуари 1582 р., можливо їх закінчення було втрачене. За викладом інформації твір є доволі тенденційним, королева багато чого замовчує чи приховує, по-своєму інтерпретує факти.

Щодо самої Маргарити Валуа, то її фігура викликала в 1990 – 2000-х рр. певний бум «маргаритознавства», основний науковий пафос якого заключався в очищенні образу монархині від

літературних нашарувань декількох епох. Французька дослідниця Анн-Марі Кокюла в 1991 р. на конференції в Ажені констатувала неможливість ототожнення особистості Маргарити Валуа з загальноприйнятим та широко розповсюдженим образом королеви Марго. Найбільш знаковою в цьому контексті стала праця Еліан В'єнно «Маргарита де Валуа. Історія однієї жінки. Історія одного міфу» (1993).

Фрагмент «Мемуарів» публікується за виданням: Маргарита де Валуа (1553 – 1615). Мемуары. Избранные письма. Документы / Сост., пер., прим., публ. В. В. Шишкина; при участии Э. В'єнно и Л. Ангара; отв. ред. Д. Э. Харитонович. – СПб.: Евразия, 2010. – С. 42 – 51.

Несколько месяцев спустя принц Наваррский, отныне ставший королем Наварры, продолжая носить траур по королеве, своей матери, прибыл сюда [в Париж] в сопровождении восьмисот дворян, также облаченных в траурные одежды, и был принят королем и всем двором со многими почестями. Наше бракосочетание состоялось через несколько дней с таким торжеством и великолепием, каких не удостаивался никто до меня. Король Наваррский и его свита сменили свои одежды на праздничные и весьма богатые наряды; разодет был и весь двор, как Вы знаете, и можете лучше об этом рассказать. Я была одета по-королевски, в короне и в накидке из горноста, закрывающей плечи, вся сверкающая от драгоценных камней короны; на мне был длинный голубой плащ со шлейфом в четыре локтя, и шлейф несли три принцессы. От дворца епископа до Собора Богоматери были установлены [деревянные] помосты, украшенные золоченым сукном, что полагалось делать, когда выходят замуж дочери Франции. Люди толпились внизу, наблюдая проходящих по помостам новобрачных и весь двор...

Фортуна, никогда не дающая людям полного счастья, вскоре обратила состояние счастливого торжества и празднеств в полностью противоположное: покушение на адмирала оскорбило всех исповедующих религию [гугенотов] и повергло их в отчаяние. В

связи с этим Пардайан-старший и некоторые другие предводители гугенотов говорили с королевой-матерью в таких выражениях, что заставили ее подумать, не возникло ли у них дурное намерение в отношении ее самой. По предложению господина де Гиза и моего брата – короля Польши, позже ставшего королем Франции, было принято решение пресечь их возможные действия. Совет этот [сначала] не был одобрен королем Карлом, который весьма благоволил к господину адмиралу, господину де Ларошфуко, Телиньи, Ла Ну и иным руководителям этой религии, и рассчитывал, что они послужат ему во Фландрии. И, как я слышала от него самого, для него было слишком большой болью согласиться с этим решением. Если бы ему не внушили, что речь идет о его жизни и о его государстве, он никогда бы не принял такого совета.

Узнав о покушении, совершенном в отношении господина адмирала, которого Моревер намеревался убить из окна пистолетным выстрелом, но сумел лишь ранить в плечо, король Карл сильно заподозрил, что названный Моревер осуществил свой замысел по поручению господина де Гиза (как месть за смерть покойного господина де Гиза, его отца, которого названный адмирал приказал убить похожим способом посредством Польшотро), и был настолько разгневан на господина де Гиза, что поклялся осуществить в отношении него правосудие. И если бы господин де Гиз не скрылся в тот же день, король приказал бы его схватить. Королева-мать никогда еще не прилагала столько стараний, чтобы убедить короля Карла, что покушение было совершено ради блага его королевства. Но как я уже упоминала прежде, король питал расположение к господину адмиралу, Ла Ну и Телиньи, в которых он находил ум и благородство, будучи сам государем великодушным, благоволящим только к тем, в ком он эти достоинства признавал. И хотя названные господа были весьма опасны для его государства, эти хитрецы умели хорошо притворяться и завоевали сердце этого храброго государя тем, что внушили ему уверенность в пользе своих услуг при расширении королевства, предложив план славных и успешных походов во Фландрию, что по-настоящему было приятным его большой и

благородной душе. Поэтому королева моя мать попыталась представить ему, что убийство господина де Гиза [старшего], осуществленное по наущению адмирала, извиняет поступок его [Гиза] сына, который, не в силах добиваться справедливости, вынужден был прибегнуть к мести...

Наконец, когда благодаря угрозам Пардайана на ужине у королевы моей матери открылся злой умысел гугенотов, она поняла, что этот случай может повернуть дела таким образом, что если не разрушить их планы, той же ночью они предпримут покушение на нее и на короля. В таких условиях она приняла решение открыто рассказать королю Карлу правду обо всем и об опасности, которой он подвергается, обратившись с этой целью к господину маршалу де Рецу, поскольку знала, что никто, кроме него, не сможет сделать это лучше, так как он являлся наиболее доверенным лицом короля, пользующимся его особым благорасположением...

[По словам де Реца, королева-мать] затеяла это дело [убийство Колиньи] с целью изгнать в лице адмирала чуму из королевства, но, к несчастью, Моревер промахнулся с выстрелом, а гугеноты пришли в большое возмущение, считая виновниками покушения не только господина де Гиза, но и королеву-мать, и брата короля – короля Польши, поверив также, что и сам король дал на это согласие, а посему этой же ночью они [гугеноты] решили прибегнуть к оружию. В итоге очевидно, что Его Величество пребывает в огромной опасности, исходящей как от католиков из-за господина де Гиза, так и от гугенотов по вышеназванным причинам.

Король Карл, будучи очень осторожным от природы и всегда прислушивающимся к мнению королевы нашей матери, и как государь, ревнитель католической веры, осознав также положение вещей, незамедлительно решил согласиться с королевой-матерью и, следуя ее воле, положиться на католиков, защищая себя от гугенотов... После этого, отправившись в покои королевы-матери, он послал за господином де Гизом и другими католическими принцами и капитанами, и там [у королевы-матери] было принято решение учинить резню той же ночью – ночью на Святого Варфоломея. Сразу

же приступили к делу: цепи были натянуты, зазвонили колокола, каждый устремился в свой квартал, в соответствии с приказом, кто к адмиралу, кто к остальным гугенотам. Господин де Гиз направил к дому адмирала немецкого дворянина Бема, который, поднявшись в его комнату, заколол его кинжалом и выбросил из окна к ногам своего господина, герцога де Гиза.

Что касается меня, то я пребывала в полном неведении всего. Я лишь видела, что все пришли в движение: гугеноты пребывали в отчаянии от покушения, а господа де Гизы перешептывались, опасаясь, что им придется отвечать за содеянное. Гугеноты считали меня подозрительной, потому что я была католичкой, а католики – потому что я была женой гугенота, короля Наваррского. Поэтому никто ничего мне не говорил вплоть до вечера, когда я присутствовала на церемонии отхода ко сну королевы моей матери. Сидя на сундуке рядом со своей сестрой герцогиней Лотарингской, я видела, что она крайне опечалена. Королева-мать, разговаривая с кем-то, заметила меня и сказала, что отпускает меня идти спать. Но когда я сделала реверанс, сестра взяла меня за руку и остановила. Заливаясь слезами, она произнесла: «Ради Бога, сестра, не ходите туда», и ее слова меня крайне испугали. Королева-мать обратила на это внимание и, подозвав мою сестру, не сдержала свой гнев, запретив ей что-либо мне говорить. Сестра ответила, что нет никакой надобности приносить меня в жертву, поскольку, без сомнения, если что-нибудь откроется, они [гугеноты] выместят на мне всю ненависть. Королева-мать тогда сказала, что Бог даст, ничего плохого не произойдет, и как бы то ни было, нужно, чтобы я отправлялась и не вызывала у них никаких подозрений, которые могут помешать делу. Я хорошо видела, что они [королева-мать и герцогиня Лотарингская] спорили, но не слышала их слов. Королева-мать вновь мне жестко приказала отправляться спать, а моя сестра, вся в слезах, пожелала мне спокойной ночи, не осмеливаясь что-либо добавить. Я ушла, оцепенев от страха и неизвестности, не в силах представить, чего я должна бояться.

Сразу же, как я оказалась в своих покоях, я вознесла молитвы Господу, прося Его оберечь меня небесным покровом и защитить, не зная от кого и от чего. Видя это, король мой муж, который был уже в постели, попросил меня ложиться, что я и сделала. Вокруг его кровати находилось тридцать или сорок гугенотов, которых я еще плохо знала, ибо немного времени прошло с момента заключения нашего брака. Всю ночь они только и делали, что обсуждали покушение, совершенное на господина адмирала, решив, как настанет день, потребовать от короля правосудия в отношении господина де Гиза, а если их требование не будет удовлетворено, осуществить его [правосудие] самим. Мне же запали в сердце слезы моей сестры, и я не могла уснуть из-за опасений, которые она мне внушила и о существе которых я ничего не знала. Ночь так и прошла, и я не сомкнула глаз. На рассвете король мой муж сказал, что собирается поиграть в мяч в ожидании церемонии пробуждения короля Карла, где намерен потребовать у него справедливости. Он покинул мою комнату, и все его дворяне ушли вместе с ним. Видя, что уже занялся день и, полагая, что опасность, о которой предупреждала моя сестра, уже миновала, одолеваемая сном, я приказала своей кормилице запереть дверь, чтобы поспать себе в удовольствие.

Час спустя, когда я была погружена в сон, какой-то мужчина стал стучать в дверь руками и ногами, выкрикивая: «Наварра! Наварра!» Кормилица, думая, что это вернулся король, мой муж, быстро отворила дверь и впустила его. В комнату вбежал дворянин по имени Леран, племянник господина д'Одона, раненый ударом шпаги в локоть и алебардой в плечо, которого преследовали четверо вооруженных людей, вслед за ним проникнувших в мои покои. Ища спасения, он бросился на мою кровать. Чувствуя, что он схватил меня, я вырвалась и упала на пол, между кроватью и стеной, и он вслед за мной, крепко сжав меня в своих объятиях. Я никогда не знала этого человека и не понимала, явился ли он с целью причинить мне зло или же его преследователи желали ему того, а может и мне самой. Мы оба закричали и были испуганы один больше другого. Наконец, Бог пожелал, чтобы господин де Нансей, капитан

[королевских] гвардейцев, подоспел к нам и, найдя меня в столь печальном положении и проникшись сочувствием, не смог-таки сдержать улыбку. Довольно строго отчитав военных за оскорбительное вторжение и выпроводив их вон, он предоставил мне возможность распоряжаться жизнью этого бедного человека, который все еще держал меня. Я велела его уложить в своем кабинете и оказывать помощь до тех пор, пока он полностью не поправится. Пока я меняла свою рубашку, поскольку вся она была залита кровью, господин де Нансей рассказал мне, что произошло, и уверил, что король мой муж находится в покоях короля [Карла] и ему ничего не угрожает...

Пять или шесть дней спустя те, кто затеял это деяние, поняли, что не достигли своей главной цели (а таковой были не столько гугеноты, сколько [гугенотские] принцы крови), и, поддерживая раздражение по поводу того, что король мой муж и принц де Конде (младший) были оставлены [в живых], а также понимая, что никто не может посягать на короля Наваррского, поскольку он – мой муж, они начали плести новую сеть. Королеву мою мать стали убеждать в том, что мне нужно развестись. Я узнала об этом уже во время Пасхальных праздников, на одной из церемоний утреннего пробуждения королевы-матери. Она взяла с меня клятву, что я скажу правду, и потребовала ответа, исполнял ли король мой муж свой супружеский долг, и если нет, то это повод для расторжения брака. Я стала ее уверять, что не понимаю, о чем она меня спрашивает. Могла ли я тогда говорить правдиво, как та римлянка, на которую разгневался ее муж за то, что она его не предупредила о его дурном дыхании, и ответившая, что была уверена в том, что у всех мужчин пахнет так же, потому что кроме него ни с кем не была близка... Но как бы то ни было, поскольку она [королева-мать] выдала меня замуж, в этом положении я и хотела бы оставаться, сильно подозревая, что в желании нас разлучить с мужем заложена злая уловка.

Наступні документи, що відображають різні погляди сучасників, зокрема іноземців, на події Варфоломійської ночі, публікуються за виданням: Эрланже Ф. Резня в ночь святого Варфоломея / Филипп Эрланже; Пер. с фр. Т. В. Усовой, под общей редакцией В. В. Шишкина. – СПб.: Евразия, 2002. – С. 271 – 296.

**Каміль Капілупі. Стратагема Карла IX проти гугенотів,
повсталих проти нього і Бога (Рим, 1572 р.)**

Мне представляется, что величие этого деяния вполне заслуживает, чтобы мимо него не прошли, не рассмотрев пристально и не отметив особенно доблесть короля, королевы-матери и их советников, избравших роль столь благородную и столь великодушную, проявивших одновременно ловкость и мастерство, твердость духа, чтобы ее сыграть, и вместе с тем благоразумие, сдержанность, позволившую им молчать и хранить тайну, и наконец, решительность и храбрость, чтобы все исполнить и дойти до конца в великий час. Ибо, по правде говоря, если посмотреть как следует, они не только достойны вечной славы, но невозможно отрицать, что они, будучи избранными Самим Искупителем исполнить и осуществить Его извечную волю, своими средствами совершили деяние, о котором должно сказать, что оно исходит от его великого и беспредельного могущества. И есть также силы признаться, что это деяние, столь чудесное, было задумано, подготовлено и предрешено многими месяцами ранее, и никоим образом не свершилось случайно или внезапно, и не предпринято вовсе из-за нахальства и дерзости гугенотов после ранения адмирала, как говорят некоторые, стараясь, чтобы им поверили другие; они придерживаются мнения, что вполне могло быть так, что попытка убить адмирала – итог заранее принятого решения, но что вся расправа в целом произошла вследствие воли случая и проистекала из необходимости и возможности, которая представилась. Каковое мнение должно признать ложным, если пожелать как следует рассмотреть все подробности, которые относятся к этому делу, поскольку имеется

множество верных знаков, что существовало определенное намерение и замысел короля и королевы и что оба в течение долгого времени открывали его в разное время различным людям.

Джованні Мікіелі. Реляція про різанину, адресована Сенату Венеції

На портреті з Музею Конде, авторство якого приписують Жану де Куру чи Франсуа Клуе, зображено Генріха III Валуа (1551 – 1589), який за правління брата носив титул герцога Анжуйського та з 1573 по 1574 р. був королем Речі Посполитої, а після смерті Карла IX в 1574 р. став королем Франції.

Насколько различно говорят об этом поступке с гугенотами и о смерти адмирала, и спрашивают себя, было ли все это случайностью или деянием предумышленным, я верю, что мой долг передать Вашим Сиятельствам то, что узнал на эту тему от лиц весьма значительных, имеющих доступ к тайнам данного королевства. И пусть Ваши Сиятельства знают, что все это дело, с начала до конца, – плод усилий Королевы, что оно задумано, затеяно и осуществлено целиком ею, при соучастии одного только герцога Анжуйского, ее сына. Уже давно у Королевы имелась такая мысль, поскольку она сама просила недавно у г-на Сальвиати, своего родственника, нунция во Франции, запомнить и засвидетельствовать то, что она, получившая тайное поручение усопшего Папы, дала нунцию понять, что он скоро увидит мщение, которое она и король обрушат на приверженцев иной веры. И только с этой целью она трудилась столь ревностно, добиваясь брака своей дочери с Наваррцем, отвергнув и короля Португалии, и

другие блестящие партии, которые ей предлагались, и только для этого назначила свадьбу в Париже, с присутствием адмирала и прочих вождей его партии, так как представляла себе, что произойдет, и поскольку не располагала никаким иным средством или лучшим поводом их туда завлечь.

Жан Папір Массон. Історія Карла ІХ

Эта бойня предстала перед глазами короля, который взирал на нее из Лувра с большой радостью. Несколько дней спустя он лично пошел взглянуть на виселицу на Монфоконе и на труп Колиньи, который был повешен за ноги, и когда некоторые из его свиты прикинулись, что не могут приблизиться по причине зловония трупа, «Запах мертвого врага, – сказал он, – сладок и приятен».

Доповідь Хуана де Олегі, секретаря посла Іспанії

На портреті датованому біля 1580 р. зображено Генріха І Лотаринзького (1550–1588), 3-го герцога де Гіза, як і батька, прозваного «Міченим», керівника французьких католиків.

В четверг 22 августа в 11 часов утра, в то время как адмирал, выйдя из дворца, остановился, чтобы прочесть письмо, которое только что дал ему один дворянин-гугенот, в 50 или 60 шагах от дворца, в него выстрелили из соседнего дома из аркебузы, и ему выстрелом оторвало палец с правой руки и пронзило левую руку: кисть и выше кисти, пуля вышла в области локтя...

... в этот день и в последующий всех гугенотов облетел слух, что христианнейший король или герцог Анжуйский не столь уж непричастны к этому покушению: они еще говорили, что оно было совершено по распоряжению герцогов Гиза и Омаля или герцога Альбы, и они испускали угрозы против неба и земли с неслыханной дерзостью и заносчивостью.

В указанный день, 22 августа, христианнейший король и его мать посещали адмирала, который сказал королю, что даже если он потеряет левую руку, у него останется правая рука для отмщения, а также 200 000 человек, готовых прийти ему на помощь, чтобы отплатить за нанесенное оскорбление: на что король ответил, что сам он, хотя и монарх, никогда не мог и не сможет поднять более 50 тысяч человек.

По окончании этого визита, когда король воротился во дворец, явился принц Конде и потребовал каких-нибудь объяснений по поводу случившегося: при отсутствии таковых он будет знать, кому мстить; король дал ему удовлетворение, тем не менее, поскольку означенный принц обладает дьявольским духом, он не переставал угрожать королю и его близким.

В указанный день король удалился в добрый час в свои покои, и проспал 8 или 9 часов. В десять он поднялся и велел позвать Марселя, который руководит парижскими буржуа; он велел ему предупредить некоторых капитанов городского ополчения, чтобы каждый из них ждал в готовности со своим отрядом момента, когда они услышат набат; Марсель повиновался этому приказанию.

23 августа в полночь король велел позвать герцогов де Монпансье, Гиза и Омаля, а также бастарда д'Ангулема; он указал каждому из них, что кому надлежит делать; герцогу де Монпансье было поручено наведаться в покои принца Беарнского и Конде, чтобы посмотреть, какие лица там находятся, и чтобы в дальнейшем гвардейцы убили таких и таких, каких он назвал; а герцогу де Гизу и д'Омалю вместе с бастардом – отсечь голову адмирала и людей из его свиты, а также дано задание захватить и убить Монтгомери и видама Шартрского, которые поселились в предместье Сен-Жермен,

расположенном за воротами; они приняли к этому меры, но не преуспели, ибо те последние ускользнули и бежали в Нормандию.

В воскресенье в день Святого Варфоломея в 3 часа утра пробил набат; все парижане начали убивать гугенотов в городе, ломая двери домов, населенных таковыми, и разграбляя все, что находили.

Вышеназванные Гиз, д'Омаль и д'Ангулем напали на дом адмирала и вступили туда, предав смерти восемь швейцарцев принца Беарнского, которые охраняли дом и пытались его защищать. Они поднялись в покои хозяина и, в то время как он лежал на кровати, герцог де Гиз выстрелил из пистолета ему в голову; затем они схватили его и выбросили нагого из окна во двор его отеля, где он получил еще немало ударов шпагами и кинжалами. Когда его хотели выбросить из окна, он сказал: «О, сударь, сжальтесь над моей старостью!» Но ему не дали времени сказать больше.

Исполнив это, они напали на дом графа де Ларошфуко и поступили с ним, с его сыном, с капитанами и дворянами, которые находились при нем, точно так же, как с адмиралом.

Немедленно после того они перешли к отелю Телиньи, зятя адмирала, и он подвергся такому же обращению, равно как и Брикемо, заместитель означенного адмирала, и сын последнего, и пятнадцать или двадцать дворян, которые все были выброшены из окон на улицу, где толпа их немедленно растерзала.

Другие католические дворяне и придворные убили много дворян-гугенотов.

Во дворце убили Бове, воспитателя принца Беарнского, и капитана Пиля, а также около 28 служителей указанного принца и принца Конде, тех, кого они больше прочих любили, а некоторые другие, которые были в городе, скрылись и спаслись.

В названном предместье Сен-Жермен, где обитала большая часть гугенотов, явившихся ко двору, убито немало из них, и среди прочих — канцлер и некоторые советники и министры упомянутых принцев и адмирала.

Герцог де Гиз, герцог д'Омаль и бастард д'Ангулем, прибывшие верхом и с большими силами, напали на жилище Монтгомери и

видама Шартрского, но те, поскольку их предупредил гугенот, который перебрался через реку вплавь, успели сесть на коней и бежать, так что их не настигли...

Резня продолжалась до вторника, 27 августа.

В означенный день христианнейший король, облаченный в свои королевские одежды, явился во дворец и объявил парламенту, что мир, который он заключил с гугенотами, он вынужден был заключить по той причине, что его народ был измучен и разорен, но что в настоящее время, когда Бог даровал ему победу над его врагами, он провозглашает недействительным и ничего не значащим эдикт, который был издан в ознаменование указанного мира, и что он желает, дабы соблюдали тот, который был опубликован прежде и согласно которому никакая иная вера, кроме католической, апостольской и римской, не может исповедоваться в его королевстве.

Некоторые принцы сказали королю, что немцы и англичане сочтут себя оскорбленными, он ответил, что нисколько на их счет не озабочен, лишь бы сохранять дружбу с католическим государем...

Рапорт Філіппо Кавріана, мантуанського лікаря на службі королеви-матері

... Трагедия продолжалась целых три дня со всплесками необузданной ярости. Едва ли и теперь город успокоился. Награблена огромная добыча: ее оценивают в полтора миллиона золотых экю. Более четырехсот дворян, самых храбрых и лучших военачальников своей партии, погибли. Невероятно большое число их явилось, отлично обеспеченное одеждой, драгоценностями и деньгами, чтобы не ударить в грязь лицом на свадьбе короля Наваррского. Население обогатилось за их счет.

Жители Парижа довольны; они чувствуют, что утешились: вчера они ненавидели королеву, сегодня славят ее, объявляя матерью страны и хранительницей христианской веры.

Розповідь про вбивство адмірала Коліньї капітана Штудера фон Вінкельбаха, командуючого загonom швейцарців, які увірвалися в дім адмірала

На портреті 1609 р. з Державного музею Амстердама, роботи Жана Антоніса ван Равестайна, зображений адмірал Гаспар де Коліньї (1517–1572) – лідер гугенотів.

Воскресенье 24 августа было днем Святого Варфоломея. Король сказал ночью своему брату, герцогу Анжуйскому: «Сегодня я хочу доказать, что я – король Франции, ибо доныне я не был королем. На исходе

этого дня я хочу начать отсчет дней моего царствования».

Примерно к двум часам утра он собрал дворцовую гвардию, из которой сотню оставил себе, пятьдесят шесть человек передал герцогу Анжуйскому и пятьдесят – герцогу Алансонскому, которые были в сговоре с ним. От всех он потребовал принести присягу и ждать дальнейших приказов под угрозой телесного наказания.

Первым делом герцог Анжуйский взял с собой всех швейцарцев и лучников, чтобы вести их к пяти или шести часам утра к жилищу адмирала, ибо герцог де Гиз отдал приказ так, как если бы ему предстояло схватиться с врагом.

Затем французы ворвались в дверь, которую защищали восемь гвардейцев, стали с ними биться и отогнали их, затем вновь заперли дверь. В схватке одного из них убили. Швейцарцы налетели на двери и вышибли их алебардами. Герцог де Гиз кричал тем, кто бился внизу в доме, чтобы бросали оружие или их всех продырявят.

Когда поднялись к адмиралу, Мориц Грюненфельдер, родом из Глариса, первым проник в спальню адмирала, схватил его и хотел

взять в плен. В этот момент Мартин Кох из Фрибура, фурьер герцога Анжуйского, сказал ему: «Этого нам не приказывали». Когда адмирал взмолился, чтобы пощадили его старость, он пронзил его пикой, которой размахивал. Капитан Йошуе Штудер из Санкт-Галлена утверждал, что Мориц застиг его стоящим в ночном халате и повел к свету, говоря ему: «Это ты, пройдоха?» И когда он очень громко это сказал, он поразил своей алебардой адмирала, который просил пощадить его старость. Вскоре подоспел и другой ему на помощь. Люди Гиза спросили, мертв ли адмирал, и потребовали, чтобы его выкинули на улицу. Когда герцог его основательно отделал, он всадил ему шпагу в рот. Затем его положили на землю в отдельном месте, чтобы его можно было опознать позднее.

**Лист, написаний отцем Йоахимом Опсером, заступником
пріора колежу де Клермон, абату Сен-Галлена, 26 серпня 1572 р.**

Не думаю, что для Вас будет докукой, если я извещу Вас о развитии событий, столь же внезапных, сколь и полезных для нашего дела, которые не просто вызывают восхищение христианского мира, но и возносят его на гребень радости... Возрадуйтесь заранее, но удержитесь, прошу Вас, от недоверия и пренебрежения, ибо то, что я пишу Вам, делаю быть может, с большим удовлетворением, чем подобает, и я не утверждаю ничего, что не почерпнул из надежных источников.

Адмирал погиб жалкой смертью 24 августа со всей французской еретической знатю (это можно сказать без преувеличения). Немыслимая бойня! Я содрогался при виде этой реки, полной трупов, обнаженных и чудовищно изуродованных. Доныне король не помиловал никого, кроме короля Наварры; более того, сегодня, 26 августа, в час дня, Наваррский король присутствовал на мессе с королем Карлом, так что все прониклись величайшей надеждой, что он переменит веру. Сыновья де Конде удерживаются в заточении по приказу короля, и в большой опасности, ибо король, быть может, примерно накажет этих упорствующих поборников ереси. Все

дружно хвалят благоразумие и великодушие короля, который в силу своей доброты и снисходительности позволил еретикам откармливаться, точно скоту, а затем разом велел своим солдатам их прирезать.

Хитрый Монтгомери удрал; господин де Мерю, третий сын усопшего коннетабля, взят вместе с другими. Парижане с нетерпением ждут, что решит король в их отношении.

Все вольнодумцы-еретики, которых смогли отыскать, перерезаны и брошены нагими в воду. Рамю, который выскочил из своей спальни, расположенной достаточно высоко, все еще распростерт без одежды на берегу со следами ударов множества кинжалов. Одним словом, нет никого (включая также и женщин), кто не был бы убит или ранен...

Мемуари Люка Гайцкофлера, австрийского студента

Гайцкофлер и многие из его соучеников жили и питались у священника Бланди, в очень хорошем доме. Бланди посоветовал им не выглядывать из окон, опасаясь банд, которые разгуливали по улицам. Сам он расположился перед входной дверью в облачении священника и четырехугольной шляпе; к тому же он пользовался уважением соседей. Не проходило и часу, чтобы новая толпа не являлась и не спрашивала, не затаились ли в доме гугенотские пташки. Бланди отвечал, что не давал приюта никаким пташкам, кроме студентов, но единственно – из Австрии да из Баварии; к тому же разве его все вокруг не знают? Разве он способен приютить под своей крышей дурного католика? И так он спроваживал всех. А взамен брал со своих пансионеров недурное количество крон, по праву выкупа, постоянно угрожая, что больше не станет никого охранять, если бесчинства не кончатся. Пришлось поскрести на донышке, где не так уж много и осталось, и заплатить за пансион на три месяца вперед...

Убийства пошли на спад после королевского воззвания, правда, полностью не прекратились. Людей арестовывали на дому и уводили; это Гайцкофлер и его товарищи видели из окна, проделанного в крыше дома. Дом стоял на перекрестке трех улиц, населенных преимущественно книгопродавцами, у которых было сожжено книг на многие тысячи крон. Жена одного переплетчика, к которой прильнули двое ее детишек, молилась у себя дома по-французски; явился отряд и пожелал ее арестовать; так как она отказывалась оставить своих детей, ей дозволили наконец взять их за руки. Ближе к Сене им встретились другие погромщики; они завопили, что эта женщина архигугенотка, и вскоре ее бросили в воду, а следом – и ее детей. Между тем один человек, движимый состраданием, сел в лодку и спас два юных существа, вызвав крайнее неудовольствие одного своего родственника и ближайшего наследника, и затем был убит, так как жил богато.

Немцы не насчитали среди своих больше чем 8-10 жертв, которые, по неблагоразумию, слишком рано отважились выбраться в предместья. Двое из них собирались миновать подъемный мост у передних ворот, когда к ним пристал часовой, спросивший, добрые ли они католики. «Да, а почему бы и нет?» – ответил один из них в замешательстве. Часовой ответил: «Раз ты добрый католик (второй назвался каноником из Мюнстера), прочти "Сальве, регина"». Несчастный не справился, и часовой своей алебардой столкнул его в ров; вот на какой лад закончились те дни в предместье Сен-Жермен. Его спутник был уроженцем епископства Бамбергского; у него висела на шее прекрасная золотая цепь, ибо он полагал, что важный вид поможет ему уйти. Стражи тем не менее напали на него, он защищался вместе с двумя слугами, и все трое погибли. Узнав, что их жертва оставила прекрасных коней в немецкой гостинице «Железный Крест», недалеко от университета, убийцы поспешили туда, чтобы их забрать.

«Otemus». Молитва, прочитана після подячної меси в церкві св. Людовіка в Римі «За справді велику милість, отриману від Господа»

Бог Всемогуший, низводящий сильных и милостивый к смиренным, мы возносим Тебе самые пылкие наши хвалы за то, что, благосклонный к вере Твоих слуг, Ты даровал им блистательное торжество над вероломными противниками католического люда, и смиренно молим Тебя продолжить в Твоем милосердии то, что Ты начал, ради верности Тебе, ради славы Твоего имени, которое прославляем. Во имя Христа, услышь нас!

Теодор Агріппа д'Обіньє. Всесвітня історія

Нижче наводиться опис Варфоломійської ночі сучасником-гугенотом Агріппою д'Обіньє (1550–1630). Він був відомим письменником XVI ст., написав «Трагічні поеми» та власний життєпис. Д'Обіньє був одним з соратників Генріха Наваррського. Розповідь д'Обіньє відображає настрої партії гугенотів.

Ілюстрація: Портрет Агріппи д'Обіньє, 1622 р., Бібліотека Женеви

Текст цитується за: Документи по истории Франции в XVI в.//

Хрестоматия по истории средних веков/ Под. ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 168 – 170.

С вечера герцог де Гиз, главный руководитель предприятия, призвал к себе несколько французских и швейцарских капитанов и сказал им: “Вот настал час, когда по воле короля следует отомстить

роду, противному богу; зверь в тенетах, и нельзя допустить, чтобы он спасся; вот честь, дешевая прибыль и средство совершить без опасности больше, чем то могло сделать столь великое количество крови, пролитой нашими”. Сказав это, он помещает своих капитанов по обеим сторонам Лувра, приказав им не выпускать оттуда никого из сторонников принцев Бурбонов; ... он посылает разыскать президента Шаррона, бывшего уже несколько дней городским головой. Последний извещает всех капитанов города, что они должны быть готовы в полночь перед городской ратушей. Там они получили из уст Марсея [так как он пользовался большим влиянием на короля] желанное, хотя и странное приказание; особенно странным казалось приказание не щадить никого и что все города Франции поступят, как они; было приказано, чтобы все они в качестве отличительного знака имели белую повязку на левой руке и крест на шляпе, чтобы они узнали час экзекуции по звону большого колокола во дворце и зажгли огни в окнах. В полночь королева, которая опасалась какой-либо перемены в короле, входит в комнату своего сына, где были герцоги де Гиз и де Невер, Бираг, Таван и граф де Рец, приведенные сюда старшим братом короля. Заметив в короле некоторое колебание, королева, среди других разговоров, чтобы ободрить его, произнесла следующие слова: “Не лучше ли растерзать эти гнилые члены, чем лоно церкви, супруги господ нашего?” Король решился, и она ускоряет набат во дворце, приказав звонить на полтора часа раньше колокола Сен-Жермен-Оксерруа.

Улицы уже были полны вооруженных людей, на шум которых хотели собраться протестанты, которых король распорядился разместить вблизи Лувра, но, после того как на их расспросы им ответили, что это приготовление к турниру, кто-то, желавший пройти далее, был ранен гасконцем из гвардии; так как в это время слышался первый набат и нужно было начать преследование, то герцог де Гиз и шевалье д'Ангулем, которые всю ночь отдавали приказания, берут с собой герцога д'Омаль и приходят к квартире адмирала, который, услышав шум, вообразил, что происходит бунт против самого короля; однако он изменил свое мнение, когда Кассен,

которому открыл двери тот, у кого были ключи, пронзил его кинжалом на глазах швейцарцев, из которых один был убит в то время, как хотел загородить дверь. Вот герцог де Гиз во дворе, и Кассен с капитанами Атэном, Кардильяком, итальянцем Сарлабосом и немцем по имени Бем добрались до крыльца. Адмирал стоял со своим пастором Марленом, хирургами и немногими слугами, которым он без смущения в лице говорил: “Это моя смерть, которой я никогда не боялся, ибо это от бога; не нужно мне более человеческой помощи. Ради бога, друзья мои, спасайтесь”. Пока они испытывают сломанные двери, Бем входит в комнату; он находит адмирала в ночном платье и спрашивает его: “Ты адмирал?” Ответом было (по рапорту, д'Атэна): “Молодой человек, уважай мою старость: пусть по крайней мере я умру от руки дворянина, а не этого денщика”. Но на эти слова Бем пронзил его шпагой и, извлеки ее, рассек ему лицо надвое палашом. Герцог де Гиз спросил, сделано ли дело, и когда Бем ответил, что да, ему приказали выбросить тело за окно, что он и сделал.

Говорят, что ему на лицо накинули платок, чтобы отереть кровь и узнать его; также говорят, что герцог перед тем, как отправиться по улицам и повсюду ободрять к хорошему завершению того, что было так счастливо начато, дал ему пинка в живот. Народ, разбуженный звоном дворцовых часов, сбегается к квартире убитого, отрубает все части, какие можно было отрубить, особенно голову, которая дошла до Рима; они волокут его по улицам (как он сам предсказал, не предполагая этого), бросают его в воду, вытаскивают обратно, чтобы повесить за ноги на Монфоконе, и внизу зажигают огни, чтобы в своем мщении использовать все стихии. Через несколько дней он был снят с этой виселицы сторонниками Монморанси и похоронен в часовне Шантильи. Его квартира была отдана на разграбление всем желающим, за исключением бумаг, которые королева позаботилась конфисковать.

Нантський едикт (13 квітня 1598 р.)

Нантський едикт 1598 р. надавав гугенотам часткову релігійну свободу. Гугеноти лишилися ним незадоволені і висунули, ще ряд вимог, які були підписані Генріхом IV 9 травня 1598 р. Ці додаткові статті могли викликати негативну реакцію католиків і тому не були опубліковані. Документ цитується за: Франція при Генрихе IV // Хрестоматія по истории средних веков / Под. ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – С. 172 – 175.

Ілюстрація: Франс Молодий Пурбус. Бюстовий портрет Генріха IV, до 1610 р., масло, холст, Версаль

Генрих, милостью божиею король Франции и Наварры, всем присутствующим и имеющим явиться привет. Этим вечным и неотменимым эдиктом мы сказали, объявили и повелели следующее:

I. Во-первых, что воспоминание обо всем, что произошло с той и с другой стороны с начала марта 1585 г. до нашего коронования и в течение других предшествовавших смут, будет изглажено, как будто ничего не происходило. Ни нашим генеральным прокурорам, ни иным лицам, государственным и частным, не будет дозволено никогда и ни по какому поводу упоминать об этом или преследовать судебным порядком в каких бы то ни было трибуналах и юрисдикциях.

III. Повелеваем, чтобы католическая апостольская римская религия была восстановлена во всех местах нашего королевства и

повинующихся нам странах, где отправление ее было прервано, и да исповедуется она мирно и свободно без всяких смут и препятствий.

VI. Чтобы не дать никакого повода к смутам и распрям среди наших подданных, мы позволили и позволяем исповедующим так называемую реформированную религию жить и обитать во всех городах и местах нашего королевства и подчиненных нам областях без преследований, притеснений и принуждений делать что-либо в деле религии противное их совести; их не будут по этому поводу разыскивать в домах и местах, где они пожелают жить.

IX. Мы разрешаем также всем придерживающимся названной религии продолжать исповедовать ее во всех городах и подчиненных нам местах, где она была введена и несколько раз публично отправлялась в 1596 и 1597 гг. до конца августа, несмотря на все противоречащие этому постановления и судебные решения.

XIII. Мы весьма определенно запрещаем всем придерживающимся названной религии проявлять ее в службе, уставе, дисциплине или в народном образовании в нашем королевстве и подчиненных нам областях, а также во всем, что касается религии, за исключением мест, где это дозволено и пожаловано настоящим эдиктом.

XIV. [Запрещается] также всякое проявление названной религии при нашем дворе и в нашей свите и равным образом в наших землях и провинциях за Альпами, а также в нашем городе Париже и в окружности на пять миль от Парижа; однако все держащиеся названной религии, проживающие в упомянутых землях и заальпийских провинциях, в нашем городе Париже и окружности его на пять миль, не могут быть ни разыскиваемы в своих домах, ни принуждаемы делать что-либо против совести в отношении их религии, в остальном поступая согласно содержанию нашего настоящего эдикта.

XVIII. Также запрещаем всем нашим подданным всякого звания и положения отнимать силой и обманом, против воли их родителей, детей названной религии, чтобы окрестить и подтвердить их в католической, апостольской и римской церкви. Эти же запрещения

относятся и к исповедующим так называемую реформированную религию, под страхом примерного наказания.

XXI. Книги, касающиеся названной религии, могут печататься и публично продаваться только в городах и местах, где допущено публичное отправление названной религии.

XXII. Повелеваем, чтобы не было никакого различия в отношении названной религии при приеме учеников в университеты, коллегии и школы, а больных и бедных в госпитали и учреждения общественного призрения.

XXV. Желаем и повелеваем, чтобы все исповедующие так называемую реформированную религию и их сторонники, какого бы звания и положения они ни были, обязались и принуждались всеми должными и разумными средствами, под страхом наказаний, содержащихся в эдиктах по этому поводу, платить и выполнять десятины священникам и прочим духовным и всем, кому они принадлежат согласно обычаю и кутюму местности.

XXVII. Чтобы тем лучше объединить желания наших подданных, согласно нашему намерению, и на будущее время прекратить все жалобы, мы объявляем, что все, кто исповедует или будет исповедовать так называемую реформированную религию, имеют право занимать и исправлять все общественные должности – королевские, сеньориальные или городские в нашем королевстве и подвластных нам провинциях, землях и сеньориях, несмотря на все противоречащие сему клятвы, и могут быть принимаемы и допускаемы к нам без различия.

XXX. Чтобы правосудие отправлялось и оказывалось нашим подданным без всякого пристрастия, ненависти или благоволения, ибо оно является одним из важнейших средств для поддержания мира и согласия, мы повелели и повелеваем, чтобы в нашем Парижском парламенте была учреждена палата, составленная из президента и 16 советников парламента, которая будет называться Палатой эдикта и будет ведать не только дела и процессы исповедующих так называемую реформированную религию, которые будут в ведомстве этого парламента, но и в ведомстве наших парламентов Нормандии и

Бретани, согласно юрисдикции, которая присваивается ему настоящим эдиктом, до тех пор, пока в каждом из последних парламентов будет учреждена палата для отправления правосудия на местах.

Дан в Нанте, в апреле 1598 г., в девятый год нашего
царствования

[Подпись] Генрих.

[Ниже:] По повелению короля в его совете Форже

Секретные статьи

II. Исповедующие названную религию не могут быть принуждаемы ни строить и чинить церкви, часовни и священнические дома, ни покупать облачения, освещение, колокола... ни к другим подобным вещам, если только они не обязаны делать это вследствие вкладов, завещаний и иных распоряжений, сделанных ими или их предками и предшественниками.

III. Также они не будут принуждаемы украшать фасады своих домов в дни праздников, когда это должно делать, но нужно допустить, чтобы фасады украшались местными властями, без того, чтобы исповедующие названную религию платили что-либо по этому поводу.

Дано в Нанте 9 мая 1598 г., в девятый год нашего царствования.

[Подпись] Именем короля, Форже

Відповідь Генріха IV тулузькому парламенту з приводу Нантського едикту

Уривок з промови Генріха IV, виголошеної ним при депутатах тулузького парламенту. Нантський едикт викликав заперечення з боку більшості парламентів, особливо сильне невдоволення викликав дозвіл протестантам займати державні посади. Тулузький парламент виступив з ремонстрацією з цього приводу і направив до короля 3 листопада 1599 р. делегацію з депутатів.

Странно, що ви до сих пор не можете отделатися від дурних поведінок. Прекрасно вижу, що в вашому чреві все ще сидить іспанець. Кто б повірив, що люди, ставивши на карту свою життя, своє майно, стан і особисте благополуччя заради захисту і збереження королівства, будуть недостойні почесних суспільних обов'язків, як якісь-небудь коварні лідери, заслуговуючі переслідування і вигнання з меж королівства? І в те ж час те, які зробили все можливе для того, щоб погубити державу, повинні розглядатися, як добрі французи, достойні і спроможні обіймати посади! Ні, я не сліп, я вижу ясно! Я хочу, щоб протестанти жили мирно в моєму королівстві і допускалися до суспільних обов'язків не тому, що вони протестанти, а постольку, поскольку вони – вірні слуги мені і Французькій короні. Я хочу, щоб мені повиновалися і щоб мій едикт був опублікований по всьому королівству. Все ми оп'яніли від війни, і пора, нарешті, взятися за ум!

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1530 р. – виходить друком повний переклад Біблії французькою мовою, що його виконав Жак Лефевр д'Етапль.

Жовтень 1534 р. – Справа про листівки. Великими містами Франції розповсюджуються гугенотські листівки, що викликало різкий виступ королівської влади проти протестантів. В результаті Реформація у Франції «пішла в підпілля».

1536 р. – перше видання «Інституції християнської віри» Жана Кальвіна латиною в Базелі.

3 квітня 1559 р. – укладено Като-Камбрезійський мир, який поклав край Італійським війнам та встановив гегемонію Габсбургів в Європі, лишивши Францію на других ролях майже на 40 років.

10 липня 1559 р. – від рани, отриманої на лицарському турнірі, влаштованому з нагоди підписання мирного договору та шлюбу дочки, помер французький король Генріх II Валуа. Королем Франції стає його старший син Франциск II.

Березень 1560 р. – Амбуазька змова. Невдала спроба деяких вождів французьких гугенотів із династії Бурбонів захопити в полон короля Франциска II, вирвати владу з рук Гізів та передати її принцу Конде. Амбуазька змова стала певним прологом до затяжної епохи Релігійних війн у Франції.

5 грудня 1560 р. – в Орлеані раптово помер французький король Франциск II. Владу під ім'ям Карла IX успадкував його молодший брат герцог Орлеанський.

Січень 1562 р. – видано Сен-Жерменський (Січневий) едикт, відповідно до якого гугеноти могли сповідувати свою віру за міськими стінами та в приватних оселях. Це викликало невдоволення католиків. Було створено «тріумвірат» (Франсуа де Гіз – конетабль де Монморансі – маршал Сент-Андре), який вступив в переговори з католицькою Іспанією про спільну боротьбу проти протестантів.

1 березня 1562 р. – різанина в Вассі. Масове вбивство гугенотів людьми Франсуа де Гіза в містечку Вассі в Шампані. Саме ця подія визначає початок Релігійних війн у Франції¹.

1562 – 1563 рр. – озброєний конфлікт між гугенотами та католиками, що став першим в серії з восьми релігійних воєн. Гугенотів в Першій релігійній війні очолив Людовік де Бурбон, принц Конде; католиків – Франсуа Лотаринзький, герцог де Гіз.

17 листопада 1562 р. – помер, смертельно поранений при взятті Руану, Антуан де Бурбон (1518 – 1562), король Наварри і один з лідерів католицької партії.

19 грудня 1562 р. – битва при Дре, найважливіша битва Першої релігійної війни. Завершилася поразкою гугенотів. Принц Конде потрапив у полон. Проте і лідери католиків постраждали: маршал Сент-Андре загинув, а конетабль де Монморансі опинився в полоні.

¹ Стосовно датування епохи Релігійних війн у Франції загалом та окремих війн (і навіть їх кількості) в історіографії існують розбіжності у поглядах.

Релігійні війни прийнято поділяти на три етапи: I етап – з 1562 до 1572 р. – від Першої релігійної війни до Варфоломійської ночі; II етап – з 1572 р. до 1576 р. – відповідно від Варфоломійської ночі до миру в Больйо; III етап – з 1580/1585 р. до 1594/1598 р. – від кінця Сьомої війни чи від формування Паризької ліги відповідно до коронації Генріха IV чи прийняття Нантського едикту.

24 лютого 1563 р. – під час облоги Орлеану гугенотом Польтро де Мере, за наказом адмірала де Коліньї, нового очільника протестантської партії, було застрелено Франсуа де Гіза (1519 – 1563).

19 березня 1563 р. – Амбуазький мир, укладений між католиками і протестантами, підтверджував умови Сен-Жерменського едикту.

27 травня 1564 р. – в Женеві помирає Жан Кальвін.

Вересень 1566 р. – «Сюрприз в Мо». Спроба французьких протестантів захопити короля Карла IX під час його виїзду зі столиці. Хоча плани змовників провалилися, «сюрприз в Мо» був використаний як привід для розв'язання Другої релігійної війни.

30 вересня 1567 р. – «Мішелада» в Німі. Масове вбивство католицького священства і монахів гугенотами в Німі в ніч на Михайлів день.

1567 – 1568 рр. – Друга релігійна війна. Гугенотів очолював принц Конде, католиків – конетабль де Монморансі.

10 листопада 1567 р. – в бою при Сен-Дені був смертельно поранений 74-річний Монморансі.

1568 – 1570 рр. – Третя гугенотська війна. Протестантів очолювали принц Конде та адмірал Коліньї, католиків – брат короля герцог Анжуйський та маршал де Таванн. Перемогу на полі бою отримали католики, проте партія гугенотів все одно змусила корону піти на поступки.

13 березня 1569 р. – в битві при Жарнаці загинув Людовік де Бурбон, принц Конде (1530 – 1569).

8 серпня 1570 р. – Сен-Жерменський мир, завершив Третю релігійну війну. Надав гугенотам свободу віросповідання у всій Франції, окрім Парижу, з правом на кальвіністське богослужіння в межах двох міст кожного губернаторства і право займати державні посади. Гугеноти також отримували чотири фортеці – Ла-Рошель, Монтобан, Коньяк, Ла-Шаріте.

9 червня 1572 р. – в Парижі померла королева Наварри, одна з керівників протестантської партії Жанна д'Альбре (1528 – 1572), мати майбутнього короля Генріха IV Бурбона.

18 серпня 1572 р. – в Парижі укладено шлюб Генріха Наваррського, лідера гугенотів, та сестри короля Маргарити Валуа.

22 серпня 1572 р. – замах на вбивство адмірала Коліньї.

В ніч на 24 серпня 1572 р. – масові вбивства гугенотів у Франції, вчинені католиками в ніч на св. Варфоломія. Серед загиблих в цю ніч був і адмірал Коліньї. Генріх Наварський та молодий принц Конде прийняли католицизм.

1572 – 1573 рр. – Четверта релігійна війна була зведена фактично до облоги Ла-Рошелі та Сансерра. Спроби вибити гугенотів з їх фортець лишилися безуспішними. Едиктом 1573 р. уряд підтвердив їх право на відправлення протестантських обрядів в Ла-Рошелі, Німі та Монтобані.

30 березня 1574 р. – в Венсені помер король Карл IX.

1574 – 1576 рр. – П'ята гугенотська війна. В цьому конфлікті приймала участь помірковано-католицька «партія невдоволених», очолена молодшим братом короля герцогом Алансонським, який прагнув зайняти трон в обхід свого старшого брата – короля Польщі. «Партія невдоволених» виступала за встановлення миру в країні на підґрунті віротерпимості. Не дивлячись на поразку при Дормані, Алансон добився поступок як для гугенотів, так і особисто для себе.

11 лютого 1575 р. – в Реймсі було короновано Генріха III, молодшого брата Карла IX (герцог Анжуйський, колишній король Польщі).

5 лютого 1576 р. – Генріх Наваррський втік з Парижу в Нерак та знову перейшов в кальвінізм (13 червня того ж року).

1576 – 1577 рр. – Шоста гугенотська війна. Вперше в якості самостійної сили виступила Католицька Ліга, створена за ініціативи Генріха де Гіза.

17 вересня 1577 р. – укладено Бержеракський договір, який обмежив віросповідання гугенотів, проте зберіг за ними фортеці на півдні.

1579 – 1580 рр. – Сьома гугенотська війна.

10 червня 1584 р. – в Шато-Тьєррі помер 29-річний молодший син Генріха II та Катерини Медічі Франсуа. Отже Генріх Наваррський став спадкоємцем французького трону.

7 липня 1585 р. – Немурський едикт відміняв всі попередні політичні та релігійні привілеї гугенотів. Всі релігійні практики, крім католицьких, заборонялися.

20 жовтня 1587 р. – перемога гугенотів на чолі з Генріхом Наваррським над регулярною королівською армією в битві при Кутра.

1588 – 1589 рр.¹ – «Війна трьох Генріхів» – короля, Бурбона і Гіза.

5 березня 1588 р. – смерть принца Конде (1552–1588). Генріх Наваррський лишається єдиним лідером гугенотської партії.

12 травня 1588 р. – «День барикад». Стихійне народне повстання католицьких мас проти поміркованої політики Генріха III, підтримане Генріхом Гізом, лідером Католицької ліги.

23 грудня 1588 р. – в замку Блуа за наказом короля було вбито Генріха де Гіза (1550 – 1588).

5 січня 1589 р. – в Блуа у віці 69 років помирає королева-мати Франції Катерина Медічі.

30 квітня 1589 р. – Генріх III та Генріх Наваррський уклали угоду в Плессі-ле-Тур, та розпочали облогу Парижу, який контролювала Ліга.

2 серпня 1589 р. – в Сен-Клу фанатиком-домініканцем Жаком Клеманом вбито Генріха III, останнього представника династії Валуа на французькому троні.

Королем Франції проголошено гугенота Генріха де Бурбона, короля Наваррського, якому довелося ще тривалий час виборювати право на трон у Ліги та Гізів.

¹ Щодо цих дат в історіографії існують найбільш різкі розбіжності: як варіанти пропонуються дати 1584 – 1589, 1585 – 1589, 1587 – 1589, 1585 – 1598. Активна фаза військових дій все ж припадає на 1588 р., коли якраз і відбувається запекле протистояння трьох Генріхів – Валуа, Бурбона і Гіза.

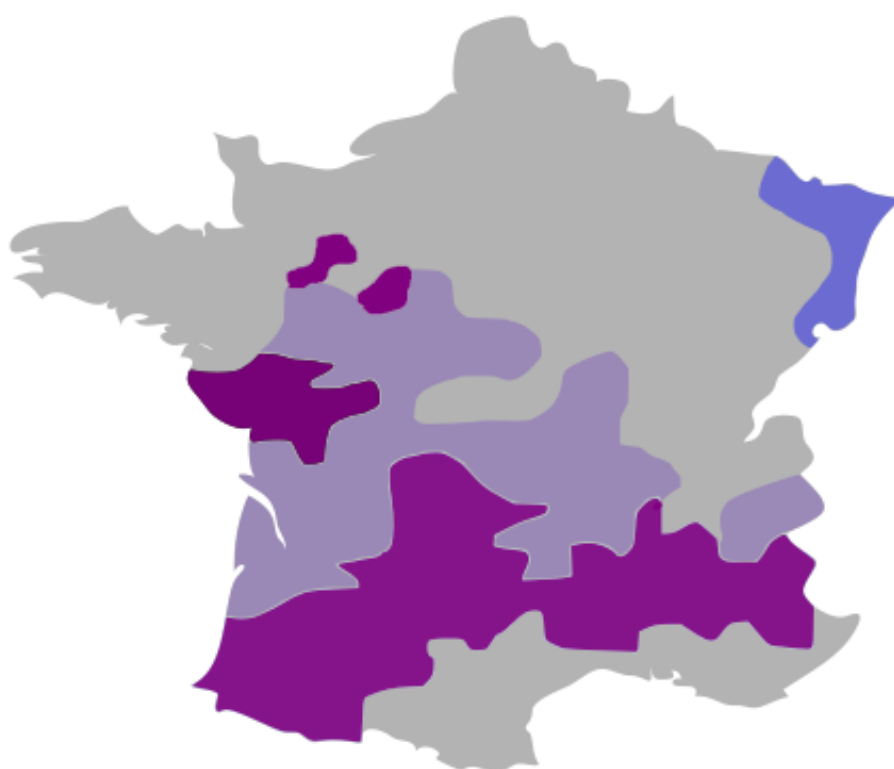
25 липня 1593 р. – в базиліці Сен-Дені Генріх IV прийняв католицизм.

27 лютого 1594 р. – Генріх IV був коронований в Шартрському соборі.

22 березня 1594 р. – король увійшов в Париж.

1595 – 1598 рр. – франко-іспанська війна, яка завершилася підписанням Вервєнського миру (2 травня 1598 р.).

30 квітня 1598 р. – Генріхом IV видано Нантський едикт, яким було остаточно покладено кінець Релігійним війнам у Франції.

Мапа, яка демонструє розповсюдження протестантизму у Франції XVI ст. (https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Protestant_France.svg, автор - Ernio48)

Легенда:

- Території, які контролювали гугеноти
- Території, за які сперечалися гугеноти та католики
- Території, на яких переважали лютерани (входили до складу Священної Римської імперії)

Орієнтовні теми історичних портретів діячів доби Релігійних війн у Франції

1-6) Гізи на чолі Католицької Ліги: Франсуа де Гіз, кардинал Шарль Лотаринзький, Генріх де Гіз, кардинал Людовік II де Гіз, герцогиня де Монпансьє, герцог Майєн

7-12) Вожді гугенотів: Жанна Наваррська, адмірал де Коліньї, Людовік Конде, Генріх Наваррський, Генріх Конде, “папа гугенотів” Дюплесі-Морне

13-17) Помірковані: Катерина Медічі, конетабль де Монморансі, канцлер л'Опіталь, кардинал де Бурбон, Франсуа Алансон

18-21) Останні Валуа: Франциск II, Карл IX, Генріх III, Маргарита Валуа

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемпела; [пер. М. Башкатова, И. Летберга под общ. ред. К. Королева]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – С. 166 – 167, 173 – 177.
2. Английская реформация (Документы и материалы) / Под ред. Ю. М. Сапрыкина. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 104 с.
3. Барг М. А. Шекспир и история / М. А. Барг. – М.: Наука, 1976. – 207 с.
4. Винокурова М. В. Мир английского манора (на материалах земельных описей графств Ланкашир и Уилтшир второй половины XVI – первой трети XVII вв.) / М. В. Винокурова. – М.: Наука, 2004. – С. 8 – 148, 262 – 266.
5. Голобуцкий П. В. КАЛЬВІНІЗМ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kalvinizm> (останній перегляд: 02.04.2017)
6. Дмитриева О. В. Культура Англии в конце XV – начале XVII вв. / О. В. Дмитриева // История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения / Под ред. Л. М. Брагиной. – М.: Высшая школа, 1999. – С. 172 – 190.
7. Документы по истории гражданской войны во Франции. 1561 – 1563 гг. / Под ред. А. Д. Люблинской. – М., Л.: АН СССР, 1962. – 364 с.
8. Документы по истории Франции середины 16 в. // Средние века. – Вып. 12 – 15, 19. – М.: Наука, 1958 – 1959, 1961.
9. Загальні рекомендації з підготовки навчальних та навчально-методичних видань. – Одеса, 2012.
10. Кальвін І. Інституція або Навчання християнської релігії / У скороч. в голл. мові подав др. Б. Віленга, укр.м. переклав пастор Юліян Шульга. – Атланта, Торонто, 1986. – 238 с.

11. Маргарита де Валуа (1553 – 1615). Мемуары. Избранные письма. Документы / Сост., пер., прим., публ. В. В. Шишкина; при участии Э. Вьенно и Л. Ангара; отв. ред. Д. Э. Харитонович. – СПб.: Евразия, 2010. – С. 42 – 51.
12. Мор Т. Эпиграммы. История Ричарда III / Томас Мор; Изд. подг.: М. Л. Гаспаров, Е. В. Кузнецов, И. Н. Осинковский, Ю. Ф. Шульц. – М.: Наука, 1973. – С. 13 – 82.
13. Немченко И. В. Язык средневековья. Русско-украинско-английский толковый словарь средневековой терминологии / И. В. Немченко. – Одесса: Астропринт, 2001. – 288 с.
14. Петрушевский Д. М. Генрих VIII / Д. М. Петрушевский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. Т. VIII. – СПб., 1892. – С. 353 – 354.
15. Семенов В. Ф. Огораживание в Англии конца XV – начала XVI вв. (По данным правительственных комиссий 1517 – 1518 гг.) / В. Ф. Семенов // Средние века. – Вып. 1. – 1942. – С. 97 – 122.
16. Томас Мор. Утопия // Мор Т., Кампанелла Т. Утопия. Место Сонця / Перекл. з лат.; Вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; Передм. Й. Кобова. – К.: Дніпро, 1988. – С. 16 – 114.
17. Уваров П. Ю. Новый версии старого преступления // Варфоломеевская ночь. События и споры / Отв. ред. П. Ю. Уваров. – М.: РГГУ, 2001. – С. 7 – 18.
18. Уварова П. Ю. Что стояло за религиозными войнами XVI в.? От социальной истории религии к “*le vécu religieux*” и обратно / П. Ю. Уваров // Французский ежегодник 2004. – М.: ИВИ РАН, 2004. – С. 3 – 38.
19. Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – Т. III. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 155 – 175, 255 – 259.
20. Хрестоматии по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время/ Под ред. В. П. Волгина. – М.-Л., 1929. – С. 172 – 173, 223 – 224.

21. Эрланже Ф. Резня в ночь святого Варфоломея / Филипп Эрланже; Пер. с фр. Т. В. Усовой, под общей редакцией В. В. Шишкина– СПб.: Евразия, 2002. – С. 271 – 296.
22. Яковенко В. И. Томас Мор, его жизнь и общественная деятельность: биографический очерк / В. И. Яковенко. – СПб., 1891. – С. 14 – 19, 70 – 71.
23. Henry VIII's Act of Supremacy (1534). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.britainexpress.com/History/tudor/supremacy-henry-text.htm> (останне звернення: 6.02.2017)
24. The Center for Thomas More Studies. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://thomasmorestudies.org/> (останне звернення: 6.02.2017)
25. The History of King Richard the Third by Master Thomas More. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://thomasmorestudies.org/docs/Richard.pdf> (останне звернення: 6.02.2017)

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Немченко Ірина Вікторівна,
Чепіженко Вадим Віталійович**

**ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
Частина II**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

(Українською та російською мовами)

В авторській редакції

+

На обкладинці: Троянда Тюдорів

Підп. до друку 11.06.2018. Формат 60х84/16

Ум. друк. арк. 11,74. Тираж 100 пр.

Зам. № 1764

Видавець і виготовлювач
**Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова**

65082, Україна, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Тел.: (048) 723 28 39, E-mail: druk@onu.edu.ua